

ВІСНИК

**Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

Науковий збірник

**2(62)
2012**

ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України

Засновано в 1998 році

Науковий збірник

Засновник і видавець Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України

Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- **історичні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6,
- **економічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6,
- **соціологічні науки** – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВ ФПУ. Протокол № 1 від 6 вересня 2012 р.

Підписано до друку 10.10.2012 р.
Формат – 70x108/16. Друк офсетний.
Папір офсетний №1. Ум.-друк. арк.– 12,6
Тираж – 100 прим.
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.
Україна, 03680, МСП, м. Київ-187,
Велика Окружна дорога, 3
тел./факс (044) 526-15-45;
е-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: «Видавництво «Сталь»».
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.
Україна, 02660, м. Київ,
просп. Визволителів, 1.
тел./факс 516-45-02
Замовлення № 0244

Редакційна колегія:

- Буяшенко В.В.**, доктор філософських наук, професор,
голова редколегії
- Котелянець В.І.**, доктор економічних наук, професор,
заступник голови редколегії з економічних наук
- Гавриленко І.М.**, доктор філософських наук, професор,
заступник голови редколегії з соціологічних наук
- Добровольська Г.О.**, доктор історичних наук, доцент,
заступник голови редколегії з історичних наук
- Головко Я.Д.**, кандидат фізико-математичних наук, доцент,
відповідальний секретар
- Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор
- Барматова С.П.**, доктор соціологічних наук, професор
- Бабкіна О.В.**, доктор політологічних наук, професор
- Бандур С.І.**, доктор економічних наук, професор
- Васильченко З.М.**, доктор економічних наук, професор
- Головко В.І.**, кандидат економічних наук, доцент
- Злобіна О.Г.**, доктор соціологічних наук, професор
- Карагодіна О.Г.**, доктор медичних наук, професор
- Куценко В.І.**, доктор економічних наук, професор
- Лисенко О.Є.**, доктор історичних наук, професор
- Малік М.Й.**, доктор економічних наук, професор
- Мартинишин Я.М.**, доктор економічних наук, професор
- Макеев С.О.**, доктор соціологічних наук, професор
- Пилипенко В.Є.**, доктор соціологічних наук, професор
- Рєнт О.П.**, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
- Романова Л.В.**, доктор економічних наук, професор
- Ручка Л.О.**, доктор філософських наук, професор
- Соболева Н.І.**, доктор соціологічних наук
- Ставнюк В.В.**, доктор історичних наук, професор
- Судаков В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Танчер В.В.**, доктор філософських наук, професор
- Тарасенко В.І.**, доктор соціологічних наук, професор
- Чепурко Г.І.**, доктор соціологічних наук

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Наукове редагування Трубенко В.С.
Переклад Бондар С.І.
Тетерук С.П.
Макетування та верстка Іоніна О.В.,
Спасенко П.В.

© Академія праці і соціальних відносин
Федерації профспілок України, 2012

У номері

Соціологія та профспілковий рух	
<i>Гончар Л.К., Антоноук А.В.</i> Співпраця профспілкового активу із соціальними працівниками у сфері соціальної допомоги громадянам	5
<i>Лютий В.П.</i> Визначення компетенцій соціальних працівників на основі аналізу посадових обов'язків	11
<i>Снівак В.М.</i> Політика держави у забезпеченні процесу розвитку соціальної відповідальності бізнесу	16
Економіка.	
Проблеми економічного становлення	
<i>Андрєєв М.В., Харкянєн Л.В.</i> Слабкокеровані процеси марковського відновлення з кількома класами станів у задачі планування міжгалузевих економічних зв'язків	22
<i>Головка А.Я.</i> Соціальний маркетинг як каталізатор розв'язання проблем суспільства	28
<i>Кобзиста О.О.</i> Ризики підприємств виробничого сектору	32
<i>Ковалєв М.Н.</i> Управління цепями внутрішніх поставок в процесі виробництва	38
<i>Каляда О.В.</i> Мале підприємництво як продуцент середнього класу	45
<i>Куценко В.І.</i> Соціально-економічні передумови підвищення ефективності менеджменту персоналу	48
<i>Лук'янов В.С.</i> Особливості функціонування ринку фіктивно-спекулятивного капіталу в Україні	54
<i>Носова Є.А.</i> Оцінка ліквідності та платоспроможності підприємства	58
<i>Плахотнікова М.В.</i> Інноваційність виробництва – стратегічний напрям розвитку національної економіки	65
<i>Попов Ю.Н.</i> Социальный аудит как один из индикаторов социальной ответственности	72
<i>Ружєнський М.М.</i> Основні етапи еволюції соціального захисту населення в Україні	77
<i>Чорнодід І.С.</i> Особливості впровадження соціальних інновацій як фактора розвитку громадянського суспільства	82
<i>Ядранський Д.М.</i> Інформатизація обліку персоналу	86
<i>Ярмоленко Ю.О.</i> Використання CRM-системи для вдосконалення діяльності підприємств туристично-рекреаційної сфери	91
Політика, історія, культура	
<i>Гедін М.С.</i> Українсько-китайські контакти (від найдавніших часів до прийняття Україною незалежності): історичний нарис	98
<i>Загорулько Р.О.</i> Внесок газети «Засів» у розвиток українського руху	103
<i>Коваленко О.М.</i> Співпраця вищих навчальних закладів Польщі й України на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету	108
<i>Каламієць М.С.</i> Політика історії П. Шелеста: на межі націоналізму й інтернаціоналізму (1963 – 1972 рр.)	114
<i>Литвин І.В., Третьякова А.С.</i> Женевський період життя та діяльності Михайла Петровича Драгоманова	122
<i>Овчаренко В.П.</i> Політико-етнологічні аспекти державотворчих процесів у незалежній Україні	126
<i>Чернявський Л.С.</i> Протистояння радянських і американських профспілок у міжнародній організації праці: 1962–1970	132
<i>Юрченко В.В.</i> Матеріали особового походження як джерело дослідження діяльності цензури у Києві в другій половині XIX – на початку XX ст.	137
Автори номера	142
Вимоги до статей	144

Contents

Sociology and the trade union movement

Honchar L.K., Antoniuk A.V.

Trade-union active members and social workers collaboration in the sphere of citizens social care 5

Liutyi V.P.

The determination of the social workers competence based on the analysis of their functions.....11

Spivak V.M.

State policy on providing the process of the development of social business responsibility.....16

Economics. Problems of economic development

Andreev N.V., Kbarikianen L.V.

Low-powered processes of Markov renewal with several classes of states in the sphere of intersectoral economic ties.....22

Golovko A.

Social marketing as a catalyst of problem-solving in society 28

Kobzyska E.A.

Risks of enterprises in production sector 32

Koval'ov M.N.

Managing the logistic system within its operating.....38

Kolyada O.V.

Small enterprise as the producer of middle class.....45

Kutsenko V.I.

Social and economic preconditions of the efficiency increase of personnel management 48

Lukyanov V.S.

Features of the fictitious and speculative capital market functioning in Ukraine.....54

Nosova E.A.

Assessment of liquidity and solvency of the company.....58

Plakhotnikova M.V.

Innovative production - the strategic direction of the national economy 65

Popov U.N.

Social audit as one of the indicators of social responsibility.....72

Ruzbenskyi N.M.

The main stages of the evolution of social protection in Ukraine.....77

Chornodid I.S.

The peculiarities of social innovation implementation as a factor of civil society development.....82

Yadransky D.N.

Computerization of accounting personnel.....86

Yarmolenko YA.

Using the CRM system for improvement of enterprises activity in tourism and recreation industry 91

Politics, history, culture

Gedin M.S.

Ukrainian-Chinese contacts since ancient times and prior to the proclamation of the independence of Ukraine: historical essay 98

Zagorulko R.O.

Contribution of the newspaper «Zasiv» to the development of Ukrainian movement.....103

Kovalenko O.N.

Cooperation between higher educational institutions in Poland and Ukraine on the example of Kamenets-Podolskyi State University 108

Kolomiets M.S.

Politics of P. Shelest's history: between nationalism and internationalization (1963–1972) 114

Lytvyn I.V., Tretyakova A.S.

Geneva period in Mykhailo Petrovych Drahomanov's life and work 122

Ovcharenko V.P.

Ethnopolitical aspects of state processes in independent Ukraine 126

Chernyavsky L.S.

Opposition of the Soviet and American trade unions in the International Labour Organization (1962–1970) 132

Yurchenko V.V.

Personal memories and diaries as a source of censorship research activity in Kiev in the second half of the XIX - early XX century.....137

Соціологія та профспілковий рух

УДК 364-43:331.105.44](477)

Гончар Л.К.,

ст. викладач кафедри соціальної роботи та практичної психології АПСВ ФПУ

Антонюк А.В.,

головний спеціаліст відділу активної підтримки безробітних Києво-Святошинського районного центру зайнятості

Співпраця профспілкового активу із соціальними працівниками у сфері соціальної допомоги громадянам

У статті обґрунтовуються можливі аспекти співпраці профспілкового активу із соціальними працівниками у сфері соціальної допомоги громадянам України. Акцентується увага на наявних для такої співпраці ресурсах соціальної роботи.

Ключові слова: соціальна допомога, соціальна робота, організації громадянського суспільства, профспілковий актив, ресурси соціальної роботи.

Відповідно до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [1] метою профспілкової діяльності є здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів громадян. Питання зайнятості, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, охорони праці та здоров'я, оздоровлення, культури, гендерної рівності, молодіжної політики, згідно зі звітом про діяльність Федерації профспілок України за 2006–2010 рр., були і залишатимуться пріоритетними напрямками профспілкової діяльності [5].

Представництво інтересів найбільш дискримінованих і вразливих верств населення та захист їхніх прав в організаціях і структурах, що забезпечують людей ресурсами, послугами і можливостями – одне із завдань соціальної роботи. До категорій соціальних проблем, з якими традиційно мають справу як профспілкові активісти, так і соціальні працівники, належать проблеми, пов'язані із здоров'ям, екологією, соціальним захистом, зайнятістю, а також житлові проблеми. Можна також виокремити перелік знань, навичок, цінностей та ролей, що є спільними для профактивістів та соціальних працівників.

Доцільним для наукового розгляду слід вважати не пошук спільного та відмінного у діяльності зазначених працівників, а питання про їх взаємодію у вирішенні певних соціальних проблем, зокрема, соціальній допомозі громадянам. Слід зазначити, що у доступній нам науковій літературі не було знайдено досліджень з цієї проблематики.

Для осмислення можливих шляхів взаємодії між профспілковими активістами та соціальними працівниками у сфері соціальної допомоги необхідно розглянути питання сутності та суб'єктів соціальної допомоги.

У загальній системі допомоги соціальна допомога є одним із самостійних видів матеріального та нематеріального забезпечення непрацездатних громадян, малозабезпечених сімей, сімей з дітьми та інших осіб. Під соціальною допомогою розуміють гаранто-

вані, врегульовані нормами права разові виплати, або набір товарів і послуг, що надаються з метою матеріальної підтримки громадян, які з огляду на певні соціальні випадки, передбачені законодавством, потребують такої допомоги [3].

Також, соціальна допомога є інструментом соціальної політики, який застосовується для врегулювання життєвого рівня населення. Зазвичай розрізняють такі види соціальної допомоги: матеріальну, соціально-медичну, психолого-педагогічну, консультативно-інформаційну та правову [4]. У широкому розумінні завданням соціальної допомоги є полегшення матеріального становища людей, які опинилися у скрутному матеріальному становищі, незалежно від їх трудової діяльності [2], тоді як роль профспілкової діяльності у соціальній допомозі є очевидною в аспекті захисту економічних прав та інтересів саме «людини праці».

До суб'єктів, які тим чи іншим чином надають соціальну допомогу громадянам, можна віднести: державні соціальні служби, недержавні соціальні служби, вітчизняні громадські організації, що надають соціальні послуги, профспілкові організації, благодійні міжнародні фонди тощо.

Системний аналіз об'єкту дослідження представлено на схемі 1.

Схема 1. Системний аналіз об'єкту дослідження

На необхідність співпраці профспілкових активістів та соціальних працівників вказує проведене емпіричне дослідження, респондентами якого стали представниками профспілок всіх галузей (генеральна сукупність – 300 осіб). Об'єктом дослідження було визначено соціальну роботу як ресурс профспілкових активістів для соціальної допомоги громадянам, предметом – потреби профспілкових активістів у використанні ресурсів соціальної роботи для соціальної допомоги працівникам. Дослідження проводилось протягом грудня 2010 – березня 2011 р. з метою виявлення потреб профспілкових активістів у використанні ресурсів соціальної роботи для соціальної допомоги людям праці. Опитування профактивістів проводилось методом анкетування. Відповіді отримано від 124 респондентів, з яких 86,3% виконують профспілкові обов'язки на звільненій основі. У ході дослідження було висунуто такі гіпотези:

1) профспілкові активісти під час виконання прямих обов'язків мають справу із проблемами членів профспілок, що належать не стільки до їхньої компетентності, як до безпосередньої до компетентності соціальних працівників;

2) у профспілкових активістів під час виконання прямих обов'язків виникають власні соціально-психологічні проблеми, спричиненими, як правило, конфліктами;

3) більшість профспілкових активістів потребують інформації про можливості та ресурси соціальної роботи для допомоги як працівникам організації, так і самим профспілковим активістам.

Аналіз результатів, поданих у табл.1, дає можливість узагальнити ті проблеми, з якими працівники найчастіше звертаються до профактивістів і потребують їхньої допомоги.

Таблиця 1

Проблеми, з якими звертаються працівники до профактивістів

Відповіді на запитання «Як часто бувають випадки, коли до Вас працівники звертаються стосовно»	Варіанти відповідей, %*				
	Не звертаються	Інколи	Періодично	Постійно	Разом
конфліктів у сім'ї, розлучень	26,6	48,4	23,4	1,6	100
допомоги у похованні члена сім'ї	19,7	39,4	15,5	25,4	100
психологічної підтримки у складних ситуаціях	12,1	33,9	37,9	16,1	100
проблем із членами профспілки чи членами їхніх сімей, які вживають алкоголь/наркотики	37,9	38,7	21,8	1,6	100
захисту від звільнення	46,5	42,3	7	4,2	100
несправедливості в оплаті праці	23,2	52,2	13	11,6	100
оздоровлення та відпочинку	22,5	16,9	21,2	39,4	100
працевлаштування людей з особливими потребами	66,7	15,3	9,7	8,3	100

* % відповідей тих, хто відповів на запитання

Поруч із проблемами, рішення яких входить до обов'язків респондентів (допомога у похованні члена сім'ї, захист від звільнення, несправедливість в оплаті праці, оздоровлення та відпочинок), до профактивістів інколи, періодично і постійно звертаються з проблемами, що прямо не входять до їх компетенцій: конфлікти у сім'ї, розлучення – 73,4%, психологічна підтримка у складних ситуаціях – 87,9%, проблеми з членами профспілки чи з членами їхніх сімей, які вживають алкоголь/наркотики – 62,1%, працевлаштування людей з особливими потребами – 33,3%. На відкрите запитання «Стосовно яких проблем до профактивіста звертаються працівники, окрім вище зазначених?» відповіли 28 респондентів із 124: 14 респондентів зауважили, що ці звернення стосувались матеріальної допомоги, п'ять осіб – організації відпочинку, шість осіб – організації та проведення свят, три особи – допомоги на лікування.

Специфіка профспілкової діяльності вимагає від профактивістів постійного спілкування з людьми, праці понаднормово, вирішення конфліктів та розподілення ресурсів. Лише половина (54%) респондентів зазначили, що у них не було випадків, коли вони хотіли залишити профспілкову діяльність. Також, до основних соціально-психологічних проблем

профспілкових активістів, через які вони можуть самі потребувати професійної соціальної допомоги, слід віднести конфлікти (табл. 2)

Таблиця 2

Конфлікти у діяльності профспілкових активістів

Варіанти відповідей, %	Конфлікти профактивістів з:		
	керівництвом	працівниками	з членами сім'ї
Інколи	16,9	24,2	41,9
Ніколи	75	74,2	55,6
Часто	8,1	1,6	2,5
Разом	100	100	100

Цікавим може бути той факт, що найбільшою причиною конфліктів профспілкові активісти мають не з керівництвом чи працівниками, а з членами власних родин через надмірну зайнятість (45% відповідей). Причинами конфліктів профактивістів з керівництвом організації та працівниками виявились такі: незгода щодо преміювання працівників та надання матеріальної допомоги, проведення нарад у позаробочий час без гострої на те потреби, бажання керівників вирішувати проблеми без згоди профспілки, зневіра у профспілці, оплата листків непрацездатності, путівки, недотримання законодавства з питань оплати праці.

На те, що самі профактивісти можуть мати соціальні проблеми вказує той факт, що лише 21% респондентів вважає профспілкових активістів прихильниками здорового способу життя (табл.3). Натомість, більшість респондентів (55,6% відповідей) не поділяють точки зору про те, що профактивісти ведуть здоровий спосіб життя, а 23,4% респондентам було важко відповісти на запитання «Чи могли б Ви сказати, що більшість профактивістів ведуть здоровий спосіб життя?».

Таблиця 3

Точки зору респондентів про дотримання профспілковими активістами здорового способу життя

Відповідь на запитання «Чи могли б Ви сказати, що всі профактивісти ведуть здоровий спосіб життя?»	%
Так	21
Ні	55,6
Важко відповісти	23,4
Разом	100

Профактивістам необхідно було дати відповідь на відкриті запитання: «Назвіть, будь ласка, ознаки, за якими, як правило, Ви дізнаєтесь про те, що працівник зловживає алкогольними напоями?» та «Як можна дізнатись про те, що працівник почав вживати наркотичні речовини?» Проте, чітко назвати ознаки, за якими можна дізнатись про наявність проблем із вживанням алкогольних напоїв/наркотичних речовин переважна більшість респондентів не змогли. Ті респонденти, які вважають себе обізнаними щодо ознак вживання працівниками алкогольних напоїв та наркотиків, назвали такі: «поганий зовнішній вигляд», «неадекватна поведінка», «запізнення на роботу», «запах алкоголю», що вказує на поверхові знання з цієї проблеми.

У табл.4 подані відповіді профактивістів на запитання «Чи потрібна Вам інформація про існуючі в Києві соціальні служби для того, щоб Ви могли порадишити працівникам туди звернутись?». Переважна більшість опитаних розуміють необхідність бути обізнаним щодо наявних ресурсів соціальної роботи: тих, хто відчуває потребу в інформації майже у 2,5 рази більше, за тих, хто вважає, що такої інформації не потребує. Найбільшою потребою в інформації, у порівнянні з іншими, виявилась потреба у знаннях щодо безкоштовного отримання певних видів медичної допомоги: тих, хто хотів би мати подібну інформацію вчетверо більше, ніж тих, хто вважає, що такої інформації не потребує.

Таблиця 4

Потреби профактиву в інформації про наявні ресурси соціальної роботи (N>100%)

У випадку:	Відповідь на запитання «Чи потрібна Вам інформація про існуючі в Києві соціальні служби для того, щоб Ви могли порадити працівникам туди звернутись?», %		
	Так	Ні	Разом
алкогольної та наркотичної залежності	71,8	28,2	100
наявності у сім'ї хворої дитини (з розумовою відсталістю, з проблемами фізичного здоров'я тощо)	69,4	30,6	100
необхідності безкоштовної психологічної допомоги	73,4	26,6	100
необхідності певних видів безкоштовної медичної допомоги	81,5	18,5	100
необхідності анонімного та безкоштовного тестування на ВІЛ	72,6	27,4	100

Також, у ході дослідження (табл.5) було з'ясовано, що майже 93% респондентів вбачають сенс у проведенні семінарів/тренінгів не тільки за суто профспілковою тематикою, а й у галузі соціальної роботи та психології.

Таблиця 5

Потреба профспілкових активістів у знаннях у галузі психології та соціальної роботи

Відповіді на запитання «Чи має сенс проводити семінари і тренінги не тільки за суто профспілковою тематикою, а й у галузі?»:	Варіанти відповідей, %	
	так	ні
соціальної роботи (знання всіх соціальних проблем та потреб вразливих верств населення тощо)	92,7	7,3
психології (уміння тлумачити невербальну поведінку, розуміти психологічні особливості людини тощо)	91,9	8,1

Таким чином, у ході дослідження було з'ясовано, що до профактиву, окрім питань, що входять до їх обов'язків, звертаються з питаннями, які цілком можуть бути віднесені до компетентності соціальних працівників: члени профспілки звертаються за допомогою у вирішенні конфліктів у сім'ї та проблем, пов'язаних із розлученнями. Також, окрім матеріальної та організаційної допомоги під час поховань, профспілковим активістам доводиться надавати психологічну підтримку. Частими виявились випадки звернень до профактивістів стосовно проблем, пов'язаних із алкоголізмом та наркотичною залежністю членів профспілки або членів їхніх родин. Проте, як зазначалось вище, профспілкові активісти, які брали участь у дослідженні, і були впевнені у власній обізнаності щодо ознак, за якими можна дізнатись про наявність у членів профспілок проблем із надмірним вживанням алкогольних напоїв, чи вживанням наркотичних речовин, продемонстрували неглибокі знання з даного питання.

Крім того, на думку респондентів, саме посередницька функція профспілкових активістів призводить до конфліктів з керівництвом та працівниками. Через конфлікти, надмірну зайнятість та інші причини профактивісти зазнають наслідків «вигорання», що проявляється у бажанні залишити профспілкову діяльність. Цей факт вказує на необхідність надання професійної допомоги самим профактивістам, що, у свою чергу може бути здійснене зусиллями професійних соціальних служб.

Отже, було з'ясовано, що більшість опитаних розуміють потребу в обізнаності щодо наявних ресурсів соціальної роботи для того, щоб допомагати як працівникам організації, так і профспілковим активістам.

Система соціального обслуговування в Україні останніми роками зазнає значних змін. Чи не найважливішою з них є створення багатьох державних і недержавних організацій, підвищення їх активності та впливу в усіх сферах життя.

Співпраця із громадськими організаціями, добровільними рухами та ініціативами взаємодопомоги є важливим чинником у розвитку соціальної роботи, сприяє формуванню солідарності в суспільстві, орієнтує людей, які добровільно, на громадських засадах, прилучилися до подолання певних соціальних проблем, на здобуття фахових знань.

Ресурси соціальної роботи представлені державними інституціями та недержавними організаціями, що надають соціальні послуги. Державні інституції розрізняють за: критерієм рівня діяльності і масштабами (міжнародні, загальнодержавні, регіональні); за критерієм організаційних рівнів діяльності соціальних інституцій соціальної роботи (перший – розробка політики й планування, окреслення меж служб, другий – забезпечення всебічності та широкого територіального охоплення механізмів для організації та формування служб, третій – створення системи, управління цією системою, розв'язання певного кола проблем, четвертий – розв'язання проблеми як окремої ситуації, п'ятий – розв'язання проблеми як вимоги); за критерієм відомчої підпорядкованості соціальних служб та інституцій (державна служба зайнятості, мережа обласних та міських управлінь і районних відділів соціального захисту, територіальні центри обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян; відділення соціальної допомоги; дитячі будинки-інтернати, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів). Недержавні організації, що діють у соціальній сфері України, можуть бути зареєстровані як громадські організації, благодійні організації або благодійні фонди, кредитні спілки, релігійні організації (можуть утримувати соціальні служби, впроваджувати соціальні програми тощо), приватні організації (приватні школи, спеціалізовані товариства, наприклад, реабілітаційні майстерні тощо). Діяльність громадських організацій може бути пов'язана з наданням послуг окремим групам клієнтів, членам певної громади; дослідженням соціальних і медичних проблем, існуючих соціальних технологій; лобіюванням інтересів певної вразливої групи, колективним представництвом інтересів; координуванням зусиль і діяльності інших громадських організацій, забезпеченням їх ресурсами (коаліції, ресурсні центри тощо).

Як бачимо, ресурси соціальної роботи представлені широким спектром організацій, що надають соціальні послуги, як правило, безкоштовно. Проте, однією з проблем залишається низький рівень обізнаності населення про такі організації та їх можливості щодо соціальної та психологічної допомоги.

Стосовно співпраці профспілкових лідерів із соціальними працівниками можна надати такі рекомендації:

1) при плануванні підвищення кваліфікації профспілкових лідерів враховувати необхідність їх ознайомлення із наявними в Україні ресурсами соціальної роботи, зокрема соціальними службами, що надають соціальні послуги;

2) використовувати ресурси професійних соціальних працівників щодо інформування про наявні соціальні служби відповідного профілю (наркологічні служби – традиційні, альтернативні; реабілітаційні центри, недержавні організації, що надають соціальні послуги тощо).

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що соціальна і профспілкова робота є універсальними видами діяльності, де уміння працювати з людьми, надавати допомогу особам, які потрапили у складну життєву ситуацію, вважаються основними. Це означає, що від тих, хто займається цими видами діяльності, вимагаються як різнобічні знання та навички, так і певні особисті якості, що може стати метою подальших досліджень.

Література:

1. Довідник голови первинної профспілкової організації [за заг. ред. І.Я. Луцишина]. – К.: ЛА «ПІРАМІДА», 2007. – С.18.

2. Лібанова Е. Незареєстрована зайнятість в Україні: формування й можливості державного регулювання / Е. Лібанова, А. Баланда // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 4. – С. 3 – 8.
3. Мандибура В. Соціальна політика держави та її структурні складові / В. Мандибура // Україна: аспекти праці. – 2000. – № 7. – С. 21 – 23.
4. Семигіна Т.В. Словник із соціальної політики / Т.В. Семигіна. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2005. – 253с.
5. ФПУ на захисті людини праці: звіт про діяльність Федерації профспілок України за 2006–2010 рр. [проект]. – К.: Профінформ ФПУ, 2010. – 132 с.

Гончар Л.К., Антонюк А.В. Сотрудничество профсоюзного актива с социальными работниками в сфере социальной помощи гражданам. В статье обосновываются возможные аспекты сотрудничества профсоюзного актива с социальными работниками в сфере социальной помощи гражданам Украины. Акцентируется внимание на имеющихся для такого сотрудничества ресурсах социальной работы.

Ключевые слова: социальная помощь, социальная работа, организации гражданского общества, ресурсы социальной работы.

Honchar L.K., Antoniuk A.V. Trade-union active members and social workers collaboration in the sphere of citizens social care. Possible aspects of trade-union active members and social workers collaboration in the sphere of citizens social care in Ukraine are substantiated. Authors of the article focus attention on the social work resources, which are necessary for such collaboration.

Key words: social care, social work, social society organizations, trade-union active members, social work resources.

УДК 364-43-047.22:005.25:005.52](477)

Лютій В.П.,

канд. педаг. наук,
доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології АПСВ ФПУ

Визначення компетенцій соціальних працівників на основі аналізу посадових обов'язків

У статті обґрунтовується зміст професійних компетенцій фахівців з соціальної роботи відповідно до кваліфікаційних характеристик видів їх професійної діяльності та посадових обов'язків, які вони мають виконувати.

Ключові слова: професійні компетенції, соціальна робота, стандарти освіти

Незважаючи на те, що підготовка фахівців різних кваліфікаційних рівнів спеціальності «соціальна робота» у вищих навчальних закладах в Україні триває вже близько 20 років, єдиних державних стандартів освіти у «соціальній роботі» досі не напрацьовано. Причини цього лежать як в тому, що соціальна робота є для України новою сферою професійної діяльності, так і у відсутності загальноприйнятих підходів до вищої освіти у цій галузі, віднесенні її до різних галузей знань та напрямів освіти, наявності у вищих навчальних закладах України кількох наукових шкіл, які по-різному інтерпретують сутність та методологічні основи соціальної роботи. Проте подібний стан речей заважає поліпшенню якості знань майбутніх фахівців із соціальної роботи, не дає можливість впровадити єдині критерії оцінювання рівня їх підготовленості до практичної діяльності, не створює умов для орієнтації освіти в галузі соціальної роботи на світові стандарти та потреби практики. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є розробка стандартів вищої освіти із соціальної роботи на основі компетентнісного підходу, що передбачає визначення системи компетенцій соціального працівника відповідно до функцій і завдань професійної діяльності фахівців цієї спеціальності у різних сферах практичної соціальної роботи.

Питання компетенцій соціальних працівників розглядалося в працях С. Шардлоу, А. Капської, Р. Вайноли, Т. Семигіної та І. Миговича, В. Сидорова, Є. Холостової та ін. Питання формування професійної компетентності соціальних працівників у процесі навчання у вищих навчальних закладах розкриті в публікаціях Н. Горішної [1], Н. Зобенько [4], О. Чуйко [7] та ін. У наукових доробках дослідників аналізується сутність професійної компетентності та професіоналізму соціального працівника, функції та ролі соціальних працівників та зміст їх професійних компетенцій, знання, вміння, навички та цінності соціальної роботи як складові професійних компетенцій. Проте дослідники здебільшого визначають компетенції соціальних працівників, спираючись на теоретичний аналіз, світовий досвід та рекомендації міжнародних організацій, у той час як посадові характеристики і функціональні обов'язки конкретних посад, які може обіймати фахівець з соціальної роботи в Україні як підґрунтя для визначення професійних компетенцій, розкривались недостатньо. Але ж саме вони відображають реальний зміст роботи, яку має виконувати фахівець і таким чином забезпечуватись професійною підготовкою у навчальних закладах.

Метою цієї статті є визначення змісту професійних компетенцій фахівців з соціальної роботи відповідно до кваліфікаційних характеристик їх видів професійної діяльності та посадових обов'язків, які вони мають виконувати. Завдання статті полягає у визначенні видів професійної діяльності і посад, що відповідають спеціальності «соціальна робота»; розкритті на основі розгляду нормативних документів функціональних обов'язків фахівців з соціальної роботи різних рівнів відповідно до їх посад; виокремленні ключових, спільних і специфічних функціональних завдань фахівців з соціальної роботи, що відповідають їх посадам; визначенні взаємозв'язків між посадовими завданнями і компетенціями соціального працівника.

Для виконання поставлених завдань було піддано аналізу такі чинні нормативні документи як: Класифікатор видів економічної діяльності; Класифікатор професій; накази міністерств та відомств, якими затверджені структури, штатні розписи, посадові інструкції та кваліфікаційні характеристики посад, що відповідають спеціальності «соціальна робота» та положення про окремі установи, які організують соціальну роботу та надають соціальні послуги.

Відповідно до Класифікації видів економічної діяльності ДК 009:2005 [5], діяльність фахівців спеціальності «соціальна робота» можлива в таких галузях (видах економічної діяльності): державне управління (управління в соціальній сфері, діяльність у сфері юстиції і правосуддя), дослідження і розробки (дослідження і розробки в галузі суспільних наук), освіта (вища освіта), охорона здоров'я та надання соціальної допомоги (діяльність лікарняних закладів, надання соціальної допомоги із забезпеченням проживання, надання соціальної допомоги без забезпечення проживання, благодійна діяльність), діяльність громадських організацій (діяльність громадських організацій, діяльність профспілкових організацій).

Аналіз Класифікатора професій ДК 003:2010 [6], типових положень та інших документів, якими регламентується діяльність установ та організація соціальної сфери, дозволяють визначити посади, які може обіймати особа з освітою за спеціальністю «соціальна робота».

У галузі державного управління в соціальній сфері фахівець зі спеціальністю «соціальна робота» може працювати на посадах помічника-консультанта народного депутата України, спеціаліста з організації служб соціальної допомоги, спеціаліста з організації роботи стаціонарних установ соціального обслуговування, спеціаліста із трудового та побутового влаштування інвалідів, спеціаліста із прийому громадян, спеціаліста державної служби. Основними установами галузі, в яких може здійснюватись діяльність названих фахівців, є відділи та управління праці і соціального захисту населення, у справах сім'ї та молоді, Державної пенітенціарної служби, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Діяльність у сфері юстиції і правосуддя (послуги з надання реабілітаційної допомоги) фахівцями з соціальної роботи різних кваліфікаційних рівнів може здійснюватись на посадах начальника відділення соціально-психологічної служби виправної (виховної) колонії, інспектора відділу (групи) соціально-психологічної роботи зі спецконтингентом пенітенціарного закладу або територіального підрозділу Державної пенітенціарної служби,

вихователя виправної колонії або будинку дитини виправної колонії, інспектор відділу (відділення, сектору) кримінально-виконавчої інспекції.

Основною галуззю діяльності фахівців зі спеціальністю «соціальна робота» є охорона здоров'я та надання соціальної допомоги. Посади соціальних працівників можуть вводитись у певних лікарняних закладах: психіатричних і наркологічних хоспісах, центрах (відділення) профілактики і боротьби із ВІЛ. Надання соціальної допомоги із забезпеченням проживання здійснюється фахівцями із соціальної роботи (будинки нічного перебування, центри ресоціалізації наркозалежної молоді), соціальними працівниками (будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів; дитячі будинки-інтернати; будинки нічного перебування; центри реінтеграції бездомних громадян; центри соціальної адаптації звільнених осіб). У сфері надання соціальної допомоги без забезпечення проживання особи з освітою за спеціальністю «соціальна робота» можуть працювати на посадах фахівця із соціальної роботи (реабілітаційні установи змішаного типу для інвалідів та дітей-інвалідів; центри обліку бездомних громадян; центри для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді), фахівців із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю (спеціалізовані формування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), соціальних працівників (центри обліку бездомних громадян; територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян; відділення соціальної допомоги вдома; реабілітаційні установи змішаного типу для інвалідів і дітей-інвалідів). Фахівці зі спеціальністю «соціальна робота» можуть також працювати менеджерами та асистентами проектів, експертами та консультантами благодійних організацій, діяльність яких спрямована на підтримку вразливих верств населення та надання соціальних послуг.

У сфері діяльності громадських організацій фахівці з соціальної роботи можуть співпрацювати з організаціями, що надають соціальні послуги або сприяють реалізації інтересів різних верств суспільства, а також з профспілковими організаціями. Фахівці з соціальної роботи різних рівнів освіти можуть працювати в штаті громадських організацій та у створених у рамках їх статутної діяльності установ у ролі керівників центрів, менеджерів та асистентів проектів, експертів, консультантів та залучених фахівців. Фахівці з соціальної роботи можуть обіймати посади спеціалістів (експертів) з соціальних питань у керівних структурах профспілкових об'єднань, а також виступати профспілковими організаторами на підприємствах.

Такі фахівці можуть виконувати також функції наукових співробітників відділів, лабораторій і центрів, асистентів та викладачів вищих навчальних закладів відповідного напрямку досліджень і освіти. Посад, що передбачають проведення практичної соціальної роботи фахівцями відповідної спеціальності в закладах освіти чинними нормативними документами не передбачається.

Слід констатувати, що посади соціальних працівників установ, що надають соціальну допомогу і соціальні послуги, та інспекторів (начальників відділень) з питань роботи із засудженими можуть обіймати особи з освітою за спеціальністю «соціальна робота» та рівнем «молодший спеціаліст» і «бакалавр», фахівців з соціальної роботи і окремих питань соціального захисту – «спеціаліст» і «магістр». На посади спеціалістів державної служби нижчих кваліфікаційних категорій можуть призначатися фахівці з рівнем освіти «бакалавр» і «спеціаліст», вищих – «спеціаліст» і «магістр» [2; 3].

Порівняльний аналіз завдань діяльності установ, закладів та організацій, що здійснюють соціальну роботу, кваліфікаційних характеристик і посадових обов'язків названих вище посад дав можливість виокремити загальні та специфічні функціональні (виробничі) завдання фахівців з соціальної роботи різних кваліфікаційних рівнів та професійної спрямованості.

Згідно з результатами проведеного аналізу загальними, спільними для *всіх професійних груп* фахівців спеціальності «соціальна робота» функціональними завданнями є:

- виявлення осіб, сімей, що потребують соціальної підтримки, визначення їх проблем і потреб;

- організація заходів щодо їх соціальної підтримки, реабілітації, адаптації, надання соціальних послуг;
- виявлення фактів порушення прав користувачів (громадян) та відповідне реагування;
- взаємодія з іншими фахівцями та службами;
- ведення професійної документації.

Специфічними завданнями для посад фахівців спеціальності «соціальна робота» *галузі управління* є:

- вивчення статистичних даних, оцінка аналітичної інформації, аналіз звітів та підготовка відповідних доповідей;
- розробка проектів, соціальних програм, планів діяльності;
- облік користувачів;
- розвиток мереж соціальних установ;
- робота зі зверненнями громадян;
- контроль діяльності соціальних установ;
- розробка нормативних документів;
- організація обміну досвідом та підвищення кваліфікації персоналу.

Специфічні завдання для посад *практиків* з соціальної роботи:

- надання безпосередніх соціальних послуг;
- представництво інтересів клієнта;
- надання консультацій в межах своїх компетенцій;
- залучення допомоги волонтерів, комерційних установ, громадських організацій.

Крім того, деякі функціональні завдання залежать від сфери діяльності фахівців. Так, специфічними завданнями для посад фахівців спеціальності «соціальна робота» в сфері *соціального захисту* є:

- визначення правового статусу користувача;
- влаштування користувача до закладу або організація догляду за місцем проживання;
- координація діяльності соціальних робітників.

У сфері *соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю* специфічними завданнями фахівців є

- здійснення соціального супроводу;
- профілактика негативних явищ та формування здорового способу життя;
- пропаганда сімейних цінностей;
- протидія інституціоналізації дитини та застосування в певних випадках альтернативних форм опіки;
- активізація громади.

Специфічні завдання працівників, що працюють на названих вище посадах в сфері юстиції і правосуддя, полягають у:

- виконанні контрольних функцій щодо засуджених;
- проведенні із засудженими індивідуальної профілактичної та виховної роботи;
- координації процесу їх ресоціалізації із залученням інших фахівців.

Отже, для виконання визначених на основі проведеного аналізу завдань компетенції фахівців зі спеціальністю «соціальна робота», що мають бути сформовані протягом їх навчання у вищих навчальних закладах, мають включати здатність:

- встановлювати та підтримувати взаємовідносини з користувачами соціальних послуг та фахівцями, що їх надають;
- визначати проблеми, потреби, індивідуальні особливості і ресурси користувачів;
- планувати роботу з індивідуальним випадком користувачів та планувати власну професійну діяльність;
- визначати правовий статус клієнтів, виявляти випадки порушення їх прав, представляти та відстоювати їх інтереси;

- визначати чинники соціальних проблем та проблем індивідів, планувати та здійснювати профілактичні втручання на індивідуальному, груповому рівні та рівні громади;
- обирати та застосовувати форми і методи соціальної роботи з врахуванням потреб та індивідуальних особливостей клієнтів, умов діяльності та наявних ресурсів, працювати і індивідуальних та групових формах, за умов громади;
- залучати до діяльності волонтерів, проводити їх підготовку та організувати їх діяльність;
- організувати діяльність соціальних робітників та підлеглих соціальних працівників, координувати діяльність інших фахівців при роботі з індивідуальним випадком;
- визначати обмеження, яких мають дотримуватись особи, що перебувають під наглядом, мотивувати їх до дотримання таких обмежень та контролювати їх поведінку;
- аналізувати нормативні документи та визначати рекомендації щодо їх написання та удосконалення, готувати документи відповідно до власної компетенції.

Формування у студентів – майбутніх фахівців із соціальної роботи цих компетенцій є необхідним для виконання ними функціональних завдань відповідно до посад, які вони зможуть обіймати по закінченні навчання у ВНЗ. Проте посадові обов'язки та кваліфікаційні характеристики фахівців не є єдиним підґрунтям для визначення їх компетенцій. Для уточнення та доповнення змісту компетенцій необхідно враховувати також соціальні умови здійснення соціальної роботи, проблеми, потреби і умови життєдіяльності користувачів соціальних послуг, потреби фахівців, що надають соціальні послуги та наявне ресурсне і методичне забезпечення їх діяльності. У ході подальшого дослідження проблеми необхідно впровадити систему моніторингу проблем і потреб основних груп користувачів соціальних послуг та розробити й впровадити інструментарій для визначення фактичного змісту діяльності кожної категорії фахівців, що надають такі послуги.

Література:

1. Горішна Н. Професійна компетентність соціального працівника як складова його фахової підготовки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/Ped/2009/www17/Horishna.pdf>
2. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Вип. 80. Соціальні послуги. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukraine.uapravo.net/data/akt575/page1.htm>
3. Довідник типових професійно-кваліфікаційних характеристик посад державних службовців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nads.gov.ua/control/publish/article?art_id=501533
4. Зобенько Н. А. Педагогічні умови формування професійної компетентності соціального працівника [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N137/N137p139-144.pdf
5. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/FIN19567.html
6. Класифікатор професій ДК 003:2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://hrliga.com/docs/327_KP.htm
7. Чуйко О.В. Психологічний зміст професійної компетенції соціального працівника / О.В. Чуйко // Актуальні проблеми психології. Т.7, – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 244-247.

Лютый В.П. Определение компетенции социальных работников на основе анализа должностных обязанностей. В статье обосновывается содержание профессиональных компетенций социальных работников в соответствии с квалификационными характеристиками видов их профессиональной деятельности и должностных обязанностей, которые им необходимо выполнять.

Ключевые слова: профессиональные компетенции, социальная работа, стандарты образования.

Liutyi V.P. The determination of the social workers competence based on the analysis of their functions. The article substantiates the content of the professional competence of social workers in compliance with their eligible requirements and functions.

Key words: professional competence, social work, standards of education.

УДК 338.22:334](477)

Співак В.М.,

докт. політ. наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та профспілкового руху АПСВ ФПУ

Політика держави у забезпеченні процесу розвитку соціальної відповідальності бізнесу

У статті аналізуються процеси глобальних трансформаційних змін. Розглянуті проблеми взаємодії бізнесу і держави. Обґрунтовано значення політики держави в процесі розвитку соціальної відповідальності бізнесу.

Ключові слова: політика держави, глобалізація, бізнес, соціальна відповідальність бізнесу.

Серед соціокультурних процесів, які відбуваються у сучасному світі, найважливіше місце посідає феномен глобалізації. З ним пов'язуються фундаментальні зміни і трансформації в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя. Широкі соціальні, політичні, економічні, культурні дискурси з питань генези цього явища та його концептуалізації, динаміки, соціально економічних наслідків, значення для державної влади, вектора цивілізаційного розвитку тощо не роблять процес глобалізації простішим чи гармонійнішим. Адаже піддаються переосмисленню речі, які досі вважалися фундаментальними. І йдеться не лише про перегляд основ соціальної держави, а й формування нової політики та ефективність її реалізації. У цій непростій ситуації пригадуються слова М. Драгоманова, який ще наприкінці ХІХ ст. писав: «Уся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше той рух піде проти нас, розчавить нас» [1, с. 13]. Права людини і громадянина, місцеве самоврядування у М. Драгоманова – найважливіші умови свободи людини, нації у державі, а політична свобода – засіб для повернення української нації в сім'ю націй культурних.

Як засвідчують реалії, сучасна форма організації людського суспільства перебуває у стані системної кризи і трансформації. На початку третього тисячоліття спостерігається конкуренція і симбіоз двох кодів управління. Перший пов'язаний з публічною політикою і національно-державним облаштуванням. Його можна назвати політичною, або адміністративно-політичною, владою. Інший тип світового управління перебуває на стадії становлення, проявляється у численних та різноманітних ТНК, його можна назвати економічним. Особливість такої транснаціональної системи полягає в тому, що вона здійснює не лише господарську діяльність, економічне чи гео економічне управління, а владну діяльність, яка виходить за межі найскладніших виробничих і ринкових зв'язків, підноситься до політичної сфери життя суспільства. За таких умов особливий інтерес викликають нові моделі контролю за діяльністю фінансових ринків, взаємодії держави та корпоративного бізнесу і формат його політичної відповідальності, врешті-решт диспути щодо переосмислення місця Заходу на вагах глобального геополітичного впливу.

Проблематика щодо місця та ролі бізнес-інститутів, частково транснаціональних корпорацій у системі громадянського суспільства на різних рівнях, особливо в глобальному масштабі, інтеграції інтересів бізнесу та суспільства, побудови ефективних стратегій приватно-державного партнерства, корпоративної соціальної відповідальності знаходить відображення у працях зарубіжних і вітчизняних дослідників Ж. Атталі, Д. Аллена, Д. Баха, С. Задека, Т. Ковальчука, Е. Крейна, Д. Стоуса, Р. Томаса, А. Черпак та ін. Водночас, дискусійним залишається питання щодо мотивації соціально-важливих проектів корпорацій, вра-

хування соціально-політичних чинників при побудові корпоративної стратегії, доцільності посилення за сучасних умов державного втручання у питання формування політики соціальної відповідальності корпорацій. Особливо актуалізується ця проблематика для країн молодих демократій, у тому числі України. Ситуація на національному рівні засвідчує, зокрема, що ключовою проблемою є напрацювання і впровадження законодавства, пов'язаного із соціальною відповідальністю бізнесу, побудови ефективних стратегій приватно-державного партнерства на шляху до сталого розвитку.

Загальновизнано, що за умов посилення процесів глобалізації, регіоналізації та домінування транснаціонального і національного бізнесу в системі різноманітних суспільних відносин одночасно з юридичною має розширюватися і посилюватися соціально-політична відповідальність бізнесових структур. У документах ООН соціально-політична (соціальна) відповідальність бізнесу визначається як такий спосіб здійснення підприємницької діяльності компаніями, який сприяє зростанню добробуту суспільства і поліпшенню навколишнього середовища. Очевидно, діяльність бізнесу в будь-якій країні потребує зміцнення етичними, моральними принципами. Моральна основа соціально-політичної відповідальності бізнесу означає сукупність сформованих у суспільстві етичних принципів і норм, які дозволяють бізнес-структурам не лише створюватися, а й, використовуючи соціальні, матеріальні та інші ресурси суспільства, успішно функціонувати і розвиватися. Порушення чи ігнорування цих принципів і норм спричиняють ту чи іншу форму відповідальності. Остання проявляється в різноманітних формах суспільного осуду, вимогах обмежити ту чи іншу сферу діяльності бізнес-організацій, яка завдала збитків суспільству тощо.

У дослідженнях західних учених, присвячених громадянському суспільству, окресленій проблематиці приділяється значна увага, а транснаціональним корпораціям у структурі громадянського суспільства на різних, насамперед глобальному, рівнях, відводиться чи не найголовніша роль. Транснаціональний капітал в інституційній конструкції глобального громадянського суспільства представлений винятково позитивно. Інші дослідники не підтримують традиційні уявлення про громадянське суспільство, коли йдеться про нього як про якісно новий і вищий рівень розвитку людського співтовариства. Вони порушують питання не стільки про місце і роль транснаціонального й національного бізнесу в структурі громадянського суспільства, скільки про правомірність його «перебування» у цьому соціальному за своєю природою і характером співтоваристві як такому.

Одна з причин порушення питання саме у такій інтерпретації полягає в тому, що бізнес-структури, як і бізнес взагалі, – це насамперед економічні за всіма параметрами явища, які тісно пов'язані, але за природою відрізняються від громадянського суспільства – суто соціального явища. Транснаціональний і національний бізнес перебуває за межами як суспільства, так і держави, які мають власну, принципово відмінну від нього природу і призначення. Другою, не менш важливою, причиною порушення питання щодо правомірності включення транснаціональних і національних бізнес-структур до інституційної структури громадянського суспільства є, по суті, авторитарний, характер таких інститутів.

Слід відзначити, що у сучасній національній, регіональній і глобальній системі світу, де великі матеріальні й інші засоби впливу на політичну, соціальну та інші сфери має капітал, вже недостатньо, як було раніше, обмежуватися в процесі пізнання світу лише державними і соціальними структурами. Важливо розглядати також усі бізнес-структури, яким притаманні власні інтереси, цілі й які мають відносну самостійність і самодостатність. У розвитку суспільства і формуванні загальної глобальної системи спостерігається прискорений процес розмивання відносної «чистоти» і самодостатності економічної й політичної влади, стирання між ними чітких граней. Економічна влада національного капіталу дедалі більше консолідується і трансформується, з одного боку, на економічну владу транснаціональних корпорацій, а з іншого, – на політичну владу національних держав і наднаціональних суспільно-політичних інститутів. Виникають своєрідні конгломерати носіїв економічної і політичної влади у різних регіонах світу, а також у масштабі глобальної системи в цілому.

Нині існує серйозний дисбаланс між індивідуальним ухваленням рішень, вираженим у ринках, і колективним ухваленням рішень, вираженим у політиці. Ми маємо глобальну

економіку, але не маємо глобального суспільства. Зведення корисливих інтересів у ранг моральних принципів скорумпувало політику, а неспроможність політики, в свою чергу, стала найсильнішим аргументом на користь надання ринкам повної свободи.

Про необхідність докорінної трансформації сучасного капіталізму досить показово заявлено на 40-му Всесвітньому економічному форумі в Давосі 2010 р., який відбувся під гаслом «Покращити ситуацію у світі: переосмислити, перетворити, перебудувати». Глобалізація породила світ, у якому все віддано на відкуп фінансистам і нічого – людям виробництва, заявив тодішній Президент Франції Н. Саркозі, відкриваючи форум. Підприємців підім'яли під себе спекулянти. Вони створили систему, за якої нормою стала ризикована гра з чужими грошима. Без втручання держави міг статися повний занепад і розлад. З того моменту, коли ми почали говорити, що «риннок завжди правий», глобалізація вийшла з-під контролю. Альтернативи ринковій економіці немає, але врятувати капіталізм і ринкову економіку можна лише за умови їх перебудови.

Фактично до глобального порядку денного внесене питання про фундаментальний перегляд ролі, значення і меж участі держави в регулюванні та здійсненні контролю за економічними процесами. Можна погодитися з точкою зору, що саме дискусія про те, наскільки держава може втручатися в економіку, стала найбільш актуальним сюжетом у Давосі-2010, і не виключено, що він увійде в історію як форум, на якому визнали крах ринкового фундаменталізму, що процвітав у світі за останніх два десятиліття [2]. Такий підхід до вирішення глобального майбутнього не лише визначає роль держави у його становленні, а й параметри та перспективи глобального суспільства.

Політична функція держави нерозривно поєднується в сучасному світі з різноманітними проблемами глобального характеру. Їх вирішення без втручання держави та її активної позиції не уявляється можливим. Досить влучно, на наш погляд, це відмічено дослідниками Г.-П. Мартином і Х. Шуманом, які в цілому відстоюють її роль у майбутньому як головну. Глобальна інтеграція іде поряд з доктриною економічного порятунку, як відзначають автори в одній із своїх праць, яку кагорта радників постійно впроваджують у політику. Тому глобальна економічна інтеграція у жодному разі не є природним процесом: вона свідомо поширюється цілеспрямованою політикою... Найбільша проблема нашого покоління полягає в тому, що наші досягнення в економічній площині життя визначили наш прогрес у політичній площині до такої міри, що наша економіка і політика постійно втрачають зв'язок між собою. В економічній площині нашими зусиллями світ сформувався в єдину всеоб'ємну виробничу одиницю. У політичній же площині він залишився розділеним. Напрута між цими двома, прямо протилежними тенденціями породила серію конфліктів, зіткнень і потрясінь у суспільному житті людства. Тому, як вважають дослідники, першочерговим завданням політиків-демократів наразі є відновлення держави і верховенства політики над економікою [3, с. 22-30].

Сьогодні все частіше порушується питання про те, що глобалізація потребує трансформації функцій національних держав з метою перетворення їх на ефективні держави, котрі при оптимізації (у сторону зменшення) вад здатні забезпечити стійке економічне зростання, повноцінну реалізацію особистісного потенціалу кожного індивіда, збереження і поновлення екологічного середовища проживання нації, вирішуючи при цьому завдання ліквідації диспропорційності територіального розвитку і зберігаючи цілісність країн. У цьому сенсі варто згадати і про програму Президента України «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Але наразі відзначимо, що національна держава здатна забезпечити ефективне і гуманне функціонування будь-якого суспільства і будь-якої економіки. Саме вона має визначити оптимальне співвідношення усіх форм власності, виходячи з власних національно-етнічних традицій і визначаючи стратегію розвитку на короткий і більш тривалий період. Напевно не може замінити державу будь-який інший суб'єкт і за умов глобальної економічної кризи, яку ми переживаємо.

Різноманітність викладених останнім часом у наукових публікаціях точок зору з проблем визначення ролі держави у майбутньому глобалізованому світі, її значення та функцій, вказує на можливість, а то й необхідність перегляду і зміни не лише філософії держави, а й

філософії відносин між державами. Лібералізація економіки, вступ України до СОТ, завершення чергового етапу співпраці з ЄС переконливо засвідчують це. Тема інтеграції до Європи продовжує об'єднувати наше суспільство і не лише тому, що жити під парасолькою євроцінностей значно краще, а й тому, що це перспективна політика, спільне вирішення проблем енергетики, загальної безпеки, гармонізація законів та інші переваги. Об'єднання держав на загально визнаних демократичних засадах має ще більше підкреслити їх відмінність між собою в єдиній пан-європейській ідентифікації. Саме держава має генерувати і відстоювати технологічні системи, які б, з одного боку, об'єднували національне господарство в одне ціле, а з іншого, – поєднували її із зовнішнім світом, забезпечуючи при цьому державі сприятливу позицію повноправного суб'єкта у міжнародному співтоваристві.

Отже, глобалізація є всеосяжним фактором, який впливає не лише на політичну структуру окремої держави, а й усього світу. Збільшення на світовій арені різноманітних суб'єктів відносин та їх суверенізація, у тому числі й бізнесу – це закономірний і невідворотний процес, результат політики держав, насамперед найбільш розвинутих. Але серед цих суб'єктів держава посідає окреме, самостійне місце. Залишаючись ядром політичної системи, вона також незамінна в доступній для огляду перспективі у вирішенні таких завдань як забезпечення правопорядку і обороноздатності, наданні соціальних послуг, регулюванні ринкових відносин, міграції, підтримки транспортної інфраструктури, соціалізації процесу глобалізації та ін. Як справедливо відзначає І. Алексеєнко, національна держава сьогодні є найбільш розвинутою формою суспільного договору, в межах якого люди можуть певною мірою впливати на умови свого існування [4, с.10].

Глобалізація не скасовує національну державу, а трансформує її роль і функції. Участь національних урядів у період так званого перезавантаження держави у здійсненні контролю у державі, вирішенні внутрішніх проблем – зменшується. Попередня жостка дихотомія: зовнішня політика – внутрішня політика стає дедалі все менш актуальною. Держава за таких умов все частіше поступається своїм внутрішнім суверенітетом заради вирішення загально-світових проблем, втрачає монополію на реалізацію владних повноважень. Водночас, будь-яка держава, незалежно від показника свого економічного розвитку, має суверенітет на рівні з іншими державами. Говорити про повну втрату суверенітету, означає визнавати зникнення держави як такої. Повної втрати суверенітету держави бути не може, такий підхід до розуміння окресленого питання є не чим іншим як вадою глобалізації. Навпаки, глобалізація збагачує поняття суверенітету, наповнює його новим змістом, державний суверенітет залишається незмінним у рамках відносин суб'єктів світового процесу.

Особливість становища держави за сучасних умов глобалізації помітно підтверджується її станом, за якого вона має враховувати як вимоги внутрішніх регіонів, регіональних організацій, так і держав світу. В економічному полі, межі якого давно сягнули за національно-державні кордони, із самостійного гравця вона все більше перетворюється на арбітра. Через визнання сучасних технічних систем і їх розвиток з урахуванням національних особливостей, держава, з одного боку, об'єднує національне господарство в одне ціле, а з іншого, поєднує його із зовнішнім світом, забезпечуючи при цьому свій рівень участі у світовій економіці. Як зазначає К. Грищенко, визначаючи особливості та стратегічні пріоритети України у глобальному світі, краще бути будівельним майданчиком Сходу і Заходу, ніж полем битви між ними. А щоб бути цікавим для світу саме у цій якості, потрібна зовнішня політика, жорстко прив'язана до інтересів бізнесу. Політика прокладання нових торговельних шляхів. Політика, в якій абсолютним пріоритетом є громадянин [5].

Глобалізація несе нові загрози для безпеки людини, а це засвідчує злиденність філософії, яка панує у світі протягом останніх десятиліть. На нашу думку, вихід вбачається у переосмисленні світових реалій, зміні панівної системи цінностей, мотивів, пріоритетів. Більш справедливий і демократичний світовий порядок вимагає нового міжнародного консенсусу, заснованого на соціальних цінностях. Глобалізація з «людським обличчям», якщо говорити про альтернативу, потребує нового політичного облаштування світу, адекватного характеру і масштабу проблем, які стоять перед людством. Надзвичайно важливо, щоб глобальні та національні публічні інститути керувалися принципами справедливості й

солідарності, реально проявляли турботу про захист прав і гідності людей, основних свобод, включаючи свободу вибору способу життя і права на забезпечення власної культурно-цивілізаційної самостійності.

Відчутний брак політичного, як і правового чинників у сучасних глобалізаційних процесах, значне розширення транснаціональних корпорацій, конфлікт державного і приватного інтересів, розвиток інформаційного суспільства, загострення демографічних та екологічних проблем зобов'язує політичні й правові системи реагувати на виклики шляхом пошуку загальноприйнятних підходів до забезпечення співіснування світового співтовариства. У зв'язку з цим глобалізація виступає як процес зближення політичних і правових систем країн світу з метою створення інститутів, вироблення спільних стандартів і підходів до вирішення загальноцивілізаційних проблем розвитку людства.

У складній ситуації конструктивно-деструктивних змін на внутрішньогрупових, національних, наднаціональних і світовому рівнях, коли глобалізація у нинішньому її проекті має більше недоліків, ніж досягнень, особливої актуальності набуває політичний аспект глобальної проблематики. Політика значною мірою є сферою діяльності, в якій реально формується майбутнє. Питання об'єднання інтересів усього людства вперше поставлено в площину конкретної політики. У центрі уваги світобачення постійно перебувають політичні проблеми, пов'язані з усталеними уявленнями про національну державність, державний і народний суверенітет, громадянське суспільство, представництво інтересів і демократичні процедури. Відкривається новий, заснований на інших пріоритетах етап її розвитку, який стає виміром майбутнього і вимагає нового покоління лідерів, людей, здатних мислити в масштабах світу, які були б спроможні проводити більш реалістичну, випереджувальну політику, розвивати демократію, чітко усвідомлювати сучасні геополітичні зміни і проблеми. В цьому полягає сутність майбутнього багатополярного світу, який все активніше вимагає постійного відстоювання власних національних інтересів на основі обов'язкового врахування національних інтересів держав-сусідів.

У країнах молодих демократій процес формування практик соціальної відповідальності бізнесу значно ускладнюється у зв'язку із нашаруванням паралельних процесів, які відбуваються одночасно: процесу глобальних трансформаційних змін і власного модернізаційного розвитку. Водночас спектр індивідуалізації таких практик значно ширший і колоритніший як у країнах сталих демократій. У зв'язку з цим національні бізнес-утворення мають можливість не лише запозичувати усталені стандарти соціальної відповідальності бізнесу, а й формувати власні, які обумовлені потребами національного змісту. Очевидно, вони залежать від національних соціально-економічних пріоритетів, які, у свою чергу, перебувають під впливом історичних і культурних факторів, різних типів соціальних дійових осіб, які здійснюють контроль за цими пріоритетами та ін. До того ж стандарти соціальної відповідальності бізнесу можуть змінюватися з кожним поколінням, кожним етапом розвитку чи прогресу суспільства, специфікою історичного розвитку регіону, культурними та геополітичними особливостями. Водночас важливою при цьому залишається і сфера державно-політичного впливу на рівні держави-партнера у сфері міжсекторальних відносин держава – бізнес – суспільство, оскільки держава має створювати умови, подавати приклад і окреслювати напрям такої діяльності бізнес-структур.

Соціальна відповідальність бізнесу не є природним явищем, а є результатом цілеспрямованої політики. Нині і держава і бізнес повинні мати єдину мету – забезпечення сталого розвитку, розвитку в ім'я і на благо людини. Лише в такому випадку можна говорити про конструктивний зв'язок між економікою і політикою, а не дистанціювання між ними. Але одночасно постає питання, яка з цих інституцій є визначальною і головною? Без сумніву, на нашу думку, навіть серед рівних, першою залишається держава, а її політика у цьому процесі є визначальною.

Політика держави має проявлятися через формування та запровадження відповідного законодавства, забезпечення зайнятості населення, законодавчого закріплення соціальних стандартів, визначення пріоритетних стратегій напрямів діяльності та стимулювання бізнесу за умови їх дотримання і виконання, здійснення контролю за дотриманням

корпораціями стандартів екологічної безпеки, якості виробництва продукції та надання послуг, антимонопольного законодавства та ін.

Не викликає заперечень, що через соціальну відповідальність бізнесу, суспільство стає більш демократичним, розширюється свобода окремого громадянина, зростає політична активність, закладаються умови для стійкого зростання середнього класу як головного носія соціального капіталу, формується громадянське суспільство як форма суспільної самоорганізації. Але оскільки соціальна відповідальність бізнесу передбачає розвиток механізмів міжсекторального партнерства (влада – бізнес – громадянське суспільство), то результати цього процесу значною мірою залежатимуть від політичного базису суспільства. У цьому випадку йдеться виключно про демократичну політичну систему, що здатна забезпечити систему відносин, в яких людина виступала б їх суб'єктом, а не об'єктом.

Серед головних складових політики держави, спрямованої на становлення громадянського суспільства, зростання соціального капіталу, залучення іноземних інвестицій та впровадження економії використання енергоресурсів важливе місце має зайняти і складова щодо соціальної відповідальності бізнесу. Адже йдеться не лише про формування бізнес середовища нового зразка на національному рівні, а й пріоритети сталого розвитку, невід'ємною частиною якого в загальноновизнаній міжнародною спільнотою тріаді є соціальна, імідж держави у глобальному співтоваристві. Тому підтримка держави потрібна як у забезпеченні етичної і соціальної відповідальності поведінки компаній, просування кращих практик вітчизняних компаній із соціальної відповідальності в Україні та за кордоном, так і для підвищення рівня ділової досконалості бізнес-підприємств, престижності досконалих компаній і процесів безперервного системного вдосконалення. За умов глобального економічного простору важливою є не лише обрана сфера діяльності ринкових відносин, а й дотримання стандартів щодо забезпечення прав людини, трудових відносин, охорони навколишнього середовища.

Література:

1. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко та ін.; керів. авт. кол. і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733с.; Драгоманов М. Проект оснований устава украинского общества // История политических и правовых учений: хрестоматия для юридических вузов и факультетов. – Харьков: Факт, 1999. – С. 714-719.
2. Котенко А. Давос 2010 – конец эпохи рыночного фундаментализма [Электронный ресурс] / А. Котенко. – Режим доступа: <http://socinform.net/publicistic/1380-davos-2010-konetsyepoхи-gynochno-go-fundame>.
3. Мартин Г.- П. Западная глобализации: атака на процветание и демократию / Г.- П. Мартин, Х. Шуман / Пер. с нем. – М.: Изд. Дом «АЛЬПИНА», 2001. – 335с.
4. Алексеенко І.В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. політ. наук. – К. 2006. с.10.
5. Грищенко К. Стратегічна рівновага як шанс України у багатополлярному світі / К. Грищенко // Дзеркало тижня. – 2012. – 09 берез.

Співак В.М. Політика держави у забезпеченні процесу розвитку соціальної відповідальності бізнесу. *В статті аналізуються процеси глобальних трансформаційних змін. Розглянуті проблеми взаємодії бізнесу і держави. Обґрунтовано значення політики держави в процесі розвитку соціальної відповідальності бізнесу.*

Ключевые слова: политика государства, глобализация, бизнес, социальная ответственность бизнеса.

Spivak V.M. State policy on providing the process of the development of social business responsibility. *Processes of global transformation changes are analyzed. Problems of interaction between business and the state are considered. The meaning of the state policy in the development of social responsibility of business is proved.*

Key words: state policy, globalization, business, social responsibility of business.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 338.02:519.217/.218

Андрєєв М.В.,

докт. фіз.-матем. наук,
професор кафедри маркетингу АПСВ ФПУ

Харкянен Л.В.,

канд. екон. наук, доцент,
зав. кафедри менеджменту АПСВ ФПУ

Слабокеровані процеси марковського відновлення з кількома класами станів у задачі планування міжгалузевих економічних зв'язків

У статті розглянуто методи агрегування та оптимізації слабокерованих процесів марковського відновлення з кількома класами станів і їх застосування в задачі планування міжгалузевих економічних зв'язків.

Ключові слова: планування, модель Леонт'єва, слабокеровані процеси марковського відновлення з кількома класами станів, динамічне програмування.

При плануванні виробництва (як і при плануванні накопичень, капіталовкладень, цін та ін.) в економічній літературі йдеться про системи лінійних рівнянь, а також про матриці коефіцієнтів цих рівнянь. Може трапитись, що багато елементів такої матриці дорівнюють нулю. Такого роду випадки можуть бути, наприклад, у таблицях міжгалузевих балансів Леонт'єва [1], з яких випливає, що багато міжгалузевих потоків q_{ij} , а отже, багато технологічних коефіцієнтів a_{ij} , які є елементами технологічної матриці, дорівнюють нулю. При видобутку залізної руди немає нагальної потреби у ресурсі, наприклад, у сільськогосподарській продукції; в автомобільній промисловості не знаходить застосування продукція хлібопекарської промисловості тощо.

Розглянемо окремі випадки матриць, у яких багато її елементів дорівнюють нулю або настільки малі, що практично їх можна прийняти за такі, що дорівнюють нулю. Якщо такого роду квазідіагональна матриця з'явиться в системі балансових рівнянь, то це означає, що план виробництва можна розділити на незалежні частини, пов'язані з планами деяких галузей промислового виробництва.

Практично план можна розділити на окремі частини також тоді, коли між цими частинами існує зв'язок, але він надто слабкий, тобто коли відповідні технологічні коефіцієнти виробництва близькі до нуля. Прикладом слабого зв'язку двох секторів національного гос-

подарства є виробництво сталі та шкіри. У виробництві сталі потрібна, але в дуже незначній кількості шкіра (наприклад, на привідні ремені), шкіряна промисловість, у свою чергу, споживає невелику кількість сталі [2].

При плануванні багатогалузевої економіки, якою є економіка України, виникають труднощі організаційного та обчислювального характеру. Якщо перші вдається подолати, застосовуючи системний підхід у кадровій і технічній політиці, ерудиції та досвіді керівництва, то другі вимагають більш формального підходу у виборі математичних моделей функціонування галузей, вибору критеріїв оптимальності планів та їх реалізації. Остання обставина характеризується великою розмірністю моделей, при цьому неабияку роль відіграє системний аналіз і пов'язані з ним різні спрощення задач планування. Їх можна реалізувати методами агрегування в слабкокерованих та некерованих процесах марковського відновлення, розроблених у статтях [4], [5]. У зв'язку з цим актуальним є застосування нових методів агрегування галузей економіки та міжгалузевих економічних зв'язків, оскільки методи агрегування, які раніше розвивались, не завжди виявляються ефективними при плануванні багатогалузевої економіки в тому сенсі, що старі зв'язки між галузями дещо ослабли або виявились повністю розірваними, а нові ще не зміцніли або існують на етапі становлення.

Важливо розглядати марковські моделі, в яких класи станів, що не перетинаються, відповідають різним слабо пов'язаним галузям економіки. Такі моделі належать до так званих розкладних марковських моделей, при аналізі яких використовуються методи декомпозиції [6]. При цьому природно виникає необхідність розгляду таких керованих марковських моделей, у яких керування входить з малим параметром, і які у зв'язку з цим названі слабкокерованими.

Мета цієї статті полягає у застосуванні методів агрегування та оптимізації слабкокерованих процесів марковського відновлення з кількома класами стійких станів у задачі планування міжгалузевих економічних зв'язків на агрегованому рівні.

Ми розглядаємо слабкокеровану модель марковського відновлення з кількома класами стійких станів, яка зводиться до слабкокерованої марковської моделі, що характеризується нескінченною тривалістю часу функціонування та неадитивним критерієм оптимальності. Крім того, нами розроблена керована агрегована марковська модель, яка узагальнює слабо керовані марковські моделі, що розглядаються в працях [2, 3, 5, 6].

Опис слабо керованої марковської P_ε^f -моделі

Процес марковського відновлення (СКПМВ) $(X_n^{\varepsilon, f}, \theta_n, n \geq 0)$ з малими стохастичними збуреннями у скінченному фазовому просторі станів (ФПС) E і компактною множиною рішень або керувань A , задається напівмарковським ядром

$$Q_{kr}^{\varepsilon, f} = p_{kr}^{\varepsilon, f} \cdot G_k(t), k, r \in E, t \in [0, \infty), \quad (1)$$

де f – марковська стаціонарна детермінована (нерандомізована) стратегія, що ототожнюється з функцією f , яка відображає простір E в простір керувань A , $G_k(t)$ – функція розподілу часу перебування СКПМВ у стані k :

$$G_k(t) = P\{\theta_{n+1} \leq t \mid x_n^\varepsilon = k\} = P\{\theta_k \leq t\}. \quad (2)$$

Ймовірності переходу слабкокерованого вкладеного ланцюга Маркова (СКВЛМ) залежать від стратегії f і набувають вигляду

$$p_{kr}^{\varepsilon, f} = P\{X_{n+1}^{\varepsilon, f} = r \mid X_n^{\varepsilon, f} = k\} = \int_0^\infty p_{kr}^{\varepsilon, f} dG_k(t) = p_{kr}^0 - \varepsilon p_{kr}^{1, f}, \quad (3)$$

або в матричному вигляді:

$$P_\varepsilon^f = P_0 - \varepsilon P_1^f, \quad 0 < \varepsilon < 1, \quad (4)$$

ε – малий параметр.

Незбурений вкладений ланцюг Маркова (ВЛМ) $\{X_n^0, n \geq 0\}$ з матрицею ймовірностей переходу (МЙП) $P_0 = \{p_{kr}^0, k, r \in E\}$ ергодичний зі стаціонарним розподілом (СР)

$$\rho_0 = \{\rho_k^0, k \in E\}, \rho_k^0 > 0. \quad (5)$$

$P_1^f = \{p_{kr}^{1,f(k)}, k, r \in E\}$ – деяка матриця стохастичних збурень (МСЗ), елементи якої залежать від стратегії f . $P_\varepsilon^f = P_0 - \varepsilon P_1^f$ – МЙП слабкокерованого ВЛМ вихідного СКПМВ ($X_n^{\varepsilon,f}, n \geq 0$), $\rho_\varepsilon = (\rho_k^\varepsilon \in E, \rho_k^\varepsilon > 0)$ – СР для МПЙ $P_\varepsilon^f = P_0 - \varepsilon P_1^f$.

Введемо поняття поточної середньої вигоди (доходу). Якщо у стані k прийнято рішення $a \in A$ і час, проведений у стані k дорівнює t , тоді поточна вигода (дохід) за час t дорівнює $r_k(t, a)$. Функція $r_k(t, a)$ припускається вимірною по t і обмеженою по k, a .

Позначимо $r^{f(k)} = \int_0^\infty r_k(t, f(k)) G_k(dt)$.

Таким чином слабкокеровану модель марковського відновлення зведено до слабкокерованої марковської моделі (СКММ) або $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -моделі, яка задається набором елементів: $(E, A, P_\varepsilon^f, r^f)$, де E – ФПС; A – компактний простір рішень або керувань (КПК); $P_\varepsilon^f = P_0 - \varepsilon P_1^f$ – рівняння $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -моделі, де $P_0 = \{p_{kr}^0; k, r \in E\}$ – МЙП незбуреного ланцюга Маркова; $P_1^f = \{p_{kr}^{1,f(k)}; k, r \in E\}$ – матриця збурень, елементи якої залежать від стратегії рішень, яка входить у рівняння (4) з малим параметром ε (цим і пояснюються назва слабкокерованої марковської моделі); $r^f = \{r^{f(k)}; k \in E\}$ – вектор поточного одноперіодного доходу, пов'язаного з СКММ. Залежно від змісту задачі для кожної стратегії $f \in D_s$, де D_s – компактна множина стаціонарних детермінованих стратегій, на множині траєкторій СКММ вводяться різні функціонали. У подальшому розглядається функціонал, який характеризує поточну одноперіодну вигоду або дохід r^f та асимптотичний середній прибуток g_ε^f за один період часу, пов'язані зі стратегією f наступним чином:

$$g_\varepsilon^f = \lim_{n \rightarrow \infty} M_\varepsilon^f \frac{1}{n} \sum_{m=0}^{n-1} r^f(X_m^{\varepsilon,f}), \quad (6)$$

де M_ε^f - математичне сподівання, що відповідає МПЙ P_ε^f .

Економічна інтерпретація $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -моделі така: матриця P_0 , як побачимо далі, характеризує кілька галузей економіки, матриця P_1^f з малим множником ε характеризує слабкокерований міжгалузевий зв'язок. *Задача* полягає у знаходженні оптимальної стратегії $\hat{f}^*$, тобто матриці $\hat{P}_1^{f^*}$, за якої досягається максимальне значення критерію оптимальності для керованої агрегованої марковської $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$ -моделі, ФПС якої характеризує один клас укрупнених станів економіки.

Керування скінченною агрегованою $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$ -моделлю в задачі планування міжгалузевих економічних зв'язків: неадитивний критерій оптимальності

Розглянемо слабкокеровану $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -моделю, у якій ФПС E представлено у вигляді $E = \bigcup_{i=1}^M E_i, E_k \cap E_r = \emptyset, k \neq r, E_i, i = 1, 2, \dots, M$ – замкнуті класи станів галузей економіки; A – компактна множина рішень; $P_\varepsilon^f = P_0 - \varepsilon P_1^f$ – МЙП у якій МЙП незбуреного ергодичного ланцюга Маркова P_0 має блочно-діагональну структуру зі строго додатним стаціонарним розподілом $\rho = (\rho_1, \dots, \rho_M)$; P_1^f – матриця збурень, яка діє на МЙП P_0 і залежить від стратегії керування f ; r^f – дійснозначна обмежена функція, що відповідає поточному однокроковому доходу при застосуванні стратегії $f \in D_s$.

Проаналізуємо рівняння оптимальності, які pojawiaються при оптимізації керованої агрегованої $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$ -моделі, пов'язаної з вихідною слабкокерованою $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -моделлю, критерій оптимальності для якої виражається формулою (6).

Агрегована керована марковська $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$ -модель, пов'язана з P_ε^f -моделлю, задається набором $(\hat{E}, \hat{A}, \hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}, \hat{r}^{\hat{f}})$, де $\hat{E}$ – скінчений ФПС, що отримано із ФПС E заміною класів ергодичних станів $X = \{E_1, E_2, \dots, E_M\}$ їх індексами, тобто

$$\hat{X} = \hat{E} = \{1, 2, \dots, M\}; \quad (7)$$

$\hat{A}$ – компактний простір рішень, які отримано завдяки укрупненню відповідних стратегій:

$$\hat{A} = \left\{ [\hat{f}(1), \hat{f}(2), \dots, \hat{f}(M)], \hat{f}(i) = \int_{E_i} \rho_i(dx) f(x), i \in \hat{X}, f \in \hat{D}_s \right\}. \quad (8)$$

Стратегія $\hat{f} \in \hat{D}_s$, де $\hat{D}_s$ – множина всіх стаціонарних детермінованих (нерандомізованих) агрегованих стратегій.

Матриця ймовірностей переходу для скінченої керованої агрегованої $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$ -моделі має вигляд:

$$\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}} = \left\{ \hat{p}_{ij}^{\hat{f}(i)}, i, j = 1, 2, \dots, M \right\}$$

де

$$\hat{p}_{ij}^{\hat{f}(i)} = \int_{E_i} \rho_i(dx) P_1^{f(x)}(x, E_j) / \int_{E_i} \rho_i(dx) P_1^{f(x)}(x, \bar{E}_i), \quad (9)$$

$$x \in E_i, \bar{E}_i = E \setminus E_i, i \neq j.$$

Зауваження. Метод укрупнення ймовірностей переходу для скінчених керованих марковських моделей (9) є модифікацією методу укрупнення перехідних ймовірностей для некерованих марковських процесів, розглянутого у роботі [5]. Цей метод укрупнення у нашому випадку дозволяє дійти висновку про те, що для керованої агрегованої моделі за будь-якої агрегованої стаціонарної детермінованої стратегії з простору $\hat{D}_s$, для матриці $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$ існує єдиний ергодичний клас станів зі стаціонарним ймовірносним розподілом $\hat{\rho} = \{\hat{\rho}_1, \hat{\rho}_2, \dots, \hat{\rho}_M\}$. Тому існує стан $i^* \in \hat{X}$, досяжний із будь-якого стану $i \in \hat{X}$ відносно $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$, при всіх $\hat{f} \in \hat{D}_s$. Будемо вважати, що $i^* = 1$. Нехай випадкова величина τ визначається таким чином:

$$\tau := \inf \{n > 0 : X_n = 1\}.$$

Тоді $\forall (i, \hat{f}) \hat{P}_f^i(\tau < +\infty) > 0$. Звідси випливає, по аналогії з [7], що $\sum_{k=N}^{\infty} \hat{P}_f^i(\tau > k) \rightarrow 0, N \rightarrow \infty$ рівномірно по $(i, \hat{f})$.

Вектор поточного одноперіодного агрегованого доходу для керованої агрегованої моделі має вигляд

$$\hat{r}^{\hat{f}} = \int_{E_i} \rho_i(dx) r^{f(x)}(x), i \in \hat{X}, f \in \hat{D}_s. \quad (10)$$

Позначимо через $\hat{\Pi}_f$ власний проектор матриці (оператора) $\hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}$, який має блочно-діагональну структуру і відповідає її стаціонарному розподілу $\hat{\rho} = \{\hat{\rho}_1, \hat{\rho}_2, \dots, \hat{\rho}_M\}$.

Для критерію асимптотичного середнього очікуваного агрегованого доходу за один період часу, рівняння оптимальності агрегованого керування для агрегованої керованої моделі $(\hat{E}, \hat{A}, \hat{\mathbf{P}}^{\hat{f}}, \hat{r}^{\hat{f}})$, представляють собою систему нелінійних рівнянь типу Ховарда [8]:

$$\begin{cases} \hat{g} + \hat{w}(i) = \max_{a \in A} \left\{ \hat{r}(i, a) + \sum_{j=1}^M \hat{w}(j) \hat{p}(j|i, a) \right\}, & i \in M, \\ \hat{w}(1) = 0. \end{cases} \quad (11)$$

для якої

- а) існує єдиний розв'язок $((\hat{g}, \{\hat{w}_i, i = 1, 2, \dots, M\}))$;
- б) існує вимірний селектор $\hat{f}^*: \{1, 2, \dots, M\} \rightarrow \{f^*(1), f^*(2), \dots, f^*(M)\}$ такий, що стратегія $\hat{f}^*(i), i = 1, 2, \dots, M$ реалізує максимум у правій частині системи рівнянь (11).

Для з'ясування твердження а) розглядається, при фіксованій стратегії $\hat{f} \in \hat{D}_s$, наступна система лінійних рівнянь відносно невідомих $(\hat{\pi}_{\hat{f}}(i), i = 1, 2, \dots, M)$:

$$\begin{cases} \sum_{i=1}^M \hat{\pi}_{\hat{f}}(i) \hat{p}(j|i, \hat{f}(i)) = \hat{\pi}_{\hat{f}}(j), & j \in \{2, 3, \dots, M\}, \\ \sum_{i=1}^M \hat{\pi}_{\hat{f}}(i) = 1. \end{cases} \quad (12)$$

З огляду на скінченність простору станів і того факту, що у керованого марковського ланцюга $\langle (\hat{X}_n, n \geq 0), \hat{P}^{\hat{f}} \rangle$ існує в точності один додатно-зворотний клас, система рівнянь (12) має єдиний невід'ємний розв'язок. Стаціонарний розподіл $\{\hat{\pi}_{\hat{f}}(i), i \in \hat{X}\}$ є єдиним розв'язком системи лінійних рівнянь (12).

Якщо при $\hat{f} \in \hat{D}_s$ покласти

$$\hat{g}(\hat{f}) := \sum_{i=1}^M \hat{\pi}_{\hat{f}}(i) \hat{r}^{\hat{f}}(i), \quad (13)$$

то виявляється, що $\hat{g} = \max_{\hat{f} \in \hat{D}_s} \hat{g}(\hat{f})$ і $\hat{g}$ – перша частина розв'язку рівнянь оптимальності (11).

Дійсно, з системи рівнянь Ховарда (11) випливає, що має місце нерівність

$$\hat{w}(i) + \hat{g} \geq \hat{r}^{\hat{f}} + \sum_{j=1}^M \hat{w}(j) \hat{p}(j|i, \hat{f}(i)), \quad i \in \hat{X}. \quad (14)$$

Помножаючи обидві частини нерівності (14) на $\hat{\pi}_{\hat{f}}(i)$ та підсумовуючи по i , маємо

$$\hat{g} \geq \hat{g}^{\hat{f}} \quad \forall \hat{f} \in \hat{D}_s. \quad (15)$$

Нехай стратегія $\bar{f} \in \hat{D}_s$ реалізує максимум у правій частині системи рівнянь (11), тобто має місце система лінійних рівнянь $\hat{w}(i) + \hat{g} = \hat{r}^{\bar{f}} + \sum_{j=1}^M \hat{w}(j) \hat{p}(j|i, \bar{f}(i)), i \in \hat{X}$, звідки множенням на $\hat{\pi}_{\bar{f}}(i)$ та підсумовуванням по i отримуємо:

$$\hat{g} = \hat{g}(\bar{f}). \quad (16)$$

Із співвідношень (15) та (16) випливає, що $\hat{g} = \max_{\hat{f} \in \hat{D}_s} \hat{g}(\hat{f})$ є першою частиною, визначеною єдиним чином, розв'язку системи рівнянь (11).

Виявляється, що числа $\{\hat{w}(i), i \in \hat{X}\}$, які становлять другу частину розв'язку системи рівнянь оптимальності (11), визначаються також єдиним чином. Дійсно, якщо покласти $c_{\hat{f}}(i) := \hat{r}^{\hat{f}}(i) - \hat{g}$ при будь-якому $\hat{f} \in \hat{D}_s$, тоді для $\{\hat{w}(i), i \in \hat{X}\}$ із системи рівнянь (11)

отримаємо нерівності $\hat{w}(i) \geq c_{\hat{f}}(i) + \hat{P}_{\hat{f}} \hat{w}(i), i \in \hat{X}$, де матрицю $\hat{P}_{\hat{f}}$ отримано з матриці $\hat{P}_{\hat{f}}$ заміною елементів першого стовпця нулями, звідки ітерацією по $\hat{w}(i)$ маємо

$$\hat{w}(i) \geq \sum_{m=0}^N \mathbf{P}_{\hat{f}}^m c_{\hat{f}}(i) + \mathbf{P}_{\hat{f}}^{N+1} \hat{w}(i), i \in \hat{X}. \quad (17)$$

З останньої формули, що міститься у зауваженні, випливає по аналогії з [7], що мають місце такі граничні співвідношення

$$\lim_{N \rightarrow \infty} |\hat{P}_{\hat{f}}^{N+1} \hat{w}(i)| = 0 \text{ та } \lim_{N \rightarrow \infty} \sum_{m=N}^{\infty} \hat{P}_{\hat{f}}^m |c_{\hat{f}}(i)| = 0.$$

Тому з виразу (17) при $N \rightarrow \infty$ маємо $\hat{w}(i) \geq \sum_{m=0}^{\infty} \mathbf{P}_{\hat{f}}^m c_{\hat{f}}(i), i \in \hat{X}$, з огляду на довільність стратегії

$$\hat{f} \in \hat{D}_s \text{ мають місце нерівності } \hat{w}(i) \geq \sup_{\hat{f} \in \hat{D}_s} \sum_{m=0}^{\infty} \hat{P}_{\hat{f}}^m c_{\hat{f}}(i), i \in \hat{X}.$$

Вибираючи стратегію $\bar{f} \in \hat{D}_s$ так, щоб остання нестрога нерівність стала рівністю, приходимо до висновку, що має місце рівність

$$\hat{w}(i) = \max_{\hat{f} \in \hat{D}_s} \sum_{m=0}^{\infty} \hat{P}_{\hat{f}}^m c_{\hat{f}}(i), i \in \hat{X}, \quad (18)$$

і єдиність чисел $\{\hat{w}(i), i = 1, 2, \dots, M\}$ впливає із єдиності числа $\hat{g}$.

Побудову оптимальної стратегії $\hat{f}^*$ для рівняння оптимальності (11) можна реалізувати на основі загальнозживаного алгоритму Ховарда [8], який представляє собою ітеративний процес, на n -ій ітерації якого мають місце дві процедури, а саме:

- для фіксованої стратегії $\hat{f}^{(n)} \in \hat{D}_s$ знаходять розв'язок $\hat{g}^{\hat{f}^{(n)}}$, (за формулою (13)) та $\hat{w}^{\hat{f}^{(n)}}(j), j \in \hat{E}$ (за формулою (18)) для лінійного аналога системи рівнянь оптимальності:

$$\begin{cases} \hat{g} + \hat{w}(i) = \left\{ \hat{r}(i, \hat{f}^{(n)}) + \sum_{j=1}^N \hat{w}(j) \hat{p}(j|i, \hat{f}^{(n)}) \right\}, i \in \hat{E}. \\ \hat{w}^{\hat{f}^{(n)}}(1) = 0. \end{cases} \quad (19)$$

- для кожного із станів i , використовуючи розв'язок $(\hat{g}^{\hat{f}^{(n)}}, \{\hat{w}^{\hat{f}^{(n)}}(j), j \in \hat{X}\})$ (формули (13) та (18)) системи лінійних рівнянь (19), знаходять нові рішення, які максимізують праві частини рівнянь (19) і утворюють нову стратегію $\hat{f}^{(n+1)} \in \hat{D}_s$, з якої починається $(n+1)$ -а ітерація алгоритму.

У випадку скінченної керованої марковської моделі алгоритм Ховарда збігається до оптимальної агрегованої стратегії за скінченну кількість ітерацій.

Ми розглянули слабкокеровану марковську $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -модель, яка застосовується для розв'язання задачі планування міжгалузевих економічних зв'язків. Розв'язання задачі проводиться на основі системного аналізу, суть якого полягає у спрощенні задачі з використанням операцій інтегрування у часовому просторі (отримання елементів матриці $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ та компонент вектора поточного доходу r^f для побудови $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -моделі) та агрегування у фазовому просторі (перехід від задачі оптимізації $\mathbf{P}_\varepsilon^f$ -моделі до задачі оптимізації $\hat{\mathbf{P}}^f$ -моделі). Ці спрощення не впливають на оптимальність стратегії на агрегованому рівні.

Література:

1. Кубонива М. Математическая экономика на персональном компьютере: [монография] / М. Кубонива, М. Табата, С. Табата, Ю. Хасэбэ. Пер. с яп.; под ред. и с предисл. Е.З. Демиденко. – М.: Финансы и статистика. – 1991. – 303 с. Библиогр. С. 301.
2. Введение в эконометрику: [монография] / О. Ланге. Пер. с польск. под общей ред. А.Я. Боярского. – М.: Прогресс. – 1964. – 190 с. Библиогр. С. 185.
3. Королюк В.С. Управляемые процессы марковского восстановления с малой вероятностью обрыва / В.С. Королюк, Н.В. Андреев // (Кибернетика. – 1986. – 4. – С. 112-114).

4. Андреев М.В. Адаптивное керування слабо керованими марковськими та напівмарковськими моделями в дискретному часі /М.В. Андреев // (Системні дослідження та інформаційні технології. – 2003. – 2. – С. 92-107).
5. Ариас Э. Стационарное фазовое укрупнение марковских процессов восстановления / Э.Ариас, В.С.Королюк (Докл. АН УССР. Сер. А. – 1980. – №8. – С. 3-8).
6. Первозванский А.А. Декомпозиция, агрегирование и приближения оптимизация: [монография] / А.А.Первозванский, В.Г.Гайцгори. – М.: Наука, 1979. – 342 с. Библиогр.: С. 337-342.
7. Соколихин А.А. Задача оптимизации по критерию среднего дохода для марковских и полумарковских управляемых моделей с неизвестными параметрами: [дис. на соиск. учен. степени канд.физ.-мат.наук] / А.А.Соколихин. М.: МГУ, 1987. – 107 с. Библиогр.: С. 102-107.
8. Ховард Р.А. Динамическое программирование и марковские процессы: [монография] /Р.А.Ховард; пер.с англ. В.В. Рыкова под ред. Н.П. Бусленко. – М.: Сов. радио. – 1964. – 190 с. Библиогр.: с. 185.

Андреев М.В., Харкянен Л.В. Слабоуправляемые процессы марковского восстановления с несколькими классами состояний в задаче планирования межотраслевых экономических связей. В статье рассмотрены методы агрегирования и оптимизации слабоуправляемых процессов марковского восстановления с несколькими классами состояний и их применение в задаче планирования межотраслевых экономических связей.

Ключевые слова: планирование, модель Леонтьева, слабоуправляемые процессы марковского восстановления, динамическое программирование.

Andreev N.V., Kharkianen L.V. Low-powered processes of Markov renewal with several classes of states in the sphere of intersectoral economic ties. The article deals with the methods of aggregation and optimization of the low-powered processes of Markov renewal with several classes of states in the sphere of intersectoral economic ties.

Key words: the planning, Leontiev's model, low-powered Markov processes, dynamic programming.

УДК 339.138:364.6

Головко А.Я.,

аспірант кафедри міжнародного бізнесу
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціальний маркетинг як каталізатор розв'язання проблем суспільства

У статті проаналізовані еволюція поняття, витоки і становлення концепції та ключові характерні риси соціального маркетингу. Вказано переваги використання соціального маркетингу як інструменту безпосереднього та оперативного впливу бізнесу на розв'язання соціальних проблем суспільства.

Ключові слова: соціальний маркетинг, корпоративна соціальна відповідальність, соціальна реклама.

Соціальні питання не є новими та незрозумілими навіть для пересічного громадянина, адже проблеми голоду, бідності, злочинності, забруднення навколишнього середовища та десятки інших турбують людство протягом тисячоліть. Змінювалися покоління, вдосконалювалися технології та законодавства, еволюціонував аналіз та дискурс сприйняття соціальних проблем, проте їх усвідомлення та шляхи пошуку вирішення завжди становили одне з наріжних питань розвитку суспільства.

Останнім часом проблема розв'язання соціальних проблем все більше привертає увагу дослідників, управлінців та громадських діячів, стає темою для міжнародних дебатів та широких дискусій. Серед причин стрімко зростаючого ажіотажу навколо цього питання можна виділити такі:

- поглиблення глобалізаційних процесів та соціальний характер їх наслідків;
- належність соціальних проблем людства до числа глобальних проблем людства, від вирішення яких залежить подальший прогрес, і які, відповідно, потребують колективних зусиль світової громадськості;
- неспроможність держав контролювати процес вирішення соціальних проблем через постійно зростаючу швидкість переміщення інформації, товарів, технологій, грошових потоків та людського капіталу;
- дедалі активніша участь бізнесу у соціальному житті суспільства, підкріплена його мобільністю, конкурентними мотивами, а також безпосередньою пов'язаністю із ключовим адресатом та споживачем будь-яких зусиль, що мають соціальну спрямованість – конкретним індивідом.

Варто наголосити і на особистій зацікавленості бізнесу (прогресивного бізнесу) у залученні до соціальних аспектів життя суспільства. Це пояснюється досить прагматично. Зростаюча роль бізнес-спільноти та подальше посилення конкуренції між транснаціональними компаніями за право домінування на світових ринках вимагає, по-перше, пошуку нових шляхів впливу на свідомість конкретного споживача та, по-друге, зміцнення нових функцій компаній як міжнародних акторів, у тому числі і функцій соціального спрямування. За таких обставин, стрімко набирає обертів поняття соціального маркетингу як дієвого (і, що важливо – взаємовигідного) інструменту на шляху плідної взаємодії бізнесу та суспільства.

Для логічного обґрунтування витоків концепції соціального маркетингу слід звернутися до становлення маркетингу як такого. Розуміння та позиціонування маркетингу еволюціонувало паралельно до змін у соціальному, політичному та соціальному житті ХХ ст., що знайшли відображення в різних періодах історії економіки. Перехід від концепцій виробництва, вдосконалення товару, інтенсифікації комерційних зусиль та власне маркетингу (що ставили понад усе підвищення обсягів збуту, і, відповідно, прибутків компанії) – до соціально-етичного маркетингу, відображає загальну тенденцію перенесення акценту від виробництва товару на комерційні заходи, і згодом все більше на суспільство, споживача та коло проблеми. Комплексне зміщення акценту стало можливим лише у третій чверті ХХ ст., коли розвинуті країни організовано стали на шлях соціального розвитку суспільства та прийняли концепцію сталого розвитку (узгодження експлуатації природних ресурсів, напрямів інвестування, науково-технічного розвитку, розвитку особистості та інституційних змін з метою укріплення майбутнього потенціалу задля задоволення людських потреб). Паралельно концепція соціально-етичного маркетингу стала цілком зрозумілою заміною традиційній концепції, адже об'єктивна ситуація вимагала раціоналізації споживання та екологічної захищеності суспільства від небажаних процесів виробництва. Розширився й інструментарій маркетингу, що наразі включив, поряд із традиційними інструментами, дослідження соціального та екологічного впливу виробництва та споживання товарів та послуг. Змінений підхід до розуміння маркетингу дозволив розглянути наявні соціальні проблеми з іншого боку, зробивши всіх учасників загального ринку рівними тією мірою, якою кожен із них може впливати на суспільний розвиток.

Для подальшого розгляду питання звернімося до еволюції визначення поняття соціального маркетингу. Перша спроба визначення поняття належить П. Котлеру та Г. Зальтману в їх спільній статті «Соціальний маркетинг: підхід до організованої зміни суспільства», надрукованої у 1971 р. Відповідно, соціальний маркетинг визначався як розробка, реалізація і контроль за виконанням програм, спрямованих на підвищення рівня сприйняття громадськістю соціальних ідей та включених до процесу планування продукції, ціноутворення, комунікації, розподілу, маркетингових досліджень [4].

Наведемо кілька визначень, що з'явилися згодом:

- 1995 р. – застосування технологій комерційного маркетингу для аналізу, планування, реалізації і оцінки програм, спрямованих на зміну поведінки цільової аудиторії, з метою поліпшення благополуччя як окремої людини, так і усього співтовариства [2];
- 2002 р. – застосування маркетингових принципів та технік з метою здійснення впливу на цільову аудиторію і, як наслідок, добровільним прийняттям, зміною або

запереченням нею певних проявів поведінки задля отримання переваг індивідуумами, групами або суспільством у цілому [1];

- 2006 р. – систематичне застосування маркетингу, разом із іншими концепціями та техніками, з метою досягнення специфічних поведінкових цілей задля суспільного добробуту [6].

Отже, за будь-яких визначень та тлумачень спостерігаються два ключових компоненти, що пов'язують слово «маркетинг» зі словом «соціальний»: задоволення споживача та врахування інтересів суспільства. Ці два компоненти у поєднанні не суперечать основній меті бізнесу – отриманню прибутку – що робить формулу соціального маркетингу дієвою та ефективною. Адже, впливаючи на суспільство сьогодні, компанія отримує повноцінного та платоспроможного споживача завтра. Споживача, який не піддається токсичній дії забрудненого навколишнього середовища через екологічно-орієнтоване виробництво; споживача, який не витрачає останнє на ліки, оскільки веде здоровий спосіб життя; споживача, який є обізнаним, освіченим та грамотним.

Надалі, заглиблюючись у визначення поняття соціального маркетингу, можна зазначити чотири його суттєві і, крім того, унікальні – риси. По-перше, соціальний маркетинг використовують, щоб досягти добровільності змін, виникнення власного бажання поводити себе іншим чином, адже цей тип маркетингу передбачає уникнення будь-якого тиску та примусовості. По-друге, спеціалісти з соціального маркетингу намагаються впроваджувати зміни, використовуючи принцип своєрідного обміну: споживач, переконуючись у новій системі цінностей, має отримати вигоду від зміни власної поведінки, а коли виробник-підприємець виступає у ролі своєрідного вчителя – отримує вигоду у вигляді позитивного іміджу. По-третє, соціальний маркетинг оперує традиційними маркетинговими техніками: дослідження переваг споживачів, аналіз цільових груп, сегментація ринку, анкетування тощо. По-четверте, сталою характеристикою соціального маркетингу завжди була діяльність, спрямована на зміну соціальної поведінки з метою досягнення благополуччя цільової аудиторії, а не отримання прибутку організацією, що його застосовує. І, нарешті, ще однією ключовою характеристикою соціального маркетингу є врівноважена позиція як щодо суспільства, так і щодо індивіда (майже тотожне сприйняття цих категорій). Це формує здатність соціального маркетингу не тільки впливати на зміну поведінки представників цільової групи, але й змінювати ставлення чи позиції спеціалістів, організацій, політиків.

Аналізуючи сучасну ринкову ситуацію на прикладі досвіду країн та підприємств-лідерів, можна дійти висновку, що саме цей інструмент усе надійніше займає нішу посередника між бізнесом та суспільством як засіб ефективного соціального впливу. На це вказують:

- числені приклади успішних акцій соціальної спрямованості, ініційованих бізнес-товариством;
- суттєвий зрозумілий практичний ефект від проведення таких акцій;
- схвалення такої діяльності з боку держав, що виявляється, зокрема, у зниженні податків для соціально-активних компаній та шляхом інших заохочень [5];
- отримання переваг перед споживачами, адже, згідно з опитуваннями, дві третини європейських/американських споживачів радше придбали б товари у компанії, продукт якої асоціюється з «доброю справою» (good cause) [3].

Беручи до уваги перераховані факти, варто торкнутися проблеми ефективності реалізації концепції соціального маркетингу та критеріїв цієї ефективності, що, насамперед, виявляються через системність та комплексність його застосування. Зрозуміло, що задля досягнення вагомого ефекту, соціальний маркетинг необхідно впроваджувати на всіх рівнях управління економікою, починаючи з макрорівня, закінчуючи рівнем суб'єктів бізнесу. Отримання ідеологічної інтеграції всіх учасників ринку на базі принципів соціального маркетингу призводить до появи ефекту синергії, що в геометричній прогресії підсилює його дію. З іншого боку, темпи приросту соціальних ефектів залежать від того, наскільки однотайно, одновекторно та взаємообумовлено діють усі учасники бізнес-процесів. Отже, нарощування соціальної вартості будь-якої цінності на мікрорівні має здійснюватися послідовно протягом усього ланцюжка її створення. У межах же окремого підприємства ефективність засто-

сування принципів соціального маркетингу вимагає дотримання цих принципів на всіх етапах життєвого циклу бізнесу (поява, становлення, стабільне функціонування, розвиток). При цьому, перехід від традиційного інструментарію маркетингу до сучасного має здійснюватися за процесною, а не за функціональною схемою, з урахуванням специфіки бізнесу, традицій підприємства та характеру його діяльності [9].

Для практичної ілюстрації ефективних маркетингових кампаній, що мають соціальну спрямованість, можна навести такі приклади:

- США: кампанія бренду «Tommy Higlifer», у ході якої половина коштів від продажу колекційних шкіряних сумок перераховувалася до фонду «Breast Health Institute», мета якого – боротьба з раком грудей у жінок [7];
- Швеція: кампанія «IKEA», що всебічно пропагує та практично застосовує принципи екологічності виробництва та упаковки, використовує натуральні та безпечні компоненти, впроваджує різноманітні екологічні ініціативи: від деталізованого та динамічного розділу власного сайту, присвяченого екології, до пунктів прийому використаних акумуляторів [8];
- Австралія: кампанія, проведена місцевими барами та ресторанами, протягом якої в туалетних кімнатах закладів розміщувалися натуралістичні постери із ґратами, за які потрапляють водії через керування автомобілями у стані алкогольного сп'яніння [7];
- Африка: кампанія, проведена «Anglo American» – підприємством, що займається видобутком корисних копалин на Африканському континенті. Було розроблено перелік вимог до місцевих партнерів, який дає змогу відбирати їх не лише на підставі максимізації прибутку, а й з урахуванням того впливу, який вони здійснюють на розвиток місцевої громади. Додатково виділялось до 10 млн. доларів на рік на ВІЛ-тестування, які поступово вийшли за рамки філантропії (збільшилася тривалість життя робітників) [10];
- Японія: кампанія «Toshiba», званої у Японії як перший виробник, що при випуску всіх своїх товарів використовує безпечний для навколишнього середовища холодоагент R410A. Продукція «Toshiba» виборола міжнародне визнання й 14 нагород у сфері захисту навколишнього середовища, включно з премією Міністерства міжнародної торгівлі й промисловості Японії [11].

Приклади підтверджують, що заохочення дільничних лікарів до активнішого виявлення хворих на алкогольну, наркотичну залежність або СНІД, виховання у пересічних продавців не почуття законодавчої заборони, а внутрішнього усвідомлення необхідності відмовитись від продажу тютюнових чи алкогольних виробів неповнолітнім, переконати законодавчі органи заборонити паління в місцях загального користування – всі ці прості та актуальні питання є полем успішного застосування соціального маркетингу. Для України ці питання є нагальним, як і для всього світу. Проте, на відміну від світової практики, де соціальний маркетинг розуміється та використовується комплексно (а іноді навіть перетворюється на ідеологію компанії, філософію бізнесу, стратегічний вектор), в Україні й досі застосовують його обмежений інструментарій: спонсорство, благодійність та патронаж. Це пов'язано з відсутністю розуміння концепції на інституційному рівні. З одного боку, відсутність необхідної законодавчої бази, панування корупції та нелегальних схем змушує комерційні підприємства спрямовувати всі зусилля на боротьбу за виживання, шукати джерела фінансування та інші необхідні ресурси. З іншого ж боку, відсутній діалог між державою та комерційним сектором щодо спільних зусиль, спрямованих на подолання соціальних проблем.

Означена причина – на поверхні, і, здається, не має вирішення. Проте, ситуацію не варто вважати безнадійною. Адже є й інша сторона проблеми – більш практична та психологічна. Нашій ментальності історично притаманне канонізування держави як вершителя долі, провідника життям, гаранта та куратора соціальної підтримки. Комерційному ж сектору традиційно відводиться роль значно менша, пов'язана переважно зі сферою виробництва товарів та послуг. У той же час, світова практика підтверджує хибність таких переконань та пропонує нову формулу соціального добробуту: таку, що спирається на соціальні ініціативи з боку бізнесу.

Отже, впровадження концепції соціального маркетингу є вигідним сьогодні як для комерційного (бізнесового), так і для некомерційного (державного, суспільного) секторів економіки. Застосування цієї концепції є перспективним для вітчизняних компаній і у майбутньому. Як засвідчує практика розвинених країн, вона може стати одночасно ядром бізнесу, навколо якого формується його стабільність, імідж та репутація і дієвим каталізатором розв'язання соціальних проблем.

Література:

1. Котлер Ф. Маркетинг в третьем тысячелетии / Ф. Котлер. – М.: АСТ, 2001. – С. 31.
2. Andreasen A. Marketing social change. San Francisco: Jossey-Bass. 1995. – P. 15.
3. Cone C. Cause branding in the 21st century // www.psaresearch.com/causebranding.html.
4. Kotler P., Zaltman G. Social Marketing: An Approach to Planned Social Change // *Journal of Marketing*, 1971, July. – P. 3-12.
5. Інтернет-портал організації «Міжнародний соціально-економічний фонд Ідея» // КСО льготує прибуль // www.sefi.by/?p=591.
6. Інтернет-портал організації «National Social Marketing Centre» // www.thensmc.com/content/what-social-marketing-0.
7. Інтернет-портал «АдМи» // <http://www.adme.ru>.
8. Інтернет-портал видавничого дому «Імідж-медіа» // <http://supersales.ru/marketing/sekrety-marketinga-kompanii-ikea.html>.
9. Бикеева М.В. Влияние социально-этичного маркетинга на экономическую эффективность бизнеса / М.В. Бикеева // *Studium*. – 2008. – № 2 (7). – С. 14-28.
10. Приходько Оксана Соціальна відповідальність бізнесу, або як робота на суспільство працює на імідж / Оксана Приходько // *Дзеркало тижня*. – 2008. – № 9. С. 11-12.
11. Архівні публікації компанії «Toshiba» // <http://toshiba-max.com.ua/c/zagalne-pro-kompaniyu>.

Головко А.Я. Социальный маркетинг как катализатор решения проблем общества. В статье проанализированы эволюция понятия, истоки и становления концепции и ключевые характерные черты социального маркетинга. Соответственно, указано на преимущества использования социального маркетинга как инструмента непосредственного и оперативного влияния бизнеса на решение социальных проблем общества.

Ключевые слова: социальный маркетинг, корпоративная социальная ответственность, социальная реклама.

Golovko A. Social marketing as a catalyst of problem-solving in society. The evolution of social marketing concept, its roots and sources, and core features are analyzed in the article. Accordingly, the advantages of social marketing application as a direct and effective business instrument for solving social problems in society are given.

Key words: social marketing, corporate social responsibility, social advertising.

УДК 338.3:368.025.6](477)

Кобзиста О.О.,

канд. екон. наук
доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

Ризики підприємств виробничого сектору

У статті систематизовано основні типи ризиків, що супроводжують господарську діяльність підприємств та розкрито механізм страхового захисту від цих ризиків за умов економіки України.

Ключові слова: страховий ринок, страхові ризики, страхування фінансових ризиків, страхування майнових ризиків, страхування цивільної відповідальності юридичних осіб.

Підприємницька діяльність за умов ринкової економіки супроводжується значною кількістю ризиків, обумовлених впливом факторів зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства. Управління ризиками сьогодні виділяється як окремий напрям економічної науки. Водночас, практика ринкових перетворень в Україні засвідчує, що успішно

функціонувати за сучасних умов можуть лише ті підприємства, які не просто здатні ефективно організувати господарську діяльність, а й вчасно і максимально повно можуть захистити себе від впливу різних негативних чинників.

В Україні підприємства виробничого сектору суттєвим чином потерпають від різноманітних кризових явищ, обумовлених як нестабільністю загального стану економіки в країні, так і хиткістю функціональних взаємозв'язків всередині підприємства. Тому, для вітчизняних підприємств особливо актуальною є розробка системи заходів, спрямованих на захист від збитків різного походження.

Питання організації страхового захисту на вітчизняних підприємствах неодноразово порушувались дослідниками. Окремі дискусії стосовно цієї тематики містяться у працях Т.А. Ротова, Л.С. Руденко, В.В. Шахова, С.С. Осадець. Водночас, багато проблем поки що залишилися нерозв'язаними, а тому потребують подальшого вивчення та аналізу.

У економічній літературі прийнято виділяти кілька основних шляхів мінімізації збитків, пов'язаних із господарською діяльністю за умов ринкової економіки:

- самострахування (створення резервного фонду безпосередньо самим підприємством);
- створення товариств взаємного страхування, в яких страхові внески засновників одночасно є пайовими внесками у статутний капітал товариства;
- страхування від наслідків настання ризиків у спеціалізованих організаціях – страхових компаніях.

Самострахування є найбільш фінансово незалежним з точки зору підприємства методом управління ризиком, оскільки підприємство створює власний резервний фонд, яким може розпоряджатися за власним розсудом. Однак, в Україні резервні фонди на підприємствах не створюються взагалі або створюються в незначних обсягах, оскільки створення такого фонду:

- передбачає наявність у підприємства значного фінансового забезпечення;
- фінансові ресурси, акумульовані у резервному фонді, по суті, вилучаються з обігу.

Цей метод не є популярним у вітчизняній господарській практиці, оскільки українські підприємства, як правило, не мають фінансових можливостей вилучити з обігу таку значну суму коштів, щоб у випадку необхідності покрити понесені збитки.

Зазвичай, товариства взаємного страхування створюються в одній або суміжних галузях з метою розподілу відповідальності за специфічні ризики, притаманні діяльності підприємств саме в цій галузі. Такий метод страхування ризиків не є особливо популярним з двох причин:

- нерозвинута законодавча база стосовно функціонування товариств взаємного страхування;
- кількість учасників товариства є обмеженою, що максимізує суму сплачених ними внесків.

Перекладання відповідальності за наслідки настання ризику на сторонню організацію на платній основі – найбільш поширений метод у сучасному світі.

При здійсненні господарської діяльності підприємства найчастіше страхування здійснюється за такими видами:

- страхування фінансових ризиків;
- страхування майна;
- страхування відповідальності підприємства.

Страхування майна підприємства здійснюється з метою покриття збитків, зумовлених настанням страхового випадку, що викликав повну загибель застрахованого майна чи часткове його пошкодження. Вартість поліса страхування майна залежить від переліку обраних страхових ризиків, розташування об'єкту страхування відносно джерел небезпеки, терміну страхування. Основними типами ризиків, що приймаються на страхування вітчизняними страховиками, є:

- страхування від вогню;
- страхування на випадок стихійних лих;
- страхування на випадок аварій систем комунікацій;
- страхування на випадок протиправних дій третіх осіб;
- страхування на випадок пошкодження транспортного засобу, що став учасником ДТП.

Специфіка цього виду страхування за умов вітчизняної економіки полягає у наступному:

- українські страхові компанії при укладенні договорів страхування ґрунтуються на використанні пропорційної системи страхування;
- у більшості договорів зазначається безумовна франшиза;
- більша частка договорів укладається з фізичними особами, а не з юридичними.

За даними 2010 р. кількість договорів, укладених зі страховальниками – юридичними особами майже вшестеро менше за кількість договорів, укладених зі страховальниками – фізичними особами. Натомість, обсяг зібраних страхових премій від юридичних осіб в 1,5 раза перевищує обсяги премій, зібраних від фізичних осіб.

Практика страхування майна юридичних осіб поширена в ринкових країнах. В Україні ж поки що цей вид страхування не набув великого розповсюдження. За офіційними даними, у загальному обсязі зібраних страхових премій майнове страхування та страхування вогневих ризиків (не включаючи страхування транспортних засобів) становлять близько 21 % [1]. Причин для цього є кілька:

- недостатня усвідомленість керівників багатьох підприємств переваг застосування процедури страхового захисту;
- фінансові можливості більшості господарюючих суб'єктів в Україні є обмеженими (середній рівень рентабельності операційної діяльності підприємств України становить близько 5 % [3]);
- недовіра до страхових компаній у питаннях виплати страхового відшкодування (за даними 2010 р. у загальній структурі страхових виплат обсяг виплат по страхуванню майна та вогневих ризиків дорівнював 5 %);
- ускладнена процедура виплати страхового відшкодування.

Після змін у чинному законодавстві (2003 р.), згідно з яким витрати на майнове страхування дозволено відносити до витрат виробництва, обсяги цього виду страхування дещо зросли, однак поки що недостатньою мірою. До того ж, слід зазначити, що страхування майна часто носить примусовий характер, що також вплинуло на зростання кількості страхових договорів. Це стосується тих випадків, коли обов'язковому страхуванню підлягає майно, визначене як об'єкт застави.

Страхування фінансових ризиків передбачає компенсацію підприємству втраченого доходу або додаткових витрат, викликаних його діяльністю як господарюючого суб'єкта. Таке страхування проводиться на випадок невиконання або неналежного виконання договірних зобов'язань дебіторами, неповернення інвестицій, банкрутства контрагентів та пов'язаних з цим судових витрат тощо. Страховий тариф встановлюється у відсотках від страхової суми, і сьогодні на вітчизняному страховому ринку коливається в межах від 4 до 10 % залежно від виду фінансового ризику.

У класичному випадку до страхування фінансових ризиків відносять:

- страхування недоотримання прибутку;
- страхування ризиків впровадження нової техніки і технологій;
- страхування на випадок зниження обумовленого рівня рентабельності;
- страхування інвестиційного ризику;
- страхування кредитного ризику;
- страхування валютного ризику;
- страхування біржових ризиків.

У кожного із зазначених видів страхування є певна специфіка, яка впливає на механізм визначення страхової суми, розмір страхового тарифу та порядок виплати страхового відшкодування. Так, наприклад, особливістю страхування від втрат прибутку є те, що обсяг збитку залежить від терміну перерви у виробничій діяльності. У зв'язку з тим, що ризик втрати прибутку є похідним від ризику настання майнового збитку, страховий тариф має враховувати ймовірність настання ризиків пошкодження майна і зупинки виробничого процесу. Крім того, на величину тарифної ставки впливають: галузь, до якої належить це підприємство, зношеність основних фондів, місце розташування виробництва, рівень франшизи, конкуренція в цій галузі.

Оскільки у законах і законодавчих актах України не дається чіткого визначення фінансових ризиків, страховики вирішують на свій розсуд, які ризики страхувати. Головне, щоб вони не суперечили затвердженим Держфінпослуг правилам страхування фінансових ризиків. Тому останнім часом на страховому ринку почали пропонуватися принципово нові види страхування фінансових ризиків:

- страхування фінансових втрат від шахрайських дій;
- страхування фінансового ризику втрати права власності;
- страхування відповідальності директорів та керуючого складу компаній за помилки та упущення та ін.

При цьому виді страхування встановлюється досить високий рівень франшизи – від 5 до 20 % та встановлюються інші специфічні умови страхування. За офіційними даними, страхування фінансових ризиків страховиками України становило близько 6 % в загальному обсязі страхових операцій, а страхування кредитів – всього 2 % [1]. При цьому за останні роки спостерігається тенденція до незмінного скорочення обсягів даних видів страхування.

Обсяги чистих страхових премій [1]

<i>Вид страхування</i>	<i>2008 р.</i>	<i>2009 р.</i>	<i>2010 р.</i>
Страхування фінансових ризиків, млн. грн.	1 395,6	905,1	755,7
Масова частка фінансових ризиків в загальному обсязі зібраних страхових премій, %	8,73	7,15	5,67
Страхування кредитів, млн. грн.	1 178,7	744,3	256,4
Масова частка кредитних ризиків у загальному обсязі зібраних страхових премій, %	7,38	5,88	1,92

Додатковою проблемою стає той факт, що страхування фінансових ризиків наразі є ідеальним інструментом для впровадження різноманітних тінювих схем та відмивання коштів. Цьому сприяє можливість довільного встановлення сум і тарифів та віднесення платежів на витрати підприємств. Крім того, договір страхування фінансових ризиків оформляється таким чином, що страхова подія стає взагалі віртуальною [2]. Страхування фінансових ризиків підприємств використовується для реалізації різних фінансових схем і оптимізації оподаткування (при страхуванні фінансових і майнових ризиків підприємства мають право відносити здійснені платежі на валові витрати, зменшуючи тим самим базу оподаткування). Значний попит на страхування фінансових ризиків формують великі промислові підприємства і фінансово-промислові групи – більше 90 % застрахованих ризиків припадає на корпоративний сектор.

Зниження активності страхування фінансових та кредитних ризиків пов'язано переважно із загостренням кризових явищ в економіці в цілому. У 2010 році збиткових підприємств в Україні стало більше, ніж прибуткових, а офіційна рентабельність економіки за два роки впала у чотири рази. Це означає, що у підприємств немає можливості оплачувати занадто високі страхові тарифи і немає потреби шукати методи мінімізації податкових платежів, а у страховиків немає бажання здійснювати заздалегідь збиткові види страхування. Це підтверджується зростанням обсягів чистих страхових виплат за останні роки.

Обсяги чистих страхових виплат [1]

<i>Вид страхування</i>	<i>2008 р.</i>	<i>2009 р.</i>	<i>2010 р.</i>
Страхування фінансових ризиків, млн. грн.	1 461,7	1 577,9	1 959,1
Масова частка фінансових ризиків у загальному обсязі сплачених страхових відшкодувань, %	22,33	26,05	33,29
Страхування кредитів, млн. грн.	616,9	355,1	151,1
Масова частка кредитних ризиків у загальному обсязі сплачених страхових відшкодувань, %	9,42	5,86	2,57

Страхування кредитних ризиків у діяльності господарюючих суб'єктів, як правило, набуває виду страхування ризику неплатежу при опосередкуванні товарних кредитів. При цьому може використовуватися дві форми страхового захисту:

- делькредерна;

- гарантійна.

За делькредерної форми саме підприємство-постачальник, надаючи товарний кредит і будучи невпевненим у контрагенті, може застрахувати ризик нездійснення оплати за власний кошт у страхової компанії. Термін укладення подібних договорів становить від декількох днів до одного року. Такі договори страхування можуть поширюватися на одну конкретну операцію (5 – 10 діб) або всі операції підприємства (квартал, рік). Аналогічно підприємство може застрахувати себе на випадок неспроможності вчасно здійснити обов'язкові платежі до бюджету чи позабюджетних цільових фондів. За гарантійної форми підприємство-постачальник змушує особу, якій надається товарний кредит, застрахувати випадок неспроможності оплати у страхової компанії. І здійснюється страхова операція за кошти боржника.

В Україні страхування товарних кредитів не є дуже поширеним через причини, що стримують розвиток й інших видів страхового захисту: недовіра до страхових компаній, обмеженість фінансових можливостей та ін.

Страхування відповідальності підприємства пов'язане з виникненням відповідальності підприємства перед третіми особами внаслідок спричинення шкоди їх здоров'ю або майну. Зазвичай тут мають місце такі види страхових договорів:

- страхування відповідальності товаровиробників за якість продукції;
- страхування професійної відповідальності,
- страхування відповідальності підприємства за екологічне забруднення;
- страхування цивільної відповідальності власників транспорту;
- страхування відповідальності перевізника;
- страхування відповідальності роботодавця та ін.

Специфіка цього виду страхування полягає у тому, що виплата відшкодування здійснюється не страхувальникові, а третій особі, причому наперед не можна конкретно визначити, що може стати джерелом збитку та на яку суму відшкодування може претендувати третя сторона. Як правило, страхові суми за даними видами страхування обмежуються страховиками, а рівень страхового тарифу визначається відповідно до специфіки діяльності підприємства.

Згідно із законодавством України вітчизняні підприємства в обов'язковому порядку здійснюють два види страхування:

- страхування відповідальності підприємств-джерел підвищеної небезпеки;
- страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів.

У 2010 р. страхування відповідальності перед третіми особами (без урахування частки страхування відповідальності власників транспортних засобів) загальним обсягом становило 4 % зібраних чистих страхових премій, що залишилося практично на рівні попереднього року та на 1 % зросло відносно 2008 р. Натомість, частка виплат з цього виду страхування дорівнювала менше 1 % [1].

Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів становить левову частку і у структурі зібраних страхових премій, і у структурі сплачених страхових відшкодувань. Однак, це є обов'язковий вид страхування, тому аналіз операцій на даному сегменті ринку не може визначати загальних тенденцій у розвитку системи страхування ризиків підприємницьких структур.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що активність вітчизняних підприємств, як учасників ринку страхових послуг, сьогодні є дуже незначною. Господарюючі суб'єкти вдаються до укладення страхових угод, як правило, тільки за обов'язковими видами страхування. Добровільні ж угоди підписуються лише тоді, коли ризик певної операції перевищує стандартний рівень чи певну встановлену межу.

Зростання обсягів страхових операцій та кількості укладених страхових угод є актуальним як для страхових компаній (збільшення чисельності клієнтів), так і для підприємств (формування раціональної та дієвої системи управління ризиками підприємства). Тому, закономірно, для активізації страхового захисту від основних типів ризиків у функціонуванні українських підприємств, необхідним є впровадження змін, що сприятимуть поживленню діяльності вітчизняних підприємств як учасників страхового ринку. Причому зміни мають бути відображеними як на мікрорівні, так і на рівні економіки в цілому. Зокрема, на мікрорівні:

- доцільним є поглиблення процесу просування страхових послуг у корпоративному секторі та у сфері малого бізнесу для усвідомлення керівниками підприємств необхідності та доцільності організації страхового захисту. З цією метою страхові компанії можуть активізувати просвітницьку роботу та розробити систему додаткової мотивації для підприємств, які тільки планують стати їх клієнтами;
- необхідно підвищити довіру потенційних страхувальників до діяльності страхових компаній. Страхові компанії можуть пропонувати для ознайомлення широкому загалу розгорнуті форми звітності про їх діяльність, у тому числі представляти дані щодо кількості укладених договорів, кількості поданих заяв на відшкодування збитків, кількості випадків виплати страхових відшкодувань тощо;
- актуальним є забезпечення доступності страхової послуги з фінансової точки зору для широкого загалу потенційних страхувальників. Запровадження системи знижок, пільг та бонусів, використання єдиних механізмів формування страхових тарифів тощо.

На макроекономічному рівні зміни мають стосуватися таких напрямів:

- чітке законодавче визначення поняття фінансових ризиків та встановлення адекватного механізму надання страхового захисту за договорами страхування по них. Це дасть змогу страхувальникам чітко розуміти, на який вид страхування вони можуть претендувати та дозволить уникнути використання страхових операцій як засобу здійснення фінансових махінацій;
- диференціація в рівні оподаткування страховиків залежно від рівня виплати страхового відшкодування. Для страховиків, у яких середній рівень виплат значно менший, аніж середньоринковий, варто підвищити шкалу податкових платежів;
- створення державної страхової компанії, яка б могла приймати на перестраховання певну частку ризиків підприємницьких структур. Це дозволить отримувати певні доходи від розширення державного сектора і дозволить контролювати потоки фінансових ресурсів у страховому бізнесі без організації додаткових та позачергових перевірок роботи підприємств та страхових компаній.

Здійснення таких заходів сприятиме розвитку сектору страхування ризиків підприємств, забезпечить зростання чисельності укладених страхових договорів, дозволить підприємствам більш вільно почувати себе у кризових ситуаціях та створить умови для економічного зростання в реальному та фінансовому секторах економіки України.

Література:

1. <http://forinsurer.com>
2. Очимовская Т. Мыльные пузыри финансового страхования // Деловая столица. – 2003. – № 6.
3. Толстенева А.С. Тенденции доходности операционной деятельности предприятий Украины по видам экономической деятельности и пути ее повышения http://www.rusnauka.com/11_EISN_2011/Economics/3_84629.doc.htm

Кобзиста Е.А. Риски предприятий производственного сектора. В статье систематизированы основные типы рисков, что сопровождают хозяйственную деятельность предприятий и раскрыто механизм страховой защиты от этих рисков в условиях экономики Украины.

Ключевые слова: страховой рынок, страховые риски, страхование финансовых рисков, страхование имущественных рисков, страхование гражданской ответственности юридических лиц.

Kobzyska E.A. Risks of enterprises in production sector. The basic types of risks which accompany economic activity of enterprises and the mechanism of the insurance protecting from these risks in the conditions of the economy of Ukraine are systematized in the article.

Key words: insurance market, insurance risks, insurance of financial risks, insurance of property risks, public liability of legal entities insurance.

УДК 658.29:005.932]:62

Ковалев М.Н.,

канд. экон. наук, доцент,
доцент кафедры маркетинга

Гомельского филиала УО ФГБ «Международный университет «МИТСО»

Управление цепями внутренних поставок в процессе производства

В статье выделены особенности логистической системы (ЛС) машиностроительного предприятия. В качестве функциональных подсистем ЛС названы закупочная, производственная, распределительная и сервисная логистики. Уточняется роль производственной логистики в ЛС предприятия. К обеспечивающим подсистемам ЛС отнесены логистика запасов, складская, транспортная, информационная и финансовая логистики. Изложена математическая модель и разработан алгоритм оперативного управления цепями поставок деталей в основном производстве. Отмечены достоинства и недостатки метода.

Ключевые слова: предприятие, логистика, логистическая система, производственная логистика, основное производство, цепи поставок, внутренние поставки, цепи внутренних поставок, управление цепями поставок.

Логистическая деятельность промышленного предприятия неразрывна с маркетинговой (рыночной) деятельностью. Как правило, рыночная деятельность ассоциируется с «внешней» логистикой, к которой отнесем заготовительную, распределительную (сбытовую), сервисную логистику. К сожалению, в специальной литературе недостаточно внимания уделяется «внутренней» логистике – области знания об управлении материальными потоками в процессе производства товаров («материальный поток – это находящиеся в состоянии движения материальные ресурсы, незавершенная продукция и готовая продукция, к которым применяются логистические операции и функции, связанные с физическим перемещением в пространстве» [1, с. 148]). Проблемы производственной логистики рассматривались до тех пор, как проблемы организации производства, задачи оперативного управления основным производством – как задачи производственного отдела, задачи управления потоками инструмента – как задачи инструментального отдела и т. д. Методы и решения, предлагаемые складской, транспортной, информационной логистикой, логистикой запасов применялись в основном и вспомогательном производстве фрагментарно, бессистемно. А ведь значение и роль внутренней логистики трудно переоценить. Производственная логистика активно участвует в создании продукта, в создании потребительской стоимости.

Широко известная концепция SCM (Supply Chain Management – «управление цепью/цепями поставок») предполагает, как правило, выполнение функций планирования, организации и контроля «внешних цепей» поставок, звеньями которых являются поставщики сырья и материалов, изготовители продукции, посредники и потребители товаров.

Д. Ламберт и Дж. Сток так определяют это понятие [2, с. 51]: управление цепями поставок – это интегрирование ключевых бизнес-процессов, начинающихся от конечного пользователя и охватывающих всех поставщиков товаров, услуг и информации, добавляющих ценность для потребителей и других заинтересованных лиц. По их мнению, управление цепями поставок – это интеграция восьми ключевых бизнес-процессов [2, с. 62-66]:

- управления взаимоотношениями с потребителями;
- обслуживания потребителей;
- управления спросом;
- управления выполнением заказов;
- обеспечения производственных процессов;

- управління снабжением;
- управления разработкой новой продукции и доведением ее до коммерческого использования;
- управления возвратными материальными потоками.

Однако, анализируя логистическую систему микроуровня, в процессе ее декомпозиции можно выделить множество взаимосвязанных звеньев, обеспечивающих внутренние материальные потоки.

Так, в процессе изготовления продукции на промышленном предприятии детали и узлы перемещаются в основном производстве из цеха в цех, с участка на участок, от одного рабочего места к другому и проходят обработку в соответствии с технологическими маршрутами. Эти маршруты представляют собой множество цепочек, звеньями которых являются производственные подразделения и рабочие места. Началом таких цепей внутри предприятия являются склады сырья, материалов и комплектующих изделий, заключительным звеном – склады готовой продукции. По сути, в процессе производства осуществляется множество взаимосвязанных поставок, которые будем называть внутренними, а цепочки производственных подразделений – *цепями внутренних поставок*.

Управление основным производством включает задачи определения нормативов НЗП (незавершенного производства), планирования межцеховых и внутрицеховых поставок деталей, их учета, контроля, анализа выполнения планов, регулирования и координации деятельности производственных подразделений.

Одной из важнейших задач производственной логистики в серийном промышленном производстве является управление межцеховыми поставками деталей и сборочных единиц (*управление цепями внутренних поставок*), целью которого является обеспечение непрерывного хода производства и минимизация запасов НЗП с тем, чтобы повысить оборачиваемость оборотных средств и эффективность предприятия в целом.

Известны следующие системы оперативно-производственного планирования, являющиеся основами логистического подхода к управлению материальными потоками в промышленности [3, с. 130-133]: подетальная, комплектная и позаказная.

Позаказная система оперативно-производственного планирования находит широкое распространение в единичном и мелкосерийном производстве. В серийном производстве в качестве единицы планирования принимают условный суткокомплект, машинокомплект, деталь.

Нами ставилась цель изучения логистической системы (ЛС) машиностроительного предприятия, определения роли производственной логистики в ЛС, разработки модели и алгоритма управления материальными потоками в основном производстве, анализа достоинств и недостатков предложенной модели.

Особенности производственной логистики промышленного предприятия

Логистические системы промышленных предприятий относятся к микрологистическим системам, они обладают рядом особенностей [4], которые следует учитывать в логистическом менеджменте в условиях планомерного развития, а также при принятии антикризисных мер.

Например, логистическая система крупного машиностроительного предприятия характеризуется множеством и сложностью материальных потоков, что обусловлено:

- значительными масштабами производства и продаж;
- многочисленностью поставщиков, посредников и потребителей и их территориальной удаленностью;
- большой номенклатурой сырья, материалов и комплектующих изделий;
- разнообразием применяемых производственных технологий;
- огромным количеством деталей и сборочных единиц, применяемых в изделиях;
- сложностью межцеховых и внутрицеховых маршрутов движения деталей;
- необходимостью обеспечивать предпродажное и послепродажное обслуживание товаров.

Следовательно, к важнейшим функциям логистики в машиностроении следует отнести:

- доставку сырья, материалов, комплектующих изделий и инструмента на предприя-

тие, их хранение и распределение;

- перемещение предметов труда в процессе производства продукции между цехами, участками, рабочими местами;
- обеспечение сохранности готовой продукции, ее распределение по сбытовой сети;
- доставку материалов, запасных частей и инструмента, необходимых для осуществления технического обслуживания реализованных товаров, потребителям и сервисным центрам.

Отсюда вытекает, что *функциональными подсистемами* ЛС машиностроительного предприятия являются:

- закупочная логистика;
- производственная логистика;
- распределительная (сбытовая) логистика;
- сервисная логистика.

К *обеспечивающим подсистемам* ЛС отнесем логистику запасов, складскую, транспортную, информационную и финансовую логистику, призванные «обслуживать» материальные потоки на всех стадиях снабжения, производства и потребления.

Взаимосвязи функциональных и обеспечивающих логистических подсистем автором рассматривались ранее [4], поэтому в рамках данной статьи останавливаться на них не будем.

В основе производственной логистики, считает Е.Б. Фролов, лежит обеспечение качественного, своевременного и комплектного производства продукции в соответствии с хозяйственными договорами, сокращение производственного цикла и оптимизация затрат на производство [5].

Целью производственной логистики является обеспечение непрерывности производственного процесса и сокращение затрат на хранение и перемещение сырья, материалов, полуфабрикатов, инструмента, приспособлений и тары. Коротко говоря, сущность производственной логистики заключается в управлении цепями внутренних поставок.

Задачами производственной логистики являются следующие задачи:

- оптимизация запасов незавершенного производства;
- сокращение затрат, связанных с хранением и перемещением материалов, полуфабрикатов, инструмента и запасных частей;
- сокращение длительности производственного цикла изготовления продукции;
- организация хранения деталей, узлов и полуфабрикатов на промежуточных складах производственно-диспетчерского отдела (ПДО), в цехах и на рабочих местах, инструмента – в ЦИС (центральном инструментальном складе), запчастей – на складах отделов главного механика и главного энергетика, возвратной тары – на участках цехов основного производства;
- управление межцеховыми поставками и внутрицеховыми перемещениями предметов труда, доставкой инструмента к рабочим местам, перемещением тары;
- повышение коэффициента загрузки оборудования;
- определение параметров запасов незавершенного производства и инструмента;
- оперативный учет и контроль в основном и вспомогательном производстве;
- обеспечение расчетов с поставщиками инструмента, запчастей, тары и т. п.

Наиболее сложной из перечисленных задач является задача оперативного управления межцеховыми поставками деталей и сборочных единиц в основном производстве.

Решение названных задач невозможно без информационного обеспечения. Информационные потоки, требующие управления, перемещаются на предприятии «сверху–вниз», «снизу–вверх» (в соответствии с иерархией управления), по горизонтали (от одного работника – к другому, между подразделениями).

Например, для эффективного управления внутренними поставками деталей необходимо обеспечить:

- расчет производственной программы, определение календарно-плановых нормативов и их доведение до производственных подразделений;
- расчет поддетальных оперативных планов и их доведение до цехов и участков;

- определение и выдачу сменных заданий на рабочие места;
- оперативный учет выполнения планов рабочими и производственными участками;
- учет выполнения межцеховых поставок деталей и узлов, передачу и накопление информации о ходе производства и т. д.

Следует отметить, что роль финансовой логистики в решении задач производственной логистики минимальна. Однако здесь не все так просто. Как часть финансового потока можно рассматривать движение денежных средств, предназначенных для оплаты труда основных производственных рабочих, ремонтного персонала и других категорий работников. Финансовые потоки образуются также при расчетах между бизнес-единицами корпораций.

Управление цепями поставок деталей в серийном производстве

Одним из методов оперативного управления основным производством в машиностроении является метод поддетального планирования и контроля межцеховых поставок деталей и узлов.

Основными источниками информации при этом являются:

- номенклатурный план производства;
- применяемость деталей, сборочных единиц в изделии (состав изделия);
- технологический маршрут изготовления деталей, сборочных единиц;
- поддетальные материальные нормы;
- производственный календарь.

Ниже представлена математическая модель указанного метода.

Плановое количество деталей, сборочных единиц для выполнения производственной программы определяется на основе номенклатурного плана производства с учетом применяемости деталей и узлов в изделиях:

$$Q_i = \sum_{j=1}^n P_j \cdot k_{ij}, \quad (1)$$

где P_j – план производства j -го изделия;

k_{ij} – применяемость i -ой детали в j -м изделии;

n – количество номенклатурных позиций.

Потребность предприятия в основных материалах на выполнение производственной программы:

$$M_l^P = \sum_{i=1}^m R_{li} \cdot Q_i, \quad (2)$$

где R_{li} – норма расхода l -го материала на i -ую деталь.

Потребность цехов в основных материалах определяется также на основе поддетальных материальных норм (для первого цеха по маршруту изготовления детали).

На основе технологических маршрутов изготовления деталей определяется план поставок по цепочке цехов, которые участвуют в производстве i -ой детали:

$$\text{Цех}_1 - \text{Цех}_2 - \text{Цех}_3 - \dots - \text{Цех}_q. \quad (3)$$

Для этого в базе данных (БД) для каждой i -ой детали формируется $q-1$ запись (табл. 1) в соответствии с цепочками: каждый цех, получающий незавершенную деталь от цеха-поставщика, в следующем звене цепочки становится поставщиком для следующего цеха; и так до тех пор, пока деталь не станет составной частью сборочной единицы либо изделия.

Суточный план производства i -ой детали определяется пропорционально количеству рабочих дней в плановом периоде:

$$Q_i^{PS} = \frac{Q_i}{D}, \quad (4)$$

где D – количество рабочих дней в периоде.

Таблиця 1

Фрагмент бази даних «План виробництва деталей, сборочних одиниць»

ДСЕ	Цех-поставщик	Цех-получатель	Количество
i	Цех ₁	Цех ₂	Q _i
i	Цех ₂	Цех ₃	Q _i
i	...	...	Q _i
i	Цех _{q-1}	Цех _q	Q _i

Плановое количество деталей, сборочных единиц на месяц:

$$Q_i^{PM} = Q_i^{PS} \cdot D_M, \quad (5)$$

где D_M – количество рабочих дней в месяце.

Фактически произведенное с начала месяца Q_i^{FM} и переданное в следующий цех по маршруту количество i -х деталей ежедневно накапливается в базе данных:

$$Q_i^{FM} = Q_i^{FM} + Q_i^{FS}, \quad (6)$$

где Q_i^{FS} – фактически сдано деталей за сутки.

В случае выявления бракованной продукции в производстве на основе актов о браке фактически произведенное количество i -х деталей с начала месяца Q_i^{FM} уменьшается на соответствующее количество бракованных деталей R_i по всей цепочке цехов, предшествующим цеху, в котором обнаружен брак:

$$Q_i^{FM} = Q_i^{FM} - R_i. \quad (7)$$

Если выявлена бракованная сборочная единица, то сначала она подлежит разуплотнению с целью выявления деталей и количества деталей, входящих в узел. Разуплотнение осуществляется с помощью спецификаций изделий. Затем по всем деталям, входящим в бракованный узел, по всем маршрутам изготовления этих деталей также уменьшается фактическая сдача i -х деталей с начала месяца Q_i^{FM} на количество бракованных деталей.

Для оценки выполнения планов межцеховых поставок ежедневно рассчитывается обеспеченность плана производства деталями и узлами в днях:

$$B_i = \frac{Q_i^{FM} + N_i - Q_i^{PS} \cdot D_i}{Q_i^{PS}} - Z_i, \quad (8)$$

где N_i – перевыполнение плана поставок прошлого месяца (недовыполнение плана – со знаком «минус»);

D_i – количество отработанных дней с начала месяца;

Z_i – задел (страховой запас) деталей, сборочных единиц в днях.

Особому контролю в цепи поставок подлежат «отстающие» позиции, т. е. детали и узлы с отрицательной и нулевой обеспеченностью ($B_i \leq 0$).

По окончании месяца пересчитывается перевыполнение-недовыполнение плана поставок месяца N_i как разность между фактическим количеством сданных по маршруту деталей и их плановым количеством с учетом недодела прошлого месяца:

$$N_i = N_i + Q_i^{FM} - Q_i^{PM}, \quad (9)$$

а Q_i^{FM} (фактическая сдача деталей за месяц) и Q_i^{FS} (фактическая сдача деталей за сутки) во всей базе данных обнуляются.

Один раз в году по результатам инвентаризации остатков незавершенного производства уточняется перевыполнение-недовыполнение плана поставок деталей N_i по всем цехам в соответствии с маршрутами.

В табл. 1 представлен общий алгоритм реализации данной модели в условиях автоматизированной обработки информации.

Таблиця 2

Укрупнений алгоритм оперативного планування і контролю міжцехових поставок деталей, сборочних одиниць

Номер блока	Інформаційний процес
1	Ввод расчетной даты
2	Если введенная дата это первый рабочий день месяца, то выполнить переход к блоку 3, иначе перейти к блоку 9
3	Расчет итоговой обеспеченности за месяц B_i , выдача выходной информации для ПДО, цехам основного производства. Пересчет $N_i = N_i + Q_i^{FM} - Q_i^{PM}$. Обнуление фактической сдачи за месяц Q_i^{FM}
4	Если введенная дата – это начало нового планового периода, то выполнить переход к блоку 5, иначе – к блоку 6
5	Формирование поддетального плана производства
6	Если прошла инвентаризация остатков НЗП, то выполнить переход к блоку 7, иначе – к блоку 9
7	Ввод информации об остатках деталей и узлов в цехах
8	Пересчет недодела-передела N_i
9	Обнуление фактической сдачи за сутки $Q_i^{FS} = 0$, ввод оперативных данных за сутки Q_i^{FS} , актов о браке, накопление фактической сдачи за месяц $Q_i^{FM} = Q_i^{FM} + Q_i^{FS}$
10	Если есть брак, то выполнить переход к блоку 11, иначе – к блоку 13
11	Разузлование брака
12	Пересчет фактической сдачи за сутки Q_i^{FS} , фактической сдачи за месяц Q_i^{FM}
13	Расчет обеспеченности в днях B_i , определение «отстающих» позиций
14	Выдача результатов для ПДО, цехов

Изложенный метод обладает как достоинствами, так и недостатками. Следует отметить следующие достоинства:

- этот метод управления цепями поставок может быть легко адаптирован также для управления внутрицеховыми перемещениями деталей и узлов;
- охватывает все подразделения, участвующие в производстве продукции, от складов отдела материально-технического снабжения и отдела внешней кооперации до складов готовой продукции;
- метод обеспечивает непрерывность планирования и контроля основного производства;
- сочетает в себе элементы «толкающих» и «тянущих» систем управления поставками [3, с. 137-139];
- ежедневное обновление информации о ходе производства;
- легко выявляются «узкие» места в цепях поставок с помощью показателя «Обеспеченность»;
- у работников ПДО есть возможность контролировать межцеховые поставки по каждой детали по маршруту, а также в разрезе поставщиков продукции и в разрезе получателей;
- руководство каждого цеха основного производства каждый день имеет оперативную информацию о выполнении поставок своего цеха в другие цехи и о получении полуфабрикатов от поставщиков;
- возможность подведения итогов работы цехов основного производства за месяц, квартал;
- достоверность данных о поставках подтверждается документально межцеховыми накладными.

Недостатки предложенного метода:

- отсутствует механизм расчета нормативов страховых запасов в цепях поставок;
- необходимость документального подтверждения факта поставки деталей снижает оперативность информации;
- метод недостаточно эффективен для мелкосерийного производства и в условиях

ярко выраженного сезонного характера производства;

- отсутствует внутрисменный учет межцеховых поставок.

Этот метод, позволяющий работникам ПДО осуществлять непрерывное управление основным производством, реализован в подсистеме оперативного управления основным производством автоматизированной информационной системы «Гомсельмаш».

В силу своей сложности и информационной насыщенности оперативное управление основным производством на крупных предприятиях требует постоянного совершенствования, основными направлениями которого могут быть следующие:

- внедрение логистических подходов к управлению в основном производстве;
- оптимизация запасов НЗП;
- совершенствование организации основного производства;
- разработка альтернативных моделей управления цепями поставок деталей;
- совершенствование программного и технического обеспечения;
- повышение оперативности информации о межцеховых поставках.

Литература:

1. Семенов А.И. Логистика. Основы теории: учеб. для вузов / А.И. Семенов, В.И. Сергеев. – СПб.: Изд-во «Союз», 2001. – 544 с.
2. Сток Дж.Р. Стратегическое управление логистикой / Джеймс Р. Сток, Дуглас М. Ламберт. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 831 с.
3. Логистика: учеб. пособие / И.М. Баско, В.А. Бороденя, О.И. Карпеко [и др.]; под ред. д-ра экон. наук, проф. И. И. Полещук. – Минск: БГЭУ, 2007. – 431 с.
4. Ковалев М.Н. Структура логистической системы машиностроительного предприятия Белоруссии / М.Н. Ковалев // Менеджмент в России и за рубежом. – 2011. – №1. – С. 75–78.
5. Фролов Е.Б. Производственная логистика, или что такое «вытягивающее» планирование? / Е.Б. Фролов // Логистика и управление цепями поставок. – 2010. – №1 (36). – С. 69–85.

Ковальов М.Н. Керування ланцюгами внутрішніх поставок у процесі проведення. У статті виділені особливості логістичної системи (ЛС) машинобудівного підприємства. У ролі функціональних підсистем ЛС названі закупівельна, виробнича, розподільна й сервісна логістики. Уточнюється роль виробничої логістики в ЛС підприємства. До забезпечуючих підсистем ЛС віднесені логістика запасів, складська, транспортна, інформаційна й фінансова логістики. Викладена математична модель і розроблений алгоритм оперативного керування ланцюгами поставок деталей в основному виробництві. Відзначені переваги й недоліки методу.

Ключові слова: підприємство, логістика, логістична система, виробнича логістика, основне проведення, ланцюги поставок, внутрішні поставки, ланцюги внутрішніх поставок, керування ланцюгами поставок.

Koval'ov M.N. Managing the logistic system within its operating. The features of the logistic system (LS) of an engineering enterprise are pointed out. Purchasing, production, distribution and service logistics are called as the functional subsystems of LS. The role of logistics in the LS enterprise is clarified. Subsystems that provide LS are classified. Logistics stockpiles, storage, transport, information and financial logistics are defined. The mathematical model and algorithm for the operational management of the supply chain within the main production are presented. The advantages and disadvantages of the method are enumerated.

Key words: company, logistics, logistic systems, production logistics, the main production, supply chain, inside delivery, the chain of domestic supplies, Supply Chain Management.

УДК 334.722.012.61-022.51:316.343-058.13

Коляда О.В.,

канд. екон. наук,
доцент кафедри міжнародної економіки і підприємництва
Національного університету Державної податкової служби України

Мале підприємництво як продуцент середнього класу

У статті досліджується взаємозв'язок розвитку малого підприємництва та формування середнього класу.

Ключові слова: підприємництво, мале підприємництво, середній клас, трансформаційна економіка.

Існування малого підприємництва дозволяє економічно розвинутим країнам вирішувати багато завдань виробничого, наукового і соціального характеру. Завдяки цій формі підприємництва можливе досягнення оптимальної структури економіки, розробка і реалізація гнучкої стратегії і тактики господарювання, високої якості і оперативності управлінських рішень, розвитку потужної економічної мотивації і особистої відповідальності за результати господарських рішень. У країнах з розвинутою ринковою економікою мале підприємництво фактично є рушійною силою економіки та формування середнього класу. У більшості таких країн середній клас охоплює 60 % населення [1, с. 29], тоді як в Україні, за різними оцінками експертів, він становить у межах від 3,3 до 0,5 % [2, с. 305]. Така розбіжність пояснюється тим, що у Радянському Союзі та Україні, як його складовій, середнього класу не існувало, головним чином через відсутність підприємництва. Процес його формування розпочався після здобуття незалежності нашою країною, проте середній клас подібний розвинутим країнам наразі не створено, що вказує на певні труднощі та прорахунки у цьому напрямі. Все це на тлі соціально-економічної значущості досліджуваного питання зумовило актуальність дослідження.

Серед сучасних вітчизняних дослідників, які займаються цією проблематикою, необхідно відзначити О. Барановського, З. Варналія, Л. Воротіну, С. Дригу, В. Зянька, Я. Жаліла, Т. Ковальчука, В. Кредісова, Д. Ляпіна, Ю. Ніколенка та ін.

Актуальність цієї статті обумовила її мету, яка полягає у теоретичному дослідженні впливу малого підприємництва на становлення і розвиток середнього класу.

Питання про середній клас є наразі актуальним. При цьому ті, хто говорять про нього, поділяються в цілому на два великих табори: на тих, хто стверджує, що він не з'явиться, і вбачають у цьому трагедію реформ України та тих, хто стверджує, що середній клас уже сформувався, проте невідомі його межі та наповненість. Однак усі сходяться в одному: середній клас – це принципово важливо.

Як зазначає З.С. Варналій, середній клас – це базовий прошарок суспільства, який визначає його соціально-економічний прогрес, на нього спирається економічна система та її політична надбудова, і саме він визначає характер та рівень виробництва, за ним визначається добробут нації [3, с. 215].

У ринковій економіці, як стверджує І.І. Разумкова, середній клас є основним платником податків, від його становища залежить інвестиційна, тобто, економічна активність, поповнення державного бюджету, реалізація державних соціальних програм. Він є основним споживачем продукції, чим забезпечує функціонування господарського обороту [4].

Історично ж становлення середнього класу стало результатом необхідності соціальної стабільності, запобігання значних соціально-політичних ризиків. Це фундаментальний процес, який адекватний певному соціально-економічному стану суспільства. Як відомо, кожний наступний етап у розвитку продуктивних сил призводить до зміни окремих сторін виробничих відносин. Оскільки останні становлять основу класів, то такі зміни призводять до певних змін у класовій структурі суспільства.

Особливості ринкових трансформацій в Україні засвідчують, що становлення серед-

нього класу в нашій країні відрізняється від розвинутих країн, оскільки середній клас європейського суспільства створювався на базі приватної власності, певних правових привілеїв. В Україні у XIX – на початку XX ст. буржуазна традиція була доволі слабка і базою формування середнього класу могла б виступити інтелігенція, власники інтелектуального капіталу, проте соціально-економічний статус переважної частини якої під час ринкових перетворень був зруйнований. Тому, на нашу думку, наразі головною передумовою формування середнього класу є розвиток малого підприємництва та розкриття його потенціалу від чого, певною мірою, залежить успішність соціально-економічних реформ.

Якісний розвиток малого підприємництва сприяє поступовому створенню чисельної верстви підприємців-власників які самостійно забезпечують свій добробут та відповідний життєвий рівень, тим самим збільшує кількість суб'єктів малого підприємництва, які історично були представниками «старого» середнього класу.

Матеріальна незадоволеність, незалежність, можливість реалізації власного потенціалу, прагнення до самоствердження у суспільстві, а головне – можливість отримання прибутку спонукає підприємця до розвитку нових напрямів господарської діяльності. Це підвищення ефективності використання факторів виробництва, впровадження нових технологій сприяє розвитку підприємницької діяльності в цілому та малого підприємництва зокрема, що є однією з умов збільшення об'єму ВВП. За даними Світового банку частка малого підприємництва у валовому внутрішньому продукті США – 52 %, Японії – 55 %, середньо-європейський показник для ЄС27 – 65 % (Великобританії – 53 %, Іспанії – 67 %, Італії – 70 %, Німеччини – 52 %, Франції – 62 %)[4, с. 63]. Завдяки розвитку саме таких форм підприємництва ВВП на душу населення становить у Польщі понад 5000 євро, в Угорщині – майже 5000, в Естонії – 9500, у Литві – 6000, у Росії – 1200 євро [5, с. 41]. Продукція малих і середніх підприємств займає суттєве місце в експорті багатьох країн. На їх долю припадає близько 40 % товарного експорту Німеччини, Італії, Японії [6, с. 29].

Ефективна діяльність малого підприємництва забезпечує надходження коштів до бюджетів у вигляді податків, надаючи можливість належного фінансування бюджетної сфери – освіти, охорони здоров'я, культури, спорту тощо, що, у свою чергу, позитивно впливає на розвиток «нового» середнього класу.

Гнучкість малого підприємництва, менша собівартість організації виробничого та науково-дослідного процесів привернули увагу як приватного великого капіталу, так і державного управління. Сучасні великі корпоративні компанії використовують механізм штучного відокремлення від основного виробництва самостійних науково-дослідних структур у формі малих підприємств. Це дає змогу великому бізнесу сконцентрувати витрати на наукові та дослідно-конструкторські розробки за межами основного виробництва, не порушуючи врівноважену конкурентну ціну, що склалась щодо традиційних продуктів, швидше проводити пошук та апробацію новітніх товарів, техніки, технології та у подальшому впроваджувати ці нововведення у власне виробництво з метою отримання підприємницьких надприбутків [4, с. 43]. Венчурні фірми очолюють в основному винахідники, вчені тому у країнах з розвинутою ринковою економікою питома вага найманих працівників високої, вищої та найвищої кваліфікації у структурі середнього класу сягає 40–45 % [7, с. 172].

Значну роль у розвинутих країнах мале підприємництво відіграє у розвитку сфери торгівлі, громадського харчування та послуг. У США, наприклад, малі і середні підприємства становлять 21 % обсягу виробництва обробної промисловості, а у гуртовій торгівлі вони забезпечують 86 % обсягів реалізації продукції, у сфері побутового обслуговування – 81 % послуг, у будівельній галузі – 80 % виконуваних робіт. У Японії на ці самі підприємства припадає майже 53 % відвантажень обробної промисловості, 59 % обсягів реалізації гуртової та 79 % роздрібною торгівлі. У Франції наразі зареєстровано близько 3 млн. малих підприємств: 1,5 млн. працює у сфері послуг, 780 тис. – у торгівлі, 350 тис. – у будівництві, 303 тис. – у промисловості. Щорічно у країні створюється близько 250 тис. малих підприємств, а банкрутує 50 тис., при цьому 40–50 % нових робочих місць, які створюються у Франції, припадає саме на малий бізнес [8].

Здатність малого підприємництва створювати нові робочі місця у всіх сферах госпо-

дарської діяльності, включаючи й малоефективні, які, як правило, не залучають до економічних інтересів великого бізнесу, також сприяє формуванню середнього класу. Заповнення малими підприємствами малоефективних сфер господарської діяльності вимагає адекватного збільшення робочих місць, вартість створення яких значно поступається вартості робочих місць, що створюються у великому бізнесі. На відміну від великого бізнесу, мале підприємництво у переважній кількості своїх форм доступне більшості, оскільки не потребує значних первісних капіталовкладень [4, с. 44]. Через малі форми підприємницької діяльності багато з людей розкривають і реалізують свій творчий потенціал, особливо це важливо для соціально уразливих груп населення (жінок, інвалідів, пенсіонерів тощо), які не можуть працевлаштуватися на великих підприємствах.

Так, наприклад, частка зайнятих у малому і середньому підприємстві у США перевищує 50 %, у Японії – 78 %. Середньоевропейський показник (згідно з ЄС 27) показник частки зайнятих на малих підприємствах становив 67 %, а його континентальна амплітуда знаходилась у межах від 54 % (у Великій Британії і Словачії) до 81 % (в Італії). У Німеччині та Фінляндії відповідно по 60 %, Франції та Румунії – відповідно по 61 % та Швеції – 63 % [7, с. 70].

Окрім вищезазначеного мале підприємництво більш стійке до криз, і на це вказує світовий досвід. Одну з найбільших світових криз, яка відбувалась у 1973–1975 рр. і супроводжувалась енергетичною, ресурсною і іншими кризами, з найменшими витратами пережили малі та середні фірми, які швидше пристосувались до змін у виробництві і на ринку. Причинами такого стану став: перехід до якісних показників, які характеризують сам продукт, послугу, новацію. За цих умов жорсткі структури індустріальних гігантів опинились у програшу порівняно з гнучкістю невеликих фірм, які здатні реагувати на найменші зміни кон'юнктури, споживчого попиту, задовольняти нові потреби таким чином, закріплювати за собою сегменти ринку і коло клієнтів. Вирішуючи роль у зміні пріоритетів відіграв новий етап НТР, який розпочався в середині 70-х років. Він не тільки посилив спеціалізацію виробництва, знизив у багатьох галузях оптимальні розміри підприємств, привів до більшої індивідуалізації попиту, пропонуючи велику номенклатуру виробів і послуг, але найголовніше – дав малим підприємствам техніку відповідно до його розмірів.

Піднесення малого підприємництва у 80-х роках пояснюється сукупністю обставин, серед яких найбільш важливими є структурна перебудова виробництва і швидкий розвиток економіки, яка базувалась на знаннях. До останнього відноситься програмування і конструювання з допомогою ЕОМ, надання експертних і інформаційних послуг. Мале підприємництво не тільки стало розвиватись і завойовувати позиції в світовій економіці, але і перетворилось з додатку крупного бізнесу в його союзника і сателіта, стаючи необхідним елементом розвитку крупного бізнесу і всієї економіки в цілому.

Світова фінансова криза 2008 р. також підтвердила стійкість малого підприємництва, зокрема це доводить досвід Польщі. Оскільки основну частину робочих місць в Польщі забезпечує малий та середній бізнес (70 % працездатного населення країни [9]) і на відміну від багатьох великих корпорацій зміг швидко переорієнтуватись і адаптуватись до фінансової лихоманки (при відповідній антикризовій допомозі держави). Як наслідок кількість безробітних в Польщі з 2007 до 2009 р., на відміну від інших країн, навпаки зменшилась з 14,9 % до 11 %, що дозволило населенню не тільки не скорочувати, а й збільшити на 2,3 % свої витрати порівняно з 2008 р. [10].

Отже, підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що мале підприємництво посідає особливе місце в трансформаційній економіці. Незважаючи на процес індустріалізації, малі підприємства вижили у всіх розвинутих країнах і взяли на себе важливі функції постачальників і підприємств сфери обслуговування, а також виробників спеціалізованих товарів, ставши суттєвим фактором формування і функціонування середнього класу.

Література:

1. Тихонова Н.Е. Теоретико-методологические проблемы анализа среднего класса / Н.Е.Тихонова, С.В.Горюнова // SPERO. – 2008. – № 8. – С. 29–42.
2. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослід., Держкомстат України; за ред. Л.М. Черенько. – К.: Консультант, 2006. – 428 с.

3. Варналій З.С. Мале підприємництво: основи теорії і практики / З.С. Варналій. – К.: Знання, 2005. – 304 с.
4. Дрига С.Г. Мале підприємництво України: становлення, механізм управління та підтримки: монографія / С.Г. Дрига. – К.: ДКС-Центр, 2009. – 362 с.
5. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення: монографія / І.К. Бондар, Є.О. Бугаєнко, В.Я. Бідак та ін. – К.: Корпорація, 2004. – 581 с.
6. Запоточный И.В. Малый бизнес в экономическом развитии бывших социалистических стран / И.В. Запоточный, В.И. Захарченко // Фондовый рынок. – 2000. – № 27. – С. 28–32.
7. Зянько В.В. Інноваційне підприємництво: сутність, механізми і форми розвитку: монографія / В.В. Зянько. – Вінниця: Універсум, 2008. – 397 с.
8. Малый бизнес по-французски [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jivkurilka.com/gpage2.html>
9. Шоломко Д. Не игнорируйте малый и средний бизнес! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.investgazeta.net/blogi/ne-ignorirujte-i-srednij-159451>
10. Польский мастер-класс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sb375.com/publ/interesno/polskij_master_klass/2-1-0-112.

Коляда Е.В. Малое предпринимательство как производитель среднего класса. В статье исследуются взаимосвязи развития малого предпринимательства и формирования среднего класса.

Ключевые слова: предпринимательство, малое предпринимательство, средний класс, трансформационная экономика.

Kolyada O.V. Small enterprise as the producer of middle class. The article is devoted to the research of interaction between the development of small enterprises and formation of the middle class.

Key words: enterprise, small enterprise, middle class, transformation economy.

УДК 005.95:005.336.1]:364.2

Куценко В.І.,

докт. екон. наук, професор, завідувач відділом суспільних проблем сталого розвитку
ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України»

Соціально-економічні передумови підвищення ефективності менеджменту персоналу

«Не вирішивши соціальних
проблем, з кризи не вийти»

Т. Рузвельт

У статті розкривається сутність менеджменту персоналу, його роль у соціально-економічному розвитку країни та роль соціально-економічної сфери у формуванні конкурентоспроможного менеджменту персоналу.

Ключові слова: соціальна сфера, ефективність, менеджмент персоналу.

За ринкових умов у забезпеченні економічного розвитку важливе місце належить системі управління, зокрема, менеджменту персоналу. Адже успіх будь-якого підприємства визначається тим, наскільки грамотно, професійно й ефективно діє система управління, менеджмент персоналу. Останній, у свою чергу, залежить від багатьох чинників, у тому числі від соціально-економічних. У той самий час досі не існує єдиного визначення поняття «ефективний менеджмент» взагалі і персоналу, зокрема.

Разом із тим пошук шляхів підвищення ефективності менеджменту в цілому і менеджменту персоналу, зокрема, присвячені праці багатьох дослідників. Серед них дослідження М. Альберта, Ю. Бабанського, А. Богданова, М. Вебера, В. Весніна, Л. Виготського, В. Герчинова, Г. Дмитренка, П. Друкера, І. Зязюна, Ю. Красовського, Ф. Тейлора, А. Файоля, Й. Шумпетера, Г. Щокіна та ін. У результаті цих досліджень почалось вимірювання ефективності виконання трудової функції, розроблено принципи управління.

Проте досі менеджмент не став ефективним, і для подолання цієї проблеми ще недостатня увага приділена дослідженню соціально-економічних передумов підвищення ефективності менеджменту персоналу. Тому *метою* нашої статті є пошук шляхів успішного розв'язання цієї проблеми, підвищення ефективності менеджменту персоналу.

Світова практика вказує на те, що основним фактором виробничого процесу виступає персонал. Від рівня професійної підготовки, чисельності персоналу, ціннісних орієнтирів кожного члена колективу в кінцевому результаті залежить ефективність діяльності підприємства. За сучасних соціально-економічних умов особливої цінності набувають такі риси особистості як: ініціативність; активність; самостійність; аналітичні здібності; розвинуте почуття реальності тощо.

Вкрай важливим є під час навчання забезпечення не лише формування цих рис, а й врахування вимог нового механізму господарювання, що ставляться до фахівців. Водночас практика вказує на те, що для успішного господарювання одних знань ринкового механізму недостатньо, зокрема, для того, щоб повною мірою використовувати потенціал персоналу. Надзвичайно важливим є ефективне управління, зокрема, менеджмент персоналу. Знання останнього дозволяють:

- успішно управляти організацією, підприємством відповідно до їх цілей і добиватись передбачуваного успіху;
- сприяти наданню менеджменту персоналу суспільного статусу.

Останній являє собою насамперед системно організований процес відтворення й ефективного використання персоналу будь-якої організації. Його сутність розкривається через управління працею, кадрами, соціально-демографічними процесами. Менеджмент персоналу, як засвідчує світовий досвід, орієнтований на людський чинник. Скажімо, суттю японського менеджменту є управління людьми. При цьому японці розглядають не одну людину, а групу людей. В Японії існує необхідність підпорядкування старшому за віком, точка зору завжди схвалюється групою. Водночас японська модель менеджменту персоналу зорієнтована на соціальну людину. Характерно, що такий підхід підтримують практично всі високорозвинуті країни. Приміром, у Німеччині управління персоналом передбачає необхідність делегування відповідальності на нижчі рівні управління, у Франції – у центрі менеджменту також знаходиться людина, її людські ресурси. Менеджмент персоналу скандинавських країн передбачає забезпечення ефективності праці, відповідальність за довірену діяльність. У цих країнах кожен менеджер має володіти мистецтвом приймати швидкі рішення, бути готовим до тісних соціальних взаємовідносин, активно впроваджувати творчі підходи до своєї діяльності, вміти ефективно й раціонально використовувати свій час.

Незважаючи на існування багатьох моделей менеджменту персоналу, головною метою останнього є сприяння підвищенню ефективності виробництва насамперед за рахунок раціонального використання усіх ресурсів.

Менеджмент персоналу, з одного боку, впливає на соціально-економічні показники діяльності підприємства, організації, а з іншого, ефективність менеджменту персоналу залежить саме від цих показників, зокрема, від: рівня забезпеченості населення соціальними послугами; стану здоров'я населення; рівня народжуваності, смертності та тривалості життя; реальних доходів населення та його зайнятості; стану освіти та підготовки кадрів; якості життя в цілому тощо.

У числі вищеперерахованих показників особливо важливе місце посідає останній показник, що являє собою складну соціально-економічну категорію, невід'ємну частину соціально-економічного розвитку країни. Про якість життя можна судити, оцінивши життєвий рівень, матеріальний стан населення, забезпеченість його освітніми, медичними та іншими послугами тощо. Іншими словами, про економічний розвиток країни не можна говорити, не оцінивши рівень життя населення. Останній має задовольняти потреби населення. Згідно з теорією, сформованої А. Маслоу, виділяються такі групи потреб як: фізіологічні; потреби в безпеці; потреби у визнанні та розумінні; естетичні потреби; потреба у самореалізації та у самоутвердженні.

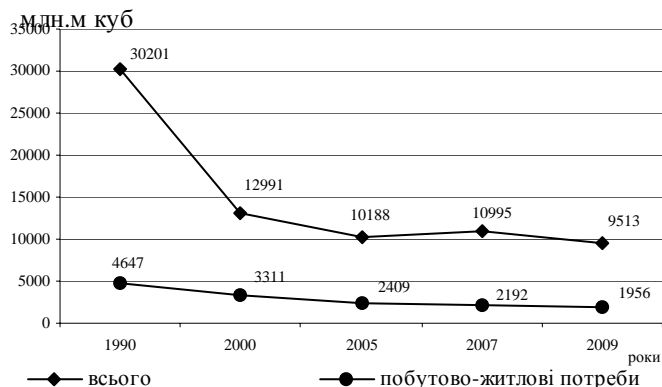

Рис. 1. Динаміка споживання чистої води в Україні

Дослідник стверджує, що мають задовольнятися насамперед вищезазначені потреби. І не погодитись з ним не можна. Як засвідчили результати наших досліджень, рівень задоволення цих потреб різко знизився в Україні за роки незалежності. Це характерно і для споживання чистої води в цілому і для побутово-питних потреб, зокрема (рис. 1).

Водночас зменшилось і споживання основних продуктів харчування, які є вкрай важливими для підтримання здоров'я нації (табл.).

Таблиця

Динаміка споживання основних продуктів харчування

(на одну особу за рік, кг)

Показник	1990	2000	2005	2007	2009	1990-2009, +/-
М'ясо та м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо, включаючи сало та субпродукти в натурі)	68	33	39	46	50	-38
Молоко та молочні продукти (у перерахунку на молоко)	373	199	226	225	212	-161
Яйця, штук	272	166	238	252	272	0
Риба і рибопродукти	17,5	8,4	14,4	15,3	15,1	-2,4
Цукор	50	37	38	40	38	-12
Олія	11,6	9,4	13,5	14,3	15,4	+3,8
Картопля	131	135	136	130	133	+2
Овочі та баштанні продовольчі культури	102	102	120	118	137	+35
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	47	29	37	42	46	-1
Хлібні продукти (хліб, макаронні вироби у перерахунку на борошно; борошно, крупи, бобові)	141	125	124	115	112	-29

Джерело [13, с. 424].

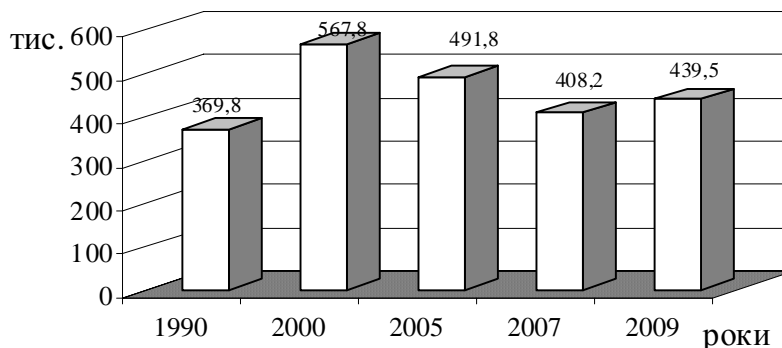

Рис. 2. Кількість зареєстрованих злочинців

Не можна говорити про задоволеність населення України й у сфері такої потреби як потреба в безпеці. Адже в нашій державі кількість зареєстрованих злочинців зростає (рис. 2).

Із загальної кількості злочинів, зареєстрованих органами внутрішніх справ і податковою міліцією у 2009 р., 158,6 тис. були тяжкими та особливо тяжкими. Щоправда, з 1995 р. коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення) має тенденцію до зниження. Якщо у 1995 р. він становив 1246, то у 2009 р. – 954. Разом із тим суспільство не може не турбувати той факт, що за роки незалежності майже у 8 разів зросла злочинність, пов'язана з наркотиками, сильнодіючими засобами та прекурсорами.

Очевидно, що такий стан зумовлений багатьма чинниками, серед яких слід виділити зниження життєвого рівня населення. Валовий внутрішній продукт на одну особу (долар США за ПКС) є майже вдвічі нижчим, як у Білорусі, Казахстані, у 2,5 раза – ніж у Російській Федерації (у 1990 р. Україна значно випереджала перші дві країни). На рівні злочинності позначилось і суттєве зниження споживання послуг культури та мистецтв. Іншими словами, в Україні на недостатньому рівні знаходиться задоволення естетичних потреб. За роки незалежності різко знизилось споживання послуг музеїв, театрів, концертних організацій, кінозалів (рис. 3).

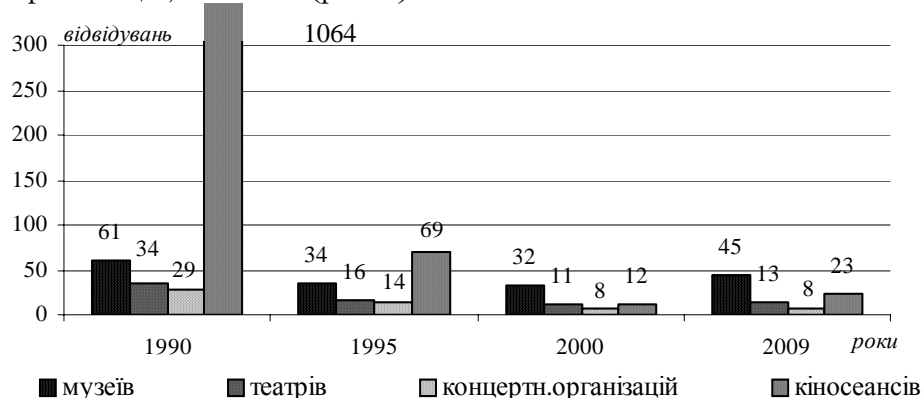

Рис. 3. Динаміка відвідування населенням закладів культури та мистецтва, на 100 осіб

Останньому сприяло й погіршення матеріально-технічної бази закладів культури та мистецтв. Якщо, приміром, у 1990 р. кількість місць для глядачів у залах для демонстрування фільмів на 100 осіб становила 11, то у 2009 р. – одне. Суттєво зменшився і книжковий фонд бібліотек.

Все це, на нашу думку, є також наслідком неефективного менеджменту, у тому числі персоналу. Досвід багатьох країн, зокрема скандинавських, засвідчує, що у формуванні та розвитку менеджменту пріоритетними мають стати проблеми людини, її потреби, створення соціально орієнтованої економіки, тобто економіки, орієнтованої на сім'ю, на її потреби.

Водночас слід мати на увазі, що соціальна держава – це складна збалансована система економічних стимулів і соціальних гарантій, юридичних, естетичних і поведінкових норм. Ефективність соціальної держави значною мірою залежить від якості праці, від рівня підготовки менеджерів. Сучасний кадровий менеджмент постійно висуває нові вимоги до персоналу, для оцінки якого у більшості організацій використовуються нетрадиційні методи, які мають виявити, що менеджер знає, що він уміє, його здатність працювати в колективі та можливості подальшого професійного розвитку й освоювати нові знання тощо. Менеджер персоналу має бути професіоналом. А це категорія багатогранна. Іншими словами він має багато знати і багато вміти (рис. 4).

Зрозуміло, що на рис. 4 зазначені далеко не всі індикатори його успішної діяльності, з якими менеджеру персоналу у своїй практичній діяльності доводиться мати справу. А для цього він має володіти глибокими теоретичними знаннями та практичними навичками, що мають сприяти ефективному використанню цих знань і навичок, потенціал менеджера.

Сьогодні важливим завданням є не лише забезпечення підготовки висококваліфікованих менеджерів, а й ефективне використання усіх ресурсів, у тому числі ресурсів персоналу, його освітнього та наукового потенціалу. Зрозуміло, що від професійної підготовки менеджерів, їх ціннісних орієнтацій, а також усього колективу залежить ефективність праці підприємства, його соціально-економічні показники.

Рис. 4. Перелік основних параметрів, які менеджер персоналу повинен знати та вміти

Уже під час підготовки менеджерів персоналу важливо:

- виявити та розвинути психологічні якості (бажання брати участь у прийнятті управлінських рішень, зокрема, за умов ризику; здатність просування, незалежність, бажання успіху тощо);
- формувати бажання вдосконалювати стиль роботи майбутніх фахівців на основі досвіду роботи передових підприємств в Україні та за її межами;
- навчати новим формам організації праці, знайомити майбутніх фахівців з організацією нової структури управління.

У підготовці менеджерів персоналу пріоритет має надаватись професійним знанням.

І цьому має сприяти:

- активне використання у навчальному процесі нових, мультимедійних технологій;
- поєднання науково-теоретичних досягнень науки, організаційно-технологічних розробок, досвіду провідних шкіл менеджменту, що забезпечує високий рівень менеджерів.

Досвід розвинутих країн вказує на те, що у поліпшенні підготовки менеджерів персоналу мають бути зацікавлені всі суб'єкти, у тому числі й держава. Адже формування конкурентоспроможного менеджера – це крок до формування конкурентоспроможної держави. До речі, останнім часом у світі посилюється роль держави у розв'язанні соціальних проблем. Скажімо, у США на соціальні потреби виділяється до 19 % ВВП, у Швеції – до 33 %. Не дивно, що у цих країнах близько 75 % національного багатства становить людський капітал [4].

В Україні, на жаль, з розвитком ринкових відносин держава все більше почала віддалятися від управління процесом забезпечення комплексного соціального розвитку. Сьогодні ж стало зрозуміло, що без державного впливу не можна забезпечити розвиток інноваційної економіки, ключових напрямів науки, освіти, охорони здоров'я, культури, збалансованості у використанні ресурсів багатоцільового призначення та комплексності у відтворювальному

процесі, у тому числі конкурентоспроможних фахівців. Наша держава не виконує повною мірою свої власні функції, зокрема, фінансового забезпечення.

У результаті сучасний соціально-економічний стан в Україні такий, що не задовольняє потреби населення ні за кількісними, ні за якісними вимогами. Це стосується практично усіх сфер, які впливають на формування кадрового потенціалу, у тому числі у сфері менеджменту. За умов, коли зростає мережа приватних навчальних закладів, держава не може знімати з себе відповідальність за розв'язання проблем, пов'язаних із підготовкою якісних кадрів.

Останнім часом державні освітні стандарти не кореспондуються з неформалізованими вимогами кадрового ринку. Підтвердженням цього є те, що більшість випускників вищих навчальних закладів ідуть працювати не за спеціальністю.

За цих умов здатність до швидкої перебудови алгоритмів прийняття рішень, розвитку та вмінню працювати у варіативній ситуації стає все більш нагальною потребою. Постійне збільшення знань також вимагає підготовки випускників до розв'язання невідомих проблем, до освоєння нових парадигм, породжує невизначеність результатів освітніх послуг, роль яких у забезпеченні конкурентності країни зростає. Остання має стати і в нашій країні домінуючою соціальною функцією держави, системоутворюючим фактором політики і головною метою. Освіта ж, підготовка кадрів, у тому числі менеджерів, має стати серцевиною цієї політики.

Таким чином, активне впровадження менеджменту персоналу дозволить підвищити ефективність соціально-економічного розвитку завдяки посиленню індивідуального внеску, більш ефективного використання особистих здібностей кожного працівника. А підготовка менеджера персоналу сприятиме спрямуванню зусиль колективу на підвищення ефективності діяльності, досягнення головних цілей організації.

Література:

1. Гапоненко А.Л. Развитие региона: цели, закономерности, методы управления / А.Л. Гапоненко, В.Г. Полянский. – М.: РАГС, 2009. – 208 с.
2. Достойный труд в XXI веке // Человек и труд. – 2005. – №1. – С. 21-25.
3. Економічна енциклопедія: У 3-х т. Т. 2 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – 952 с.
4. Ильин И.А. Социальное строительство / И.А. Ильин. – М.: Наука, 2006. – 234 с.
5. Катякало В. Бизнес-школы – не ремесленные училища: [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.Slon.ru
6. Крушельницька О.В. Менеджмент персоналу: навч. посіб. / О.В. Крушельницька, А.А. Котвицький. – К.: Знання України, 2008. – 299 с.
7. Менеджмент персоналу: навч. посіб. / В.М. Данюк, В.М. Петюх, С.О. Цимбалюк та ін. – К.: КНЕУ, 2004. – 398 с.
8. Михайлов Г.С. Стратегия эффективного и безопасного партнерства в сфере профессионального образования / Г.С. Михайлов, О.А. Фельдман // Социальная политика и социология. – 2010. – №10. – С. 45.
9. Мурашко М.І. Менеджмент персоналу: навч. посіб. / М.І. Мурашко. – К.: Товариство «Знання», КОО, 2008. – 435 с.
10. От перераспределения благ к созданию процветания: выводы из индекса глобальной конкурентоспособности // Вопросы экономики. – 2011. – №8. – С. 17.
11. Прутченков А.С. Компетенции менеджера: оценка и развитие / А.С. Прутченков // Экопси консалтинг. – М., 2009. – 246 с.
12. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия / Е.Е. Румянцева. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 724 с.
13. Статистичний щорічник України за 2009 рік: [стат. зб.]. – К.: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – С. 424.
14. Фридман А. В России не хотят и не умеют работать: [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.executive.ru

Куценко В.И. Социально-экономические предпосылки повышения эффективности менеджмента персонала. В статье раскрывается сущность менеджмента, его роль в социально-экономическом развитии страны и роль социально-экономической сферы в формировании конкурентоспособного менеджмента персонала.

Ключевые слова: социальная сфера, эффективность, менеджмент персонала.

Kutsenko V.I. Social and economic preconditions of the efficiency increase of personnel management.

The article deals with the essence of management, its role in both socio-economic development and socio-economic sphere in the formation of competitive management.

Key words: social sphere, efficiency, personnel management.

Особливості функціонування ринку фіктивно-спекулятивного капіталу в Україні

У статті розглянуто особливості розвитку ринку цінних паперів у національній економіці. Особлива увага приділена формуванню ринку облігацій і зокрема ОВДП. Підкреслена небезпека активного вилучення фінансових ресурсів з реального сектора економіки заради вирішення поточних проблем державного бюджету.

Ключові слова: віртуальний капітал, похідні фінансові інструменти, суверенні єврооблігації, фіктивний капітал, фінансовий капітал.

Боргові цінні папери є важливим компонентом фінансового капіталу та відповідного сегменту ринку у тій частині, що засвідчує відносини з приводу мобілізації й отримання грошових коштів за рахунок розміщення власниками цінних паперів між зацікавленими суб'єктами та учасниками, що як держателі отримують дохід у формі відсотків, дивідендів та за рахунок росту ринкової вартості відповідних активів. Фінансовий ринок утверджується на певному історичному етапі розвитку країни, коли в системі суспільних відносин товарно-грошові відносини стають панівними і відбувається тісна взаємодія виробництва й капіталу, формуються умови для взаємодії реального і фінансового секторів національної економіки, створюються акціонерні товариства, а також різні об'єднання підприємств [1].

Зазначені процеси стимулюють процеси формування фінансового капіталу різними шляхами й способами, особливе місце серед яких займає імітування боргових цінних паперів і насамперед, облігацій. Облігація вигідно відрізняється від акції тим, що утримувач має право повернути її власнику з вимогою повернути затрачену грошову суму. Водночас мінус цього фінансового інструменту в тому, що з придбанням пакету облігацій не виникають права на власність чи на участь (долю) у фінансовому капіталі емітента.

До боргових цінних паперів відносяться: казначейські зобов'язання держави; державні облігації (зокрема, ОВДП); облігації місцевих позик; банківські облігації, інструменти грошового ринку (банківські акцепти, депозитні сертифікати тощо); деривативи; похідні фінансові інструменти [2]. Особливим різновидом боргових цінних паперів є облігації. Йдеться про різновид цінних паперів, що засвідчує відносини позики між власником облігації (пакету облігацій) та емітентом. Емітент може розміщувати відсоткові, цільові та дисконтні облігації.

Відсоткові облігації передбачають виплату доходів у вигляді відповідних відсотків. Цільові облігації передбачають певні умови розміщення облігацій та виконання зобов'язань, за якими дозволено здійснювати їх емісію. Дисконтні облігації розміщуються за ціною, нижчою за їх номінальну вартість. Різниця між ціною придбання та номінальною вартістю облігації виплачується власнику облігації під час її погашення і являє собою дохід (дисконт або маржу). Варіант розміщення облігацій та їх продаж з дисконтом застосовується у випадку гострої потреби на інвестиційні ресурси. Однак типовою є ситуація, коли емітент зобов'язаний виплатити утримувачу пакету облігацій їх номінальну вартість плюс обумовлений угодою відсоток, тобто фіксований дохід.

Особливим різновидом боргових цінних паперів виступають корпоративні облігації або облігації підприємств. Цей різновид облігацій розміщується юридичними особами тільки після повної сплати свого статутного капіталу. Облігації корпорацій (підприємств) вигідні, насамперед, тим, що обсяг їх розміщення може сягати трикратного розміру власного капіталу, а також період їх обороту становить від одного до трьох років. Таким чином з'являється реальна можливість для формування «довгих» фінансових ресурсів, навіть якщо брати до уваги інститут «річної оферти» (термін, після якого емітент вправі оголосити про достроковий викуп проданих облігацій).

Облігації при широкому їх представленні на фінансовому ринку займають на ньому досить вагоме місце та відіграють усе більш відчутну роль. Основним плюсом облігацій є те, що вони являють собою різновид цінних паперів, завдяки яким мобілізується вагома і переважно фіксована частка фінансових ресурсів. Облігації з плаваючою ставкою відкривають потенційну можливість здешевлення вартості залучення вільних фінансових ресурсів. Облігації є важливим джерелом для емісії, а пізніше й інвестиційного залучення вільного капіталу, і що особливо важливо – небанківського капіталу. Окрім зазначених різновидів відносно широко застосовуються також облігації місцевих позик. Однак це тема окремого дослідження.

Оперування на ринку боргових паперів тим чи іншим різновидом облігацій, безумовно, супроводжується відповідними ризиками для власника і емітента, якщо йдеться про конкретні правочини, тобто угоди з конкретним придбавачем. Тут мають вплив і галузева специфіка даного підприємства, що виступає облігаційним емітентом, специфіка самої компанії – інституційна структура, рівень організаційно-управлінського та фінансового менеджменту, бізнесово-підприємницькі зв'язки тощо. Все це накладає відбиток на рівень біржової ліквідності боргових паперів цього підприємства.

Досить активну роль на ринку боргових цінних паперів останнім часом відіграють державні облігації України, що поділяються на облігації зовнішніх державних позик і облігації внутрішніх державних позик. Особлива цінність державних облігацій, полягає насамперед, у тому, що це – найменш ризикові цінні папери, оскільки відшкодування пред'явником цих облігацій, їх номінальної вартості з виплатою доходу (відповідно до умов розміщення) гарантується державою. Для інвесторів їх привабливість у їх довгостроковості – понад 5 років. Хоча бувають і середньострокові (від одного до п'яти років) та короткострокові (менше року) державні облігації [3].

Облігації внутрішньої державної позики (ОВДП) розміщуються виключно на внутрішньому фондовому ринку і їх емісія є джерелом фінансування дефіциту державного бюджету. Саме тому емісія ОВДП є законодавчо унормованою частиною бюджетного процесу. Не в останню чергу через це на вітчизняному ринку боргових паперів відсоткова ставка корпоративних облігацій часто кореспондується з доходністю облігацій внутрішньої державної позики. Завдяки такій орієнтації корпоративних облігацій, а точніше їх прив'язці до ОВДП, пред'явникам гарантовані стабільні доходи. У свою чергу, корпоративні облігації являють собою вигідне джерело формування (з мінімальним ризиком) інвестиційних ресурсів.

Облігаційні фінансові інструменти поділяються на умовно «безризикові» і ризикові. До першого різновиду відносяться, насамперед і головним чином, ОВДП. Сюди ж можна віднести короткотермінові казначейські зобов'язання (як, правило, векселі). Більш ризиковими, однак, які також відносно активно застосовуються в обігу, є облігації банків, муніципальні облігації, корпоративні облігації (облігації підприємств). Окрім означених облігаційних емісій, на вітчизняному ринковому полі практикуються інші облігаційні різновиди та операції з ними, зокрема: варанти, спот-угоди, опціони-call, put-опціони тощо.

Облігаційні операції у режимі «спот» являють собою короткотермінові правочини щодо купівлі-продажу, коли розрив між датою контракту (укладеної угоди) та проведенням обміну активами (так званою «датою валотування») не перевищує двох робочих днів. Що стосується опціонів, то у міжнародній практиці застосовують так званий європейський опціон, тобто угоду, яка може бути виконаною лише наприкінці строку дії; або ж «американський опціон», тобто угоду, що виконується у будь-який час упродовж усього строку дії цього правочину.

Важливо мати на увазі, що «опціон кол» надає право придбавати базовий актив та відкликати цей актив емітентом (у визначені терміни) за раніше встановленою ціною, а «опціон-пут» – достроково його продавати чи погашати. При цьому останнім часом досить активно застосовується такий фінансовий інструмент як сек'юритизація активів. Йдеться про перерозподіл ризиків шляхом переведення активів (зокрема, позик) у режим продажу інвесторам.

Важливими відмітними ознаками облігацій є така типологія:

- за способами розміщення;
- за видами забезпечення;

□ якою буде відсоткова ставка – фіксованою чи плаваючою.

Відкрита підписка чи закриті позики застосовуються залежно від того, яку політику веде емітент. Якщо останній прагне сконсолідувати внутрішні резерви, щоб таким чином власними силами профінансувати той чи інший проект і не ризикувати втратити свій регуляторний вплив, то облігації розміщуються серед обмеженого кола учасників; за всіх інших умов пропонується відкрите розміщення облігаційної позики. Важливо також врахувати, під яке забезпечення здійснюється як сама облігаційна емісія, так і процентний режим її подальшого розміщення.

На український облігаційний ринок іноземні інвестори (а це, як правило, спекулятивний капітал) охоче приходять за наявності двох чинників: по-перше, за умови волатильності курсової політики (чим менш стабільним є курс гривні, тим більш широкою є можливість для спекулятивних операцій); по-друге, емітентам вітчизняних боргових цінних паперів доводиться реагувати на деяке зростання процентних ставок на зарубіжних ринках (оскільки додаткове залучення вільних капіталів для довгострокового інвестування – це одна з передумов виходу з світової фінансово-економічної кризи). А це, в свою чергу, знижує попит на українські облігації. Для його стимулювання вітчизняним емітентам доводиться підвищувати відсоткові ставки і таким чином відчутно знижувати заплановані прибутки.

Однак за умов обмеження вільних грошових ресурсів на національному ринку (а ця гірка очевидність обумовлена жорсткою позицією Національного банку) підприємствам не залишається нічого іншого, як йти на емісію корпоративних облігацій [4]. При цьому необхідно визнати (і це підтверджують торги корпоративними облігаціями на ПФТС), що цей різновид боргових паперів набув досить широкого розповсюдження і є сьогодні досить розвинутою сферою формування фінансового капіталу.

Так, про популярність облігацій на біржовому ринку вказує той факт, що напередодні фінансової кризи 2008–2009 рр. їх частка у загальному обсязі біржових торгів коливалась у межах 40–50 % [5]. А якщо мати на увазі, що корпоративні облігації не лише відкривають реальну можливість розширити доступ до фінансових ресурсів, а й дозволяють не ризикувати (як це мало б місце при торгівлі акціями) щодо втрати прав власності на базові активи чи на саме підприємство, то стає зрозумілою істинна причина такої популярності боргових паперів цього виду.

Водночас частка біржових торгів ОВДП залишається стабільно незначною. Факторами, що зумовлюють таку данність є: по-перше, традиційно більшість угод на біржовому ринку лише реєструється, конкурентні механізми при цьому не задіяні; анонімність заявок відсутня, адресність же заявок дозволяє застосовувати договірні ціни; по-друге, виконання функцій депозитарію ОВДП центральним банком, а звідси – жорстке дотримання послідовних грошових розрахунків за кожним укладеним договором потребує значних зусиль і часових затрат, а також неможливість багаторазового укладення договорів купівлі-продажу ОВДП, у сукупності відштовхує ринок ОВДП від бірж; по-третє, недостатня ідентифікація утримувачів ОВДП у межах депозитарію НБУ, закритість поточної інформації тощо створює значні незручності для бірж, брокерів і зберігачів [6].

Станом на липень 2011 р. обсяг операцій з ОВДП на вторинному ринку становив 44,1 млрд. грн. Однак відсутність угод НБУ з купівлі/продажу зумовило збільшення обсягів угод суб'єктами господарювання у 2,5 раза в основному на позабіржових торгах [7]. Очевидно за таких умов частка біржових договорів щодо ОВДП демонструє нестабільну амплітуду і коливається в межах 8–27 % [8]. Можна погодитися з авторами, які стверджують, що «...відсутність ефективних депозитарних, розрахункових та клірингових процедур є головними факторами низької привабливості біржового сегмента ринку державних облігацій та недостатньої ліквідності вторинного обігу ОВДП» [9].

Наведений висновок очевидно можна пояснити тим, що значний попит на ОВДП відчувається на первинному ринку і в емітента нема особливої необхідності бути задіяним на вторинному біржовому ринку. Тим паче, якщо мати на увазі, що в нинішній ситуації найбільшу питому вагу займають тек звані безризикові державні боргові папери, і серед них уже згадані ОВДП. Необхідно визнати, що відносини на ринку боргових цінних паперів

видозмінюються та розвиваються динамічніше, ніж це передбачено чинними нормативно-правовими актами [10].

Так, останнім часом на офіційному рівні робляться заяви щодо можливих емісій нового для України, але успішно застосовуваного у країнах далекого зарубіжжя, різновиду державних облігацій, що будуть захищені від інфляційних впливів. Можна із впевненістю передбачати, що цей різновид облігацій матиме великий попит і гарантований збут, адже на вітчизняному ринку заявлено не так багато (а точніше – обмаль) фінансових інструментів, грошові вкладення, в які приносять гарантований прибуток.

Необхідно визнати, що обіг фінансів, що емітуються у вигляді боргових зобов'язань держави, замкнувся навколо бюджетної сфери. На це вказує той факт, що частка саме таких боргових цінних паперів переважно наповнюють портфелі банків. Ця частка уже сягнула 82,3 % і продовжує зростати [11]. Це засвідчує, що відбувається активне вилучення фінансових ресурсів з реального сектору, зокрема товаропродукуючої сфери. Однак наявні бюджетні проблеми змушують уряд активно емітувати ОВДП, супроводжуючи цей процес досить вигідними умовами для потенційних покупців.

Найбільша питома вага займають ОВДП зі строком погашення понад два роки – 46,2 %. У річному обчисленні їх зростання становило 75,5 % [12]. Загальний обсяг ОВДП, що перебували в обігу, за сумою основного боргу на 01.08.2011 р. становив 153,3 млрд грн. [13].

Унаслідок такої тенденції має місце так званий ефект витіснення [14], коли інші різновиди облігацій, зокрема облігації підприємств, стають менш конкурентоспроможними на вітчизняному ринку цінних паперів [14]. Тому сьогодні доцільно було б знизити державну частку у фінансовому перерозподілі, залишаючи таким чином більше коштів у розпорядженні суб'єктів господарювання.

Література:

1. Воробійов Ю.М. Фінансовий капітал підприємницьких структур в умовах ринкової трансформації економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005. – С. 29.
2. Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» //Відомості Верховної Ради України. – 2006. – (№ 31). – Ст. 3.
3. Там само. – Ст.10.
4. Лук'янов В.С. Оптимізація платіжних систем в умовах фінансової кризи / В.С.Лук'янов // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Економіка. 2010. – Вип. 115. – С. 49–51.
5. Вісник Національного банку України. Науково-практичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 22.
6. Там само.
7. Бюлетень Національного банку України. – 2011. – № 9. – С. 31.
8. Вісник Національного банку України. Науково-практичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 22.
9. Брагін С. Недержавні пенсійні фонди на неефективному фондовому ринку: приклад України / Сергій Брагін, Олег Макаренко // Вісник НБУ. – 2011. – № 1. – С. 22.
10. Див.: Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок». Проект № 9548.
11. Бюлетень Національного банку України. – 2011. – № 9. – С. 30.
12. Там само.
13. Там само. – С. 31.
14. Паливода Костянтин. Державний борг та політика фінансових запозичень в Україні / Костянтин Паливода // Банківська справа. – 2011. – № 4. – С. 77.

Лук'янов В.С. Особенности функционирования рынка фиктивно-спекулятивного капитала в Украине. В статье рассматриваются особенности развития рынка ценных бумаг в национальной экономике. Особое внимание уделено формированию рынка облигаций и в частности ОВДП. Подчеркивается опасность активного извлечения финансовых ресурсов из реального сектора экономики ради решения текущих проблем государственного бюджета.

Ключевые слова: виртуальный капитал, финансовые инструменты, еврооблигации, фиктивный капитал, финансовый капитал.

Lukyanov V.S. Features of the fictitious and speculative capital market functioning in Ukraine. The article discusses the features of the securities market in the economy. Particular attention is paid to the formation of the bond market and in particular to OVDP. The danger of active financial resources withdrawal from the real sector of economy in order to solve the current problems of the state budget is highlighted.

Key words: virtual capital, derivatives, sovereign eurobonds, fictitious capital, financial capital.

Носова Є.А.,

канд. екон. наук,
доцент кафедри фінансів та кредиту
АПСВ ФПУ

Оцінка ліквідності та платоспроможності підприємства

У статті розглядається важливість оцінки ліквідності та платоспроможності, проаналізовані відмінності між цими поняттями, наведені та охарактеризовані методи визначення ліквідності та платоспроможності підприємства.

Ключові слова: ліквідність, платоспроможність, ліквідність балансу, грошовий потік, метод коефіцієнтів.

Одним із завдань менеджменту підприємства у процесі його функціонування є забезпечення стійкого фінансового стану, що дозволяє ефективно функціонувати на ринку, бути привабливим для інвесторів та надійним кредитором. Досягти цього неможливо без здійснення аналізу та забезпечення ліквідності та платоспроможності підприємства.

Дослідженню цих питань присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених як Є.Ф. Бріггема, Дж. К. Ван Хорна, М.С. Ерхардта, В.В. Ковальова, Г.В. Савицької, Г.В. Чумаченька, Ф.Ф. Бутинця, Є.В. Мниха, Г.Г. Кірейцева, Л.А. Лахтіонової, М.Д. Білик, А.М. Поддєрьогіна та ін., в яких досліджуються питання визначення сутності цих понять, а також показників їх оцінки. Але проблема полягає у тому, що вчені по-різному трактують ці поняття і немає єдиного підходу до визначення відмінностей між ними, що призводить до підміни понять і існування розбіжностей у методиці та формулах, що використовуються для їх розрахунку.

Важливість правильної оцінки ліквідності та платоспроможності для визначення фінансового стану підприємства, існування різних підходів до визначення цих понять та способів їх розрахунку зумовили вибір теми дослідження.

Метою цієї статті є аналіз існуючих підходів до визначення ліквідності та платоспроможності, а також з'ясування важливості цих показників для забезпечення стійкого фінансового стану підприємства.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання як наведення визначень ліквідності та платоспроможності, визначення факторів, які на них впливають, а також встановлення взаємозв'язку між цими поняттями та фінансовим станом підприємства.

У спеціальній літературі досить часто ототожнюють поняття «ліквідність» та «платоспроможність», незважаючи на те, що кожне з них має свій власний економічний зміст. При визначенні поняття «ліквідність» застосовуються такі категорії як «ліквідність активів», «ліквідність підприємства», «ліквідність балансу», що дозволяють більш повно охарактеризувати здатність підприємства розраховуватись за своїми поточними зобов'язаннями.

На нашу думку, ліквідність – це здатність активів трансформуватись на грошові кошти (приймати грошову форму) у найкоротший час без втрати своєї поточної вартості та з найменшими транзакційними витратами.

Тобто, при визначенні ліквідності необхідно враховувати:

- час, необхідний для перетворення активів у грошові кошти;
- суму, яку можна отримати від продажу активів;
- додаткові витрати, які необхідно понести, щоб продати актив.

Чим швидше можна перетворити активи на грошову форму, тим більш ліквідними вони є.

Важливою умовою при цьому є існування сталої кон'юнктури ринку, оскільки вона суттєво може вплинути на ліквідність активів.

При визначенні ліквідності необхідно зважати на такі аспекти:

- Оскільки оборотні активи є наймобільнішою частиною майна підприємства, то необхідно безпосередньо розглядати можливість погашення короткострокових зобов'язань саме за їх рахунок.
- При визначенні ліквідності необхідно брати до уваги всі короткострокові зобов'язання, у тому числі прострочені.

До основних факторів, що впливають на ліквідність активів, відносяться:

- структура активів за швидкістю їх трансформації на грошові кошти;
- структура поточних зобов'язань за терміном їх погашення;
- розмір прибутку підприємства;
- швидкість обертання оборотних активів;
- забезпеченість підприємства оборотними активами в цілому та за елементами (табл. 1).

Таблиця 1

Фактори, що впливають на ліквідність активів підприємства

<i>Призводять до збільшення ліквідності</i>	<i>Призводять до зменшення ліквідності</i>
<p>одержання довгострокового кредиту; залучення власного капіталу; реінвестування прибутку; скорочення дебіторської заборгованості; скорочення запасів; погашення короткострокових позик; дезінвестиції;</p>	<p>погашення довгострокових кредитів; грошові виплати; одержання збитків; збільшення дебіторської заборгованості; одержання короткострокових кредитів; використання резервів; зменшення власного капіталу</p>

Джерело: складено автором на основі [1; 3; 5]

Ліквідність підприємства, на відміну від платоспроможності, визначається наявністю оборотних засобів у розмірі, теоретично достатньому для погашення короткострокових зобов'язань, хоча б із порушенням строків погашення, передбачених контрактами.

Отже, платоспроможність залежить від ступеня ліквідності, але є більш мінливим поняттям, оскільки залежить від спроможності розрахуватись за своїми зобов'язаннями саме у визначений момент часу. Якщо діяльність підприємства є стабільною, у нього формується стійка структура активів та пасивів, що дозволяє забезпечити його ліквідність. Але платоспроможність при цьому може бути порушена, якщо надійшов строк оплати зобов'язань, а у підприємства через затримку платежів немає грошових коштів для цього. Тобто, якщо затримка платежів носить короткостроковий характер та не є систематичним явищем, тимчасово порушується платоспроможність, але підприємство залишається ліквідним. Якщо така ситуація стає перманентною, в остаточному підсумку це призводить і до порушення ліквідності.

При аналізі платоспроможності необхідно звертати увагу на такі аспекти:

- наявність грошових коштів на рахунках в банку та у касі;
- збитковість діяльності підприємства;
- порівняння обсягів дебіторської та кредиторської заборгованості за термінами погашення;
- існування простроченої дебіторської та кредиторської заборгованості, у тому числі за кредитами.

Отже, стан платоспроможності підприємства не обмежується кількістю грошових коштів на рахунках підприємства, але обумовлюється ним. Вона характеризується не тільки здатністю підприємства розрахуватись за зобов'язаннями, а й генерувати грошові потоки, які за обсягами та термінами відповідають платіжним потребам підприємства, які полягають не тільки у погашенні боргів, а й реалізації інвестиційної діяльності та здійсненні розширеного відтворення. Забезпечувати платоспроможність можна як за рахунок власних, так і залучених коштів. Крім того, платоспроможність необхідно розглядати у динаміці, а не як моментний показник [6].

Визначення ліквідності здійснюється за допомогою:

- аналізу ліквідності балансу – порівнюються активи, згруповані за ступенем ліквідності, з зобов'язаннями, розташованими за ступенем погашення;
- розрахунку коефіцієнтів ліквідності – дозволяють встановити ступінь забезпечення короткострокових зобов'язань найбільш ліквідними активами, перш за все грошовими коштами.

Для оцінки платоспроможності можна використовувати такі методи як:

- аналіз грошових потоків – дозволяє оцінити здатність підприємства генерувати грошові кошти у потрібному обсязі та в строки, необхідні для здійснення платежів;
- побудова платіжного календаря – містить інформацію про планові показники надходження та витрачання коштів у часовому діапазоні (день, тиждень, місяць, квартал, рік) у цілому по підприємству, за напрямками діяльності, за договорами, за суб'єктами господарювання тощо.

Задачею оцінки ліквідності балансу є встановлення величини покриття зобов'язань підприємства активами, строк трансформації яких у грошові кошти відповідає строку погашення зобов'язань. Для цього активи балансу систематизують за ступенем зменшення ліквідності, а пасиви – за терміновістю оплати зобов'язань (табл. 2).

Таблиця 2

Класифікація активів за рівнем ліквідності та зобов'язань за терміном погашення

<i>Активи</i>		<i>Пасиви</i>	
<i>Група</i>	<i>Склад показників</i>	<i>Група</i>	<i>Склад показників</i>
<i>A₁</i> - високо-ліквідні активи	грошові кошти та їх еквіваленти в касі, на рахунках у банку, поточні фінансові інвестиції	<i>D₁</i> - невідкладні зобов'язання	Поточні зобов'язання за розрахунками з оплати праці, з бюджетом, з позабюджетних платежів, зі страхування, кредиторська заборгованість за товари, роботи, послуги
<i>A₂</i> - активи підвищеної ліквідності	чиста дебіторська заборгованість за товари, роботи та послуги, за розрахунками з бюджетом, із внутрішніх розрахунків, з нарахованих доходів, аванси видані, інша поточна дебіторська заборгованість, векселі одержані	<i>D₂</i> - короткострокові зобов'язання	Інші поточні зобов'язання за розрахунками з учасниками, із внутрішніх розрахунків, поточна заборгованість за довгостроковими зобов'язаннями, короткострокові кредити банку, інші поточні зобов'язання
<i>A₃</i> -низько-ліквідні активи	товари, готова продукція, незавершене виробництво, тварини на вирощуванні та відгодівлі, виробничі запаси, витрати майбутніх періодів	<i>D₃</i> – довгострокові зобов'язання	Довгострокові кредити банків, інші довгострокові фінансові зобов'язання, відстрочені податкові зобов'язання, інші довгострокові зобов'язання
<i>A₄</i> -активи у неліквідній формі	нематеріальні активи (залишкова вартість), основні засоби (залишкова вартість), довгострокові фінансові інвестиції, довгострокова дебіторська заборгованість, відстрочені податкові активи, інші необоротні активи	<i>D₄</i> - постійні пасиви	Власний капітал, забезпечення наступних витрат і платежів, доходи майбутніх періодів

Джерело: складено автором на основі [1; 2; 7]

У процесі аналізу ліквідності балансу необхідно враховувати, що поділ активів за ступенем ліквідності є умовним, тобто окремі статті можуть мігрувати з однієї групи до іншої. Крім того, ліквідність активів може змінюватись з часом під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів, а саме – кваліфікації працівників фінансових служб, відносин з контрагентами та їх платоспроможності, умов надання комерційного кредиту та організації вексельного обігу. Наприклад, деякі науковці пропонують довгострокові фінансові інвестиції відносити до третьої групи, а витрати майбутніх періодів – до четвертої [1, с. 73-74]. Поточні фінансові інвестиції є високоліквідними тільки в частині цінних паперів, які котируються на фондовій біржі і мають попит, а депозити – якщо у договорах передбачена можливість їх дострокового повернення. Дебіторська заборгованість може бути віднесена до групи А2, якщо на підприємстві створюється резерв сумнівних боргів. Видані аванси будуть погашені у товарній формі, тому вважається, що їх доцільно відносити до групи А3. Готова продукція може бути віднесена до тієї чи іншої групи залежно від кон'юнктури ринку [2, с. 30-31].

Баланс вважається абсолютно ліквідним, якщо виконується наступне співвідношення:

$$A1 \geq П1; A2 \geq П2; A3 \geq П3; A4 \leq П4$$

Якщо виконуються перші три нерівності, то поточні активи перевищують зовнішні зобов'язання підприємства. Виконання останньої нерівності вказує на наявність у підприємства власних оборотних коштів, тобто дотримання мінімальної умови фінансової стійкості і є балансуєчим.

Підтримання ліквідності балансу є основою для забезпечення ліквідності підприємства, оскільки тільки у такому випадку терміни погашення зобов'язань відповідають термінам отримання коштів для їх виконання.

Дефіцит коштів по одній групі активів може компенсуватись надлишком по іншій, але на практиці менш ліквідні активи не можуть замінити більш ліквідні. Тому невиконання якоїсь із перших трьох нерівностей засвідчує, що ліквідність балансу тією чи іншою мірою відхиляється від абсолютної.

Як бачимо з даних табл. 2, балансові пропорції сформульовані таким чином, що активи можуть бути перетворені на гроші швидше, ніж необхідно погашати зобов'язання. Наприклад, дебіторська заборгованість за товари, робити послуги має погашатись приблизно в одні і ті самі терміни, що і кредиторська, але при здійсненні аналізу балансу вони розведені по різних групах – А2 та П1. Тому можна запропонувати здійснювати оцінку ліквідності балансу наступним чином (табл. 3).

Таблиця 3

Класифікація типів ліквідності балансу відповідно до горизонту аналізу

Тип ліквідності балансу	Перспектива		
	Поточна	Короткострокова	Довгострокова
Абсолютний	$A1 \geq П1$	$A1 \geq П1+П2$	$A1 \geq П1+П2+П3$
Нормальний	$A1+A2 \geq П1$	$A1+A2 \geq П1+П2$	$A1+A2 \geq П1+П2+П3$
Критичний	$A1+A2+A3 \geq П1$	$A1+A2+A3 \geq П1+П2$	$A1+A2+A3 \geq П1+П2+П3$
Кризовий	$A1+A2+A3 \leq П1$	$A1+A2+A3 \leq П1+П2$	$A1+A2+A3 \leq П1+П2+П3$

За допомогою аналізу ліквідності балансу можна оцінити поточну ліквідність підприємства (порівнюючи А1 з П1, А1+А2 з П1), тобто його платоспроможність найближчим часом, та перспективну ліквідність (порівнюючи А3 з П3), що є базою для прогнозування довгострокової платоспроможності.

Крім того, зміну рівня ліквідності можна встановити шляхом аналізу динаміки величини частого обігового капіталу, який характеризує суму обігових коштів, що залишились після погашення всіх поточних зобов'язань. Зростання цього показника вказує на зростання ступеня ліквідності підприємства.

Для визначення ступеня ліквідності підприємства використовуються відносні показники ліквідності. Перевагою застосування коефіцієнтів є можливість усунення впливу інфляції на значення показника, а також уможливлення порівняння підприємств між собою шля-

хом відходу від аналізу абсолютних показників. Отримані коефіцієнти порівнюють з нормативними значеннями та аналізують у динаміці.

Для оцінки ліквідності підприємства використовуються показники, в основі розрахунку яких лежить співставлення оборотних активів різного ступеня ліквідності з поточними зобов'язаннями:

- *Коефіцієнт загальної ліквідності (Current Ratio)* – показує, наскільки поточні зобов'язання можуть бути погашені за рахунок оборотних активів. Є відображенням фінансової стійкості підприємства і характеризує, у скільки разів оборотні активи перевищують поточні зобов'язання, є індикатором платоспроможності підприємства:

$$K_{\text{заг.лікв.}} = \frac{\text{Оборотні активи}}{\text{Поточні зобов'язання}}$$

Дає відповідь на питання, чи вистачить оборотних активів для покриття поточних зобов'язань, забезпечуючи при цьому безпечну маржу. Рекомендоване значення залежить від діяльності підприємства, а також від характеру активів за зобов'язання, наприклад, існування простроченої заборгованості чи реальної вартості запасів, що обумовлює розмір безпечної маржі. Нормативне значення – 1-2. Надмірне значення коефіцієнта може вказувати на нераціональне використання коштів.

- *Коефіцієнт швидкої ліквідності (Quick Ratio, Acid test)* – показує, яка частина поточних зобов'язань може бути погашена за рахунок ліквідних оборотних активів (грошових коштів та їх еквівалентів, дебіторської заборгованості), навіть за несприятливих умов (нормативне значення 0,7-0,8, але при цьому необхідно враховувати термін погашення дебіторської заборгованості):

$$K_{\text{шв.лікв.}} = \frac{\text{Оборотні активи} - \text{Запаси}}{\text{Поточні зобов'язання}}$$

- *Коефіцієнт поточної ліквідності (уточнений)* дозволяє спрогнозувати платіжні можливості підприємства за умов своєчасного проведення розрахунків з дебіторами:

$$K_{\text{пот.лікв.}} = \frac{\text{Грошові кошти та їх еквіваленти} + \text{Дебіторська заборгованість}}{\text{Поточні зобов'язання}}$$

Рекомендоване значення – 0,5-0,8. Якщо значення є більшим, це вказує на необхідність покращення роботи з дебіторами, щоб забезпечити більш швидке перетворення дебіторської заборгованості на грошові кошти.

- *Коефіцієнт абсолютної ліквідності (Absolute Ratio)* – показує, яка частина поточних зобов'язань може бути погашена за рахунок найбільш ліквідних активів – грошових коштів (нормативне значення 0,2–0,5):

$$K_{\text{абс.лікв.}} = \frac{\text{Грошові кошти та їх еквіваленти}}{\text{Поточні зобов'язання}}$$

Коефіцієнти ліквідності дозволяють оцінити спроможність підприємства погасити свої зобов'язання.

- *Коефіцієнт ліквідності при мобілізації засобів* характеризує ступінь залежності платоспроможності від матеріальних запасів з позиції мобілізації засобів для погашення короткострокових зобов'язань:

$$K_{\text{лікв.моб.}} = \frac{\text{Запаси товарно - матеріальних цінностей}}{\text{Поточні зобов'язання}}$$

Рекомендоване значення – 0,5-0,7. Нижня межа показує достатність мобілізації запасів для покриття короткострокових зобов'язань.

- *Коефіцієнт власної ліквідності* характеризує частку чистого оборотного капіталу у короткострокових зобов'язаннях, тобто здатність підприємства відшкодувати за рахунок власних оборотних засобів короткострокові зобов'язання підприємства:

$$K_{\text{вл.лікв.}} = \frac{\text{Власний оборотний капітал}}{\text{Поточні зобов'язання}}$$

Значення показника є індивідуальним для кожного окремого підприємства і залежить від специфіки його діяльності.

За умов кризи неплатежів та високої інфляції особливої актуальності набуває аналіз потоку грошових коштів, оскільки перевищення надходжень над виплатами дозволяє, по-перше, підтримувати поточну платоспроможність, а, по-друге, давати можливість підприємству отримувати додатковий прибуток від вкладання цих коштів. Негативний грошовий потік свідчить про нестачу грошових коштів підприємства для виконання поточних зобов'язань та необхідність пошуку інших джерел фінансування.

Ефективне управління грошовими потоками передбачає визначення:

- їх величини за визначений проміжок часу;
- основних елементів грошового потоку;
- видів діяльності, що генерують потік грошових коштів.

Платоспроможність може бути визначена на основі чистого грошового потоку, який розраховується з використанням:

- прямого методу, оскільки в його основі лежить порівняння грошових надходжень та виплат за елементами;
- непрямого методу, який дозволяє виявити взаємозв'язок між фінансовим результатом та рухом грошових коштів, а також виявити проблеми у діяльності підприємства.

Основна мета аналізу грошових потоків полягає у виявленні причин дефіциту або надлишку грошових коштів, виявленні джерел їх надходження і витрачання, що дозволяє здійснювати контроль за поточною ліквідністю та платоспроможністю підприємства.

На основі аналізу грошового потоку можна визначити здатність підприємства генерувати чистий потік грошових коштів, що характеризує фінансову еластичність підприємства, а також реальний стан його платоспроможності у поточному та прогнозованому періоді.

Крім того, величину грошових коштів можна визначити за допомогою методу ліквідного грошового потоку, який може бути використаний для експрес-діагностики фінансового стану підприємства. Ліквідний грошовий потік є показником дефіцитного чи надлишкового сальдо грошових коштів, що виникають у випадку повного покриття всіх боргових зобов'язань [1]:

$$\text{ЛГП} = (\text{ДК}_1 + \text{КК}_1 - \text{ГК}_1) - (\text{ДК}_0 + \text{КК}_0 - \text{ГК}_0),$$

де ДК_1 та ДК_0 – довгострокові кредити на кінець і на початок періоду;

КК_1 та КК_0 – короткострокові кредити на кінець і на початок періоду;

ГК_1 та ГК_0 – грошові кошти на кінець і на початок періоду.

Для того, щоб проаналізувати платоспроможність підприємства, ліквідний грошовий потік необхідно аналізувати у динаміці не тільки у розрізі років та кварталів, а й на кінець кожного місяця на основі даних бухгалтерського обліку.

На відміну від коефіцієнтного аналізу, який дозволяє охарактеризувати здатність підприємства розраховуватись зі своїми зовнішніми кредиторами, ліквідний грошовий потік характеризує абсолютну величину грошових коштів, які отримує підприємство від операційної та інвестиційної діяльності, а тому є внутрішнім показником, що відображає ефективність роботи підприємства.

Показники ліквідності, незважаючи на те, що вони дозволяють охарактеризувати здатність підприємства погашати свої зобов'язання, мають такі недоліки:

- Вони є статичними, оскільки розраховуються на підставі даних балансу і характеризують рівень ліквідності підприємства у минулі періоди. Щоб подолати цей недолік, необхідно аналізувати ліквідність у динаміці.
- Коефіцієнти можуть бути спотвореними через включення по оборотних активах неліквідних складових, наприклад, надлишкових запасів товарно-матеріальних цінностей, завищеної дебіторської заборгованості, що призводить до завищення їх реальної величини. Крім того, при їх розрахунку не враховується якісний склад дебіторської заборгованості, оскільки вона може бути вже простроченою, або навіть безнадійною.

- Не існує нормативних величин цих коефіцієнтів, розрахованих саме для України з урахування галузевої специфіки, видів діяльності підприємства, його розмірів та економічної ситуації у країні в цілому.

Саме тому аналіз ліквідності має бути доповнений аналізом платоспроможності підприємства на основі визначення чистого грошового потоку та складання платіжного календаря.

Отже, виходячи з викладеного, можна дійти висновку, що низький рівень ліквідності та платоспроможності призводить до порушення договірної дисципліни, зниження доходності, неплатежів, а в остаточному підсумку – до банкрутства, а тому аналіз ліквідності та платоспроможності є невід’ємною складовою оцінки фінансового стану підприємств.

Література:

1. Банк В.Р. Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С.В. Банк, Л.В. Тараскина. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 344 с.
2. Бугай В.З., Є.Л. Білий. Удосконалення методичного підходу щодо оцінки поточної ліквідності балансу підприємства // Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки. – 2009. – №1(4). – С. 28-33.
3. Вовк В. Ліквідність та платоспроможність: економічна суть та експертна оцінка / В.Вовк, О.Бугай // Галицький економічний вісник. – 2011. – №3(32). – С. 169-173.
4. Лахтіонова Л.А. Уточнення поняття ліквідності суб’єкта економіки в ринкових умовах підприємницького господарювання / Л.А.Лахтіонова // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – 2009. – Вип. 22. – С. 114-122.
5. Орехова К.В. Роль та місце ліквідності та платоспроможності підприємства в сучасному економічному середовищі / К.В.Орехова, Ю.М.Челомбитько // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – 2011. – № 1(10) // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Fkd/2011_1/part2/44.PDF — текст з екрану.
6. Солотва В. Сутність платоспроможності підприємства / В.Солотва // Фінанси України. – 2010. – №1. – С.116-120.
7. Шморгун Н.П. Финансовый анализ [Текст]: [навчальний посібник] / Шморгун Н.П., Головка І.В. – К.: ЦНЛ, 2006. – 528 с.

Носова Е.А. Оценка ликвидности и платежеспособности предприятия. В статье рассматривается важность оценки ликвидности и платежеспособности, проанализированы отличия между этими понятиями, перечислены и охарактеризованы методы определения ликвидности и платежеспособности.

Ключевые слова: ликвидность, платежеспособность, ликвидность баланса, денежный поток, коэффициентный анализ.

Nosova E.A. Assessment of liquidity and solvency of the company. The importance of assessing the liquidity and solvency is discussed in the article, the differences between these concepts are analyzed, the methods of determining the liquidity and solvency are listed and described.

Key words: liquidity, solvency, balance sheet liquidity, cash flow, index analysis.

УДК 330.341.1(477)

Плахотнікова М.В.,

канд. екон. наук,
доцент кафедри економічної теорії
Східноєвропейського університету економіки і менеджменту

Інноваційність виробництва – стратегічний напрям розвитку національної економіки

У статті досліджуються теоретичні аспекти економічної категорії «інноваційна економіка». Зроблено теоретичний та практичний аналізи стану запровадження інновацій у виробництво. Запропоновані заходи, спрямовані на активізацію інноваційного розвитку національної економіки.

Ключові слова: інформація, знання, інновації, інтелектуалізація, нанотехнології, галузева структура виробництва, показники рівня інноваційного розвитку економіки.

Дослідження інноваційної діяльності вітчизняного виробництва вказують на те, що, якщо в промисловості у 2000 р. запровадженням інновацій займалися 18 % підприємств, у 2008 р. – 13 %, то у 2009 р. – 12,8 %. Якщо порівняти цей показник з країнами Європейського співтовариства (ЄС), то там ця цифра знаходиться на рівні 40–60 %. За рахунок запровадження нових технік і технологій в країнах ЄС отримують приріст ВВП близько 60 – 80 %, у той час як в Україні цей показник становить 0,7 %.

Аналіз наукових досліджень, які проводять вітчизняні і зарубіжні вчені Л. Федулова, М. Прокопенко, О. Савчук, І. Соболева, В. Іноземцев, А. Швеців, А. Чурсін, О. Рогачов, І. Грачов, С. Некрасов, Р. Аккоф засвідчують нагальну потребу подальшого дослідження проблеми «інформація – знання – інновація – виробництво».

Метою нашої статті є аналіз теоретичних і практичних аспектів інноваційних процесів сучасного виробництва як стратегічного напрямку розвитку національної економіки.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких завдань:

- дослідити суть теоретичної категорії «інноваційна економіка»;
- проаналізувати сучасний стан інноваційної економіки;
- визначити основні напрями та тенденції її розвитку.

Сучасна економіка все більше залежить від людського капіталу, стану національної інноваційної системи, рівня використання науково-технічних розробок у виробництво. З кожним роком питома вага наукоємних високотехнологічних товарів і послуг у загальному обсязі світового продукту має тенденцію до зростання. Новостворена вартість визначається вже не стільки фізичними, скільки інтелектуальними ресурсами, знаннями, закладеними в нових продуктах і формах взаємодії виробників із споживачами.

Впродовж останнього десятиліття поряд з поняттям «інноваційна економіка» все частіше вживаються терміни «інформаційна економіка», «економіка знань». Наразі не існує чіткої позиції щодо цих категорій: це терміни-синоніми, чи це самостійно існуючі економічні поняття з адекватним цим категоріям змістом. Деякі вчені вважають, що сучасне суспільство – це лише окрема фаза епохи індустріального розвитку. Інші розглядають економіку знань як компонент інформаційного суспільства, а окремі дослідники, як наступний після інформаційного суспільства етап постіндустріального розвитку [1].

Досліджуючи цю проблему, В.Л. Іноземцев дійшов висновку, що, насамперед, важлива не інформація сама по собі як відносна об'єктивна сутність, як сукупність класифікованих даних, але більш важливішою стає інформація, засвоєна людиною і не існуюча поза її свідомістю – те, що ми називаємо знаннями. Вчений зазначає, що є помилкою змішувати поняття «інформаційна економіка» і «інноваційна економіка» [2].

В інших дослідженнях [3] зазначається, що перший етап постіндустріального сус-

пільства можна назвати як інформаційний, з яким пов'язаний період накопичення інформації, створення телекомунікацій та програмних засобів для її розповсюдження та обробки.

Саме ця обставина і стала підставою для введення спеціального терміну «інформаційне суспільство», який використовується для характеристики постіндустріального суспільства в контексті «інформаційної революції», яку суспільство переживає.

У концептуальному плані суть інформаційного суспільства зводиться до того, що в доповнення до традиційного – відповідно до теорії постіндустріалізму – поділу економіки на первинний (сільськогосподарський), вторинний (промисловість) і третинний (сфера послуг) сектори, додається ще один – інформаційний сектор, який і стає системоутворюючим [4].

Характерною особливістю у розвитку економічних відносин на цьому етапі їх функціонування є те, що визначальна роль тут належить ефективній організації інформаційного обміну: здійснення передачі інформації кардинально відрізняється від переміщення матеріальних благ. Завдяки сучасним телекомунікаційним засобам подібне «транспортування» здійснюється практично миттєво і зі значно меншою участю людини у цьому процесі.

Проте інформація сама по собі стає все менш значущою, оскільки отримати доступ до неї стає все легше і простіше. Проте гострішою стає проблема з продуктом діяльності людини, пов'язана із обробкою і застосуванням наявної інформації, тобто зі знаннями, з їх генерацією, передачею та відчуженням їх від людини – носія. Все більшого значення набуває знання, яке належить конкретній людині, спеціалісту, тобто особистісне знання, яким володіє індивід.

Особливість категорії «знання» – це невіддільність його від носія, існування і розвиток його тільки разом із суб'єктом, оскільки йдеться не про знання взагалі, а про суб'єктивне, особистісне знання, яке є в основі розвитку другого етапу постіндустріального суспільства. Особливістю цього етапу є неймовірно зростаюча роль саме особистісного знання. Тому другий етап розвитку постіндустріального суспільства визначається як становлення економіки, започаткованої на знаннях – «економіка знань».

За сучасних умов рушійною силою розвитку виробництва є не просто інформація і знання, а інноваційні знання. Тобто «економіка знань» є базою для розвитку наступного етапу постіндустріального суспільства – «інноваційної економіки» [5].

Інновації – основа інноваційної економіки суспільства і один із найважливіших факторів її розвитку. Інноваційна економіка – це економіка, започаткована на знаннях, нових ідеях, технологіях і середовищі, яке забезпечує запровадження їх у виробництво.

Отже, інноваційна економіка – це більш ширше поняття, яке за своїм змістом не може співпадати з інформаційною економікою та економікою знань. Про наявність інноваційної економіки можна вести мову тоді, коли предметом суспільного виробництва та його відтворення є інновації на основі використання сучасної інформації та знань.

Знання – результат інтелектуалізації праці, які повинні захищатися патентами, авторськими правами для стимулювання нових інноваційних знань, спроможних виступати у ролі економічного ресурсу.

Визначення пріоритетів інноваційного розвитку національної економіки – одне із головних і водночас складних завдань: пріоритетні напрями розвитку науково-технічного прогресу визначатимуть облік економіки країни, якою вона буде через 10–15 років – час, необхідний для комерціалізації і освоєння винаходів.

На основі дослідження понад 10 млн. міжнародних патентних заявок (10 334 468 шт.) розроблено новий підхід щодо визначення найбільш перспективних напрямів інноваційного розвитку економіки країни. Для цього була проаналізована статистика патентних заявок, поданих до Всесвітньої організації інтелектуальної власності (охоплює 184 країни), за напрямками технологічного розвитку і країнах.

У табл. 1 згідно з міжнародним класифікатором наведена кількість патентних заявок за 2002–2006 рр. для деяких країн, патентні заявки яких є фактично агрегованою характеристикою результатів цього напрямку інноваційного розвитку та показником ефективності роботи наукових шкіл у країні-заявнику [6].

Таблиця 1

Кількість патентних заявок по галузях, поданих різними країнами світу впродовж 2002–2006 рр. (шт.)[6]

Сфера технології	Японія	США	Китай	Росія	Індія	Всього по галузі у світі
<i>I – електротехніка</i>						
Електричні машини, апарати, енергія	264686	92082	24514	4687	201	572731
Аудіо-візуальні технології	268218	69780	17818	1189	71	502901
Телекомунікації	197719	128177	33527	1991	140	549147
Цифровий зв'язок	60386	85591	24285	501	116	261173
Основні процеси, зв'язок	42388	28747	3054	1034	131	109703
Комп'ютерні технології	242830	231834	28253	1697	536	677659
ІТ-методи управління	50958	42936	2452	285	72	120908
Напівпровідники	217261	78442	12743	775	26	442329
<i>II – інструменти</i>						
Оптика	279928	63161	13039	1185	65	468766
Вимірювання	147329	95497	20504	9184	221	405321
Аналіз біологічних матеріалів	18210	39625	3961	2577	152	97606
Контроль	75964	47075	7654	2206	74	192621
Медична техніка	112685	222133	45202	15648	2453	623333
<i>III – хімія</i>						
Тонка органічна хімія	60706	115792	15537	2668	4623	352797
Біотехнології	37252	110378	14107	6556	1089	257185
Фармацевтика	43451	165330	39318	6387	4172	419598
Хімія високомолекулярних полімерів	80038	48048	9686	1435	241	202898
Харчова хімія	27257	26780	17450	11203	488	129506
Основна хімія матеріалів	77928	67245	20895	5016	646	261677
Матеріали, металургія	77897	30659	19474	8067	464	198930
Технологія обробки поверхності, нанесення покриття	94474	56161	8312	2303	128	220250
Мікроструктури та нанотехнології	5758	4296	885	129	9	16948
Хімічне машинобудування	73566	62937	12881	6109	448	252211
Екологічні технології	60261	25047	9612	3296	183	149777
<i>IV – машинобудування</i>						
Обробка	100002	53361	5966	2386	138	263925
Верстати	75586	43975	10402	5490	91	220290
Двигуни, насоси, турбіни	92695	42746	7505	6713	121	243251
Текстильні та бумагоробні машини	126016	39841	8693	1034	142	246374
Інші спеціальні машини	101012	63535	15123	9857	228	304593
Теплові процеси і апарати	55536	21019	11460	2857	85	150088
Механічні елементи	105285	46231	7746	4556	105	278175
Транспорт	146516	62270	8263	5976	140	395118
<i>V – інші сфери</i>						
Меблі, ігри	95748	59112	7838	1689	54	248374
Інші споживчі товари	62845	43888	10398	1971	87	203007
Цивільне будівництво	88120	53592	53592	9375	76	295298
<i>Всього</i>	<i>3666511</i>	<i>2467323</i>	<i>515092</i>	<i>148032</i>	<i>18016</i>	<i>10334468</i>
<i>Частка країни в світі, %</i>	<i>35,48</i>	<i>23,87</i>	<i>4,98</i>	<i>1,43</i>	<i>0,17</i>	<i>100</i>

За останніх 10–15 років склалася думка, що локомотивом економічного прогресу, як у певній країні, так і у світі, можуть стати нанотехнології. Але як вказує аналіз даних табл. 1, доля нанотехнологій і мікроструктури є найменшою долею у загальній кількості світового інноваційного продукту – 0,16 %. Темпи росту кількості патентних заявок у цій галузі (3,7 %

за п'ять років), не дозволяють дійти висновку про швидкісний розвиток галузі нанотехнологій. У цілому за 2002–2006 рр. кількість патентних заявок у галузі нанотехнологій зросла на 4,2 %, а питома вага їх скоротилася з 0,18 до 0,16 %.

Аналіз ринків інновацій і динаміки розвитку науково-технічного прогресу дозволяє зробити висновок про значно потужніші (ємні) галузі і ті, що швидко розвиваються – це комп'ютерні технології (6,6 %), медична техніка (6,03 %), телекомунікації (5,31 %), електричні машини, апарати і енергія, аудіовізуальні технології тощо.

Зрозуміло, коли з'являється нова інноваційна парадигма починається розробка нових інноваційних продуктів, тоді формуються нові галузі промисловості. Але важливо, щоб потік інновацій також надходив і до уже існуючих галузей економіки, збільшуючи додану вартість і забезпечуючи значне зростання продуктивності праці. У результаті передачі технологій від нових галузей до старих, традиційних, відбувається злиття технології і еволюції інноваційних парадигм. Яскравим прикладом тут може бути злиття електроніки і металорізальних верстатів, у результаті чого з'явилися верстати із числовими програмними устроями (ЧПУ). Робота автомобілів була також значною мірою покращена завдяки впровадженню електроніки. Електронні компоненти використовуються сьогодні для управління двигунами, рухом тощо. Сучасні технології – це злиття комп'ютерних систем із індустрією виробництва сталі, цементу, хімікатів та ін., що привело до якісних зрушень у цих галузях. Тому необхідно аналізувати і досліджувати, як використовуються базові технології, які формуватимуть шостий технологічний уклад у традиційних галузях економіки.

Технологічний уклад будь-якої промислово розвинутої країни визначається ядром промисловості – рівнем розвитку машинобудування.

Від стану машинобудування та попиту на його продукцію (машини, верстати, обладнання, прилади тощо) значною мірою залежать якість і кількість інноваційних проектів, тобто їх зміст і масштаби.

Як в абсолютних, так і у відносних розмірах в Україні зменшилося виробництво високотехнологічної продукції (табл. 2 і 3), яка замінюється більш простими видами продукції або витісняється імпортозаміщенням. Це означає, що українське машинобудування втрачає позиції базової галузі і Україна ризикує втратити машинобудування як вид діяльності. У цьому випадку напрошується невтішний висновок про те, що в імпорті, зокрема нових технологій, машин, обладнання, реалізується стратегія розвитку вітчизняного машинобудування в середньостроковій перспективі відтворювати основні фонди на екстенсивній основі і, до того ж, за практично повної технологічної залежності від країн – постачальників техніки і технологій. Аналіз засвідчує, що Україна має проблеми у забезпеченні випереджаючого розвитку техніки і високотехнологічних галузей виробництва, оскільки параметри її інноваційності знаходяться за межами порогових значень (табл. 3).

Зарубіжні інвестори мають державну і, перш за все, бюджетну підтримку для розвитку інновацій, розробки і освоєння нових технологій. Тому вони не тільки не зацікавлені передавати нові технології, поки ті не застаріють, а й обмежені в цьому національними директивами. Це відноситься також і до масових поставок машин і обладнання для технологій, які не є новими.

Таблиця 2

Обсяг інноваційної продукції, що є новою для ринку за 2003–2008 рр., у фактичних цінах, тис. грн. [7]

	Всього за роками						%
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	
Україна	12882111,4	18783982,6	24995377	30892704,7	22305797,8	14688715,6	2008/2007 65,85
Черкаська область	19263,1	67031,5	103495,3	162307	397821,7	60766,7	15,27

Таблиця 3

Показники рівня інноваційного розвитку України за 2008–2009 рр. [8]

	2008	2009	Порогове значення
Питома вага промислових підприємств, що запроваджують інновації, %	10,8	10,7	50
Питома вага інноваційної продукції в обсязі промислової пропозиції, %	5,9	4,8	30-45
Питома вага промислових підприємств, які займаються інноваційною діяльністю, %	13	12,8	20
Питома вага видатків на технологічні інновації в загальному обсязі реалізованої продукції, %	1,2	0,9	3,5
Наукоємність інноваційної пропозиції, %	2,8	2,8	12-14
Рівень технологічної новизни (технологічно нового продукту в реальній інноваційній продукції), %	2	2	24
Забезпеченість юридичних і фізичних осіб інтернет-технологіями, % загальної кількості	2,2	2,2	10
Фінансування науки, % ВВП	0,6	0,4	2
Доля високотехнологічної продукції в експорті, % не менше	3	2,3	20
Співвідношення обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт до величини ВВП, %	1,2	1,2	3

Проведення подібної практики, можливо, і дозволить забезпечити імпортозаміщення у виробництві традиційної машинобудівної продукції, але це не торкнеться сучасне високотехнологічне виробництво. З'явиться і певна кількість додаткових робочих місць. Проте за такого підходу українська економіка не отримує реальних можливостей для значного зростання продуктивності та інноваційності виробництва.

Незважаючи на значне скорочення обсягів виробництва технологічного потенціалу «ядра» розвитку (машинобудування та приладобудування) значною мірою він зберігся, якщо виходити з вартості і номенклатури експортованих виробів.

Слід зазначити, що якість вітчизняної техніки традиційно страждала через низький рівень систем управління. Що ж до базових характеристик, наприклад, приладів (точність, широта діапазону тощо), то тут ще за радянських часів вітчизняне приладобудування наближалось до зарубіжних аналогів. Значне відставання було і за рівнем автоматизації, швидкодії: його подолання нашттовувалося на відсутність в українській економіці сучасної елементної бази. Тепер цей бар'єр починає долатися, оскільки поступово відроджується виробництво і створюється власна елементна база, надаючи тим самим можливість для проектування і виробництва сучасної приладобудівної продукції.

Визначаючи перспективи інноваційного розвитку національної економіки, необхідно зважати на те, що не існує в світі країни, яка була б однаково результативна у всіх галузях економіки – необхідна спеціалізація за певними напрямками науково-технічного прогресу (НТП), враховуючи при цьому як соціально економічні особливості (переваги), так і схожості в розвитку структури НТП з іншими країнами.

На підставі проведених досліджень і розробленого коефіцієнта кореляції інноваційної діяльності як між країнами, так і кожної країни з загальносвітовою тенденцією [6], вчені дійшли висновку, що, незважаючи на різницю у шляхах технологічного розвитку, неспівпаданні бюджетоутворюючих галузей, різне забезпечення природними ресурсами, після близько 20 років руху України і Росії по власних траєкторіях, сфери їх інноваційної діяльності мають найбільшу взаємну кореляцію – 0,86 (табл. 4).

Таблиця 4.

Взаємна кореляція напрямів інноваційного розвитку країн

Країна	Україна	Нова Зеландія	Данія	Китай	Норвегія	Іспанія	Бразилія	Польща
Російська Федерація	0,86	0,68	0,65	0,64	0,55	0,53	0,50	0,49
Україна	1,00	0,45	0,44	0,57	0,60	0,47	0,52	0,56
Нова Зеландія	0,45	1,00	0,79	0,37	0,52	0,79	0,57	0,43
Данія	0,44	0,79	1,00	0,51	0,30	0,67	0,28	0,26
Норвегія	0,60	0,52	0,30	0,22	1,00	0,62	0,57	0,80
Іспанія	0,47	0,79	0,67	0,31	0,62	1,00	0,74	0,69
Бразилія	0,52	0,57	0,28	0,21	0,57	0,74	1,00	0,67
Польща	0,56	0,43	0,26	0,22	0,80	0,69	0,67	1,00
Південна Африка	0,59	0,47	0,48	0,40	0,53	0,65	0,55	0,53
Угорщина	0,31	0,56	0,71	0,38	0,27	0,75	0,33	0,41
Австралія	0,29	0,76	0,60	0,18	0,53	0,69	0,47	0,44
Австрія	0,55	0,30	0,09	0,00	0,69	0,55	0,64	0,72
Швейцарія	0,30	0,59	0,72	0,31	0,09	0,64	0,30	0,20
Бельгія	0,30	0,45	0,67	0,33	0,13	0,56	0,24	0,28
Ірландія	0,27	0,67	0,66	0,41	0,29	0,71	0,33	0,29
Нідерланди	0,02	0,21	0,22	0,34	-0,08	-0,01	-0,10	-0,05
Канада	0,23	0,51	0,40	0,28	0,53	0,51	0,26	0,39
Італія	0,33	0,46	0,30	-0,01	0,40	0,72	0,74	0,50
Ізраїль	0,12	0,47	0,70	0,40	-0,04	0,42	-0,06	-0,05
Великобританія	0,19	0,61	0,64	0,16	0,40	0,70	0,33	0,38
Індія	0,11	0,29	0,64	0,35	-0,05	0,47	-0,04	0,08
Німеччина	0,33	0,00	0,07	-0,17	0,38	0,30	0,34	0,38
Франція	0,15	0,17	0,21	0,08	0,40	0,54	0,32	0,37
Швеція	0,10	0,16	0,28	0,21	0,19	0,39	-0,04	0,09
США	-0,18	0,34	0,45	0,14	-0,11	0,13	-0,26	-0,25
Фінляндія	-0,19	-0,25	-0,26	0,21	-0,11	-0,26	-0,29	-0,21
Інші країни	-0,20	-0,17	-0,30	-0,23	-0,16	-0,16	-0,05	-0,11
Республіка Корея	-0,33	-0,36	-0,46	-0,03	-0,27	-0,41	-0,18	-0,21
Світ у цілому	-0,22	-0,23	-0,12	-0,10	-0,25	-0,14	-0,25	-0,25
Сінгапур	-0,40	-0,22	-0,24	-0,16	-0,27	-0,47	-0,55	-0,47
Японія	-0,30	-0,65	-0,75	-0,53	-0,32	-0,62	-0,21	-0,23

Таблиця 5

Кількість позицій експорту Росії з обсягом поставок більше 10 млн. доларів, по головних торгових партнерах [9]

Країна	Всього		Продукти машинобудування	
	2005	2008	2005	2008
Україна	115	195	37	53
Білорусія	109	191	25	49
Казахстан	123	188	39	57
Німеччина	52	69	4	11
КНР	70	64	15	13
Туреччина	45	51	2	2
Фінляндія	35	48	3	8
Нідерланди	31	42	0	3
Італія	37	41	2	1
США	37	39	3	5
Польща	26	36	0	3
Великобританія	30	32	3	1

Чи не тому життєдіяльність і виживання великої кількості галузей і підгалузей обробної промисловості України значною мірою залежить від можливостей збуту продукції на російському ринку: в 2008 р. тільки по групі залізничного обладнання було відвантажено в Росію більше ніж на 2 млрд. доларів або майже 80% всіх продаж (вантажні вагони, тепловози, локомотиви) [9].

У свою чергу Україна є одним із найбільших імпортерів продукції російського машинобудування (табл. 5).

Отже, проведене автором дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

- у структурі національної економіки необхідно збільшити питому вагу «ядра» промисловості – машинобудування;
- незважаючи не те, що останніх 15–20 років український науково-технічний потенціал скоротився в 2,5–3 рази, в Україні збереглися науково-технічні нароби у таких «проривних» напрямках діяльності як електрозварювання, авіа-, судно-, ракетно-космічне будівництво та ін., інноваційний розвиток яких дозволить оновити такі галузі обробної промисловості як машинобудування, металургія, хімічну, легку, харчову, будівельних матеріалів, продукція яких користується великим попитом;
- неможливо інформатизувати хаос і безлад: перш ніж запроваджувати інформаційно-комунікаційну техніку і технологію, необхідно раціоналізувати організаційно-управлінські бізнес-процеси та забезпечити адекватний науково-технічний рівень підготовки кадрів;
- сприяти розвитку національної інноваційної системи, структурними елементами якої є: мале, середнє та велике підприємництво, наукова та освітня інноваційна інфраструктура та державні інституції;
- створити умови для розвитку наукового і винахідницького потенціалу, необхідного для розвитку нового покоління техніки і технології, започатковуючих формування шостого технологічного укладу.

Література:

1. Соболева И. Экономика будущего: переход к человекоцентричному анализу / Соболева И. // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 12.
2. Иноземцев В.Л. Парадоксы постиндустриальной экономики / Иноземцев В.Л. // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – № 3.
3. Богачева О.В. Инновационная экономика как наивысшая стадия развития постиндустриального общества // Актуальные вопросы современной экономической науки: материалы международной научной конференции. – Астрахань, 2011.
4. Швецов А. Информационное общество: теория и практика становления в мире и России / А. Швецов // Российский экономический журнал. – 2010. – № 4.
5. Богачева О.В. – Там само.
6. Грачев И.Д., Некрасов С.А., Управление инновационным развитием экономики России: новый подход // Вестник Российской академии наук – 2011. – Тема 81. – № 5. – С. 419–429.
7. Статистичний збірник. Регіони України. Ч. II; За ред. О.Г. Осауленко. – К. – 2009. – С. 380–384.
8. Федулова Л. Возможности Украины к инновационной интеграции экономик стран СНГ / Л. Федулова // Экономист. – 2011. – № 2.
9. Чебанов С. Стратегические интересы на постсоветском пространстве / С. Чебанов // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 8.

Плахотникова М.В. Инновационность производства – стратегическое направление развития национальной экономики. В статье исследуются теоретические аспекты экономической категории «инновационная экономика». Сделаны теоретический и практический анализы состояния внедрения инноваций в производство. Предложены меры, направленные на активизацию инновационного развития национальной экономики.

Ключевые слова: информация, знание, инновации, интеллектуализация, нанотехнологии, отраслевая структура производства, показатели уровня инновационного развития экономики.

Plakhotnikova M.V. Innovative production - the strategic direction of the national economy. This article deals with the theoretical aspects of economic category "innovation economy". The theoretical and practical analysis of introduction of innovations into the country's production is made. The measures directed at activating the innovative development of national economy are proposed.

Key words: information, knowledge, innovation, intellectualization, nanotechnology, industrial production structure, indicators of innovative economic development.

Попов Ю.Н.,

докт. экон. наук,
профессор Академии труда и социальных отношений,
заслуженный деятель наук РФ,
вице-президент Международного института социального аудита (Париж)

Социальный аудит как один из индикаторов социальной ответственности

В статье рассматриваются вопросы социального аудита как одного из индикаторов социальной ответственности. Доказывается, что социальная ответственность начала формироваться как устойчивая система только при переходе к постиндустриальному обществу, т.е. когда не финансовые, а человеческие ресурсы стали играть роль решающего фактора производства.

Ключевые слова: социальный аудит, аудиторское обследование, партнерство владельцев капитала, менеджер, рабочий.

Аудиторское обследование тесно связано с такими процедурами как наблюдение, контроль, проверка, мера соответствия существующим нормам и т.п. Однако в системе трудовых отношений контроль претерпел существенную историческую эволюцию. Тейлоро-фордская система основывалась на жестком контроле и нормировании труда. Предметом контроля были организационно-технические аспекты труда. Ответственность, в основном ложилась на плечи менеджеров, и этот контроль не имел отношения к социальной ответственности бизнеса. Несколько позже школы управления (административная, человеческих отношений и др.), в конечном итоге, ориентировались также на организационно-технические аспекты труда. Внешне предприятие существенно изменило свой облик в следующие десятилетия (производственная эстетика, корпоративная униформа, лейбл, и даже тихое музыкальное сопровождение, разноцветное освещение и т.п.). (Пример подобного контроля на одном из автосборочных предприятий «Рено» во Флинте под Парижем). Но, тем не менее, все эти изменения были направлены, как отмечал один из классиков, на «выжимание пота».

Конечно, среди предпринимателей были отдельные его представители, которые в силу своих личных качеств проявляли заботу по отношению к своим рабочим. Известно, что Г. Форд прослыл чуть ли не «социалистом», когда он стал платить своим рабочим намного больше, чем его соратники по классу. В России была целая плеяда предпринимателей, которые много сделали для своих рабочих. В частности, речь идет о Рябушинских, Третьяковых, Морозовых и др. Однако эти отдельные проявления заботы хозяев о своих работниках нельзя квалифицировать как социальную ответственность бизнеса. Они скорее были обусловлены религиозными убеждениями, этическими устоями отдельных предпринимателей. В целом же кредо предпринимательства по отношению к социальным проблемам было жестким и определенным. Примером тому могут быть позиции А. Стоуна (президента «Дженерал Моторс»), который в 1945 г. в своей книге утверждал [1]:

- деятельность «Дженерал Моторс» состоит в том, чтобы делать деньги, а не автомобили;
- движение вперед – создание условий для лучшего выбора;
- рабочий существенно не влияет на производительность и качество продукции;
- потребительские, экологические и социальные заботы мало затрагивают американскую публику;
- правительство – это враг, и с ним надо бороться постоянно и беспощадно;

- строгий централизованный финансовый контроль является секретом хорошего управления;
- что выгодно для «Дженерал Моторс» – выгодно Америке.

Оценка деятельности «Дженерал Моторс» на совете директоров и собраниях акционеров была всесторонней и опиралась не только на финансовые показатели, *но и на систематически собираемую информацию о работе всех звеньев корпорации, об отношении к ней внутренних и внешних заинтересованных групп – рабочих, акционеров, покупателей, дилеров, государственных органов, прессы, а главные инвесторы получили возможность контролировать получение доходов и распределение дивидендов, а также оценивать качество бизнеса.*

Подобно Форду и другим представителям большого бизнеса А. Слоун строил отношения в корпорации *на основе партнерства владельцев капитала, менеджеров и рабочих*, но вел эту линию более последовательно. В корпорации имела *хорошо разработанная программа поощрения менеджеров из прибылей, что повышало их заинтересованность в эффективном управлении.* Менеджеры могли приобретать акции «Дженерал Моторс», а начисление им дивидендов ставилось в зависимость от размера прибыли и производилось лишь после выплат остальным держателям акций. Рабочие в дополнение к высокой заработной плате имели возможность делать вклады в сберегательный фонд корпорации и получать проценты по ним. Существовал также «инвестиционный фонд» (сбережения к старости), куда поступала половина суммы вклада в сберегательный фонд. Правда, следует отметить, что А. Слоун оставался убежденным противником профсоюза и легализовал его деятельность в корпорации только после длительной забастовки рабочих в начале 1937 г. Придерживаясь этической мотивации бизнеса, А. Слоун считал, что *дело промышленников – не только производство ради получения прибылей, но и сознательная работа на благо всего общества.*

Социальная ответственность стала формироваться как устойчивая система только при переходе к постиндустриальному обществу, т.е. когда не финансовые, а человеческие ресурсы, начали играть роль решающего фактора производства. Весьма показательным, что первыми осознали роль человеческих ресурсов сами предприниматели. Их внимание к наемному труду условно можно назвать «социальной ответственностью». Основная причина их внимания к этой проблеме – стремление к максимизации прибыли. Они не случайно стали использовать аудиторское обследование социально-трудовых отношений, чтобы иметь более объективную и полную информацию о причинах социальных конфликтов на предприятиях, об отношениях между менеджерами и персоналом.

Аудиторское обследование социально-трудовых отношений позволило предпринимателю не только минимизировать социальные риски, но и участвовать в социальных рейтингах, что способствовало созданию привлекательного имиджа предприятия в глазах общества и потребителя: на нем не нарушалось трудовое законодательство; его продукт отвечал техническим стандартам; а производственная деятельность не наносила ущерб окружающей среде.

В современной глобальной экономике практически все многонациональные корпорации участвуют в системе нефинансовой отчетности – одной из форм аудиторского обследования. Нефинансовые отчеты сегодня становятся необходимым условием доверия делового мира и в международных сделках. Так имидж социально ответственного предприятия начал способствовать успеху предпринимательской деятельности как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Весьма показательным, что мировая общественность стала внимательно следить за этическим поведением делового сообщества, а одной из основных причин современного финансового кризиса она справедливо считает социальную безответственность, прежде всего, ростовщического и спекулятивного капитала, который из-за своей беспредельной алчности создал многомиллиардные финансовые пузыри, которые, в конечном счете, должны были лопнуть. Они и лопнули.

С появлением нового типа государства – социального государства, социальная ответ-

ственность властных структур значительно возрастает. Государство уже не может ограничиваться разработкой только трудового законодательства, перед ним возникает комплекс сложных задач, регулирование обширной социально-трудовой сферы, которая включает в себя также такие системы как здравоохранение, образование, страхование, ЖКХ, культура, рекреация, пенсионное обеспечение, охрана труда.

Не случайно, что в последнее десятилетие широкое распространение получили такие формы государственного аудиторского обследования как финансовый аудит, аудит охраны труда, окружающей среды, энергетики [2]. Очень интересным моментом в эволюции аудиторского обследования стало появление так называемого общественного аудита. Несколько лет назад В. Путин предложил несколько десятков критериев для оценки работы губернаторов. Основная их часть носит ярко выраженный социальный характер. К проверке деятельности губернаторов было предложено подключить региональную общественность, т.е. представителей институтов гражданского общества. Такую форму проверки губернаторской деятельности В. Путин определил как «общественный аудит».

Недавно на одной из коллегий Минздрасоцразвития В.Путин заявил: «Все ключевые решения в социальной сфере должны проходить общественную экспертизу. У нас наработан очень хороший опыт, когда предпринимательские объединения дают оценку регулирующего воздействия правовых актов на деловой климат. Тем более, логично применять подобный общественный аудит в социальной сфере» [3].

Таким образом, как нам представляется, социальная ответственность современного государства побуждает его привлекать к аудиторскому обследованию социальных отношений и представителей гражданского общества. Я уверен, что эта тенденция будет развиваться и в будущем.

Социальная ответственность профсоюзов также возрастает. И это связано в немалой степени с тем, что профсоюзы являются одним из важных институтов гражданского общества. Надо подчеркнуть, что, несмотря на все перипетии 90-х годов, когда все прежние общественные объединения прекратили свое существование, российские профсоюзы сохранили свои организационные структуры. Сегодня, когда против них развернута самая настоящая антипрофсоюзная компания, российские профсоюзы стремятся выполнить свою основную функцию – защитить интересы наемных работников. Нападки на профсоюзы идут с разных сторон и, в первую очередь, из кругов рыночных фундаменталистов. А директор Института социальной политики и социально-экономических программ НИУ ВШЭ С.Н. Смирнов на радиоканале «City FM» горячо доказывал, что в нынешнем контексте социальных отношений профсоюзы не нужны, их безболезненно можно заменить государственными юридическими консультациями по трудовому праву. Руководители РСПП предлагают отказаться от нынешнего Трудового кодекса и считают, что индивидуальные трудовые контракты делают бесполезными коллективные договоры и соглашения [4]. Это означает, что профсоюзы, которые и заключают коллективные договоры от имени и по поручению работников, не нужны.

В то же время, например, М. Прохоров счел не лишним созвать группу представителей миноритарных профсоюзов, в которых состоит не более 1 % членов российских профсоюзов, чтобы принять заявление общего характера. Очевидно, эта акция была связана с попыткой использовать профсоюзы в своей избирательной предвыборной компании.

В информационной компании, развернутой против профсоюзов, прежде всего против ФНПР, – самого многочисленного и влиятельного профцентра, насчитывающего более 24 млн. человек [4], как бы специально забывают, что профсоюзы – один из немногих общественных институтов, которые смогли сохранить свои организационные структуры после распада Советского Союза и пытаются найти свое место в рыночной экономике [5].

Известно, что в настоящее время профсоюзы имеют примерно такое же доверие россиян, как и политические партии и правоохранительные органы.

А что касается «беззубости» профсоюзов, то почему-то наши СМИ не пишут о том, что российское законодательство практически все забастовки объявляет нелегальными, а потом надо реально представить, что будет с Россией, если профсоюзы выведут на улицу

миллионы людей. Недавние многотысячные манифестации под знаменами профсоюзов и массовые забастовки в Великобритании, Греции, Испании, Польше, Португалии Франции, Чехии и других европейских странах серьезно поколебали социальную стабильность в Европе, которая считалась весьма благополучной с точки зрения трудовых отношений. Наконец, в сегодняшнем мире, именно система социального партнерства дает возможность не обязательно выводить профсоюзам на улицу миллионы людей, чтобы защитить интересы наемных работников [6].

Надо быть крайне субъективными, чтобы отрицать роль ФНПР в существенном снижении доли российского населения, которая оказалась за чертой бедности, в приближении пенсий к прожиточному минимуму и планки оплаты труда к уровню, называемому «достойная заработная плата» хотя в их деятельности много недостатков и нереализованных возможностей. Об этом открыто говорилось в материалах VII съезда профсоюзов [7].

Надо сказать, что атаки против профсоюзов и антипрофсоюзной концепции не новы. Можно вспомнить кампанию против английских профсоюзов М. Тэтчер. Занимавший в 90-х годах прошлого столетия пост Президента Французского патроната Иван Готтаз (Ivan Giotte) писал в одном из журналов: «Профсоюзы были необходимыми и полезными в XIX в., в XX в. они стали излишними и обременительными. А в XXI в. они будут вредными и должны исчезнуть» [8].

Конечно, следует признать, что во всем мире снижается численность профсоюзов. Это общемировая тенденция не обошла стороной и Россию. Однако роль профсоюзов нельзя определять только их численностью. Достаточно напомнить о массовых демонстрациях и всеобщих забастовках, прокатившихся во многих странах Европы за последние месяцы. Эти миллионы демонстрантов и бастующих выступали под знаменами профсоюзов, протестуя против социальной политики своих правительств.

В последнее время в России разгорелась острая борьба по поводу содержания Трудового Кодекса и конкретных проблем социально-трудовых отношений: пенсионной системы, заемного труда, срочных и бессрочных трудовых контрактов и др. К сожалению, некоторые руководители РСПП и в частности, М. Прохоров (член правления РСПП и председатель комиссии по труду) требуют чуть ли не отмены нынешнего Трудового кодекса. И в то же время они предлагают такие нормы трудового права, которые отбрасывают его на столетия назад. Подобная позиция является конкретным проявлением социальной безответственности некоторых руководителей РСПП [9].

В этой дискуссии по поводу трудового законодательства Председатель ФНПР М. Шмаков считает необходимым провести «полный социальный аудит» Трудового кодекса РФ.

Хотелось бы отметить, что еще в советское время профсоюзы использовали в своей практике обследование заработной платы, охраны труда и другие аспекты социально-трудовых отношений, хотя и не называли эти действия аудиторским обследованием.

Конечно, в современных условиях эти обследования должны проводиться по новым методикам и на основе современных социальных стандартов, т.е. использовать теорию и практику современного аудита. Кстати, новой формой аудиторского обследования следует считать и аудит профессиональной деятельности, который предлагается проводить по инициативе самих же профсоюзов [9].

Проблемы социальной ответственности во все большей степени находят свое отражение в деятельности ведущих международных организаций. ООН, одним из основных критериев выдвигает «качество жизни». Она также поддерживает, так называемый Индекс развития человеческого потенциала, в котором основными показателями являются: уровень здоровья населения и продолжительность жизни человека; доступность к знаниям; средняя продолжительность образования; стандарты жизни.

В процессе глобализации социальных отношений происходит определенная специализация разработки международных социальных стандартов среди международных организаций. Так, например, МВФ разрабатывает стандарты для деятельности финансовой и банковской сфере, ОСЭР – для объединений предпринимателей и государственных органов, МОТ – в сфере социально-трудовых отношений. Глобальный характер междуна-

родных социальных стандартов значительно повышает ответственность участников международных соглашений [10].

Например, А. Исаев заместитель председателя ФНПР и председатель комитета Государственной Думы РФ по проблемам труда и социальной политики признает, что одобрение Россией Европейской социальной хартии заставляет нашу страну открыть себя для социального аудита.

Мы постарались подчеркнуть социальную ответственность и соответствующую ей форму аудиторского обследования для каждого из социальных партнеров: частного бизнеса, органов власти и профсоюзов. Однако теория и практика эволюции социальной ответственности выявила еще одну важную тенденцию: поиск баланса интересов в системе социального партнерства способствует формированию так называемой «коммунитарной социальной ответственности». Я не хотел бы говорить об этой тенденции подробно, так как в нашей Академии эта тема разрабатывается специально [11]. Но хотел бы подчеркнуть, что коммунитарная социальная ответственность, т.е. общая социальная ответственность социальных партнеров открывает большие возможности для внедрения в практику социального управления новых форм аудиторского обследования. Речь идет о том, что социальные партнеры (бизнес, профсоюзы, органы власти), осознавая свою ответственность, могли бы выступать добровольно и сообща заказчиками аудиторского обследования по целому ряду проблем: коммунитарная социальная ответственность, достижение конкурентной способности, качество труда и продукта, достойная заработная плата, социальные инвестиции и т.п. [12].

По нашему мнению, эти формы аудиторского обследования могли бы стать инновационной технологией социального управления и, к тому же, достаточно эффективными в условиях модернизации национальной экономики.

Литература:

1. Sloan A.P., Sparkes B. Adventures of a White-Collar Man. N.Y., 1941.
2. Федеральный закон № 261 «Об энергоснабжении» (Принят в ноябре 2009г.)
3. Шмелева Е. Трудный кодекс // Российская Бизнес-газета. Карьера и менеджмент №800 (18).
4. Материалы VII съезда ФНПР. // <http://www.fnpr.org.ru/n/2/15/289/>
5. Commentairy Juin – Juillet, Aout 2010, №130 – Paris, p. 369-378.
6. Гришина Т.В. Социальная ответственность в системе регулирования социально-трудовых отношений. – М.: Изд. Дом «АТИСО», 2010.
7. Концепция российской модели социального аудита. – М.: Труд и социальные отношения. – 2007 – №2
8. Доклад ООН о развитии человека 2010//<http://www.un.org/ru/development/hdr/2009>
9. Гриценко Н.Н. Основы социального государства / Н.Н. Гриценко, Волгин Н.А., Попов Ю.Н. и др. – учеб. – М.: Изд. Дом «АТИСО», 2009.
10. Ландье У. Отец социального аудита / У. Ландье. // Профсоюзы и экономика – М. – 2010. – №8.
11. Попов Ю.Н. Социальный аудит в системе социального партнерства. – М.: Труд и социальные отношения, – 2010. – №8 (74).
12. Попов Ю.Н. Российские профсоюзы: лоббировать или внедрить социальный аудит? // Труд и социальные отношения. – 2010. – № 7.

Попов Ю.Н. Соціальний аудит як один із індикаторів соціальної відповідальності. У статті розглядаються питання соціального аудиту як одного із індикаторів соціальної відповідальності. Доводиться, що соціальна відповідальність почала формуватись як усталена система лише при переході до постіндустріального суспільства, тобто коли не фінансові, а людські ресурси почали відігравати роль вирішального фактора виробництва.

Ключові слова: соціальний аудит, аудиторське обстеження, партнерство власників капіталу, менеджер, робітник.

Popov U.N. Social audit as one of the indicators of social responsibility. The article deals with the social audit as one of the indicators of social responsibility. It is proved that social responsibility is formed as an established system only with transition to postindustrial society, that is, when not financial, but human resources began to play the role of a decisive factor of production.

Key words: social audit, audit examination, partnership capital owners, managers, workers.

УДК 364.3(477)(091)

Руженський М.М.,

канд. екон. наук,
професор кафедри менеджменту
Інституту підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України

Основні етапи еволюції соціального захисту населення в Україні

У статті досліджуються основні етапи еволюції соціального захисту населення України в контексті його подальшої трансформації у систему, адекватну ринковим відносинам.

Ключові слова: соціальний захист населення, форми соціального захисту населення, соціальне страхування.

Перехід до ринкової економіки в Україні супроводжується трансформацією всіх складових соціально-економічних відносин. Однією з важливих частин цих відносин є соціальний захист населення. Цей суспільний інститут формувався протягом тривалого історичного часу. У зв'язку з цим доцільно визначити основні етапи його еволюції з тим, щоб краще зрозуміти місце в сучасному суспільстві і окреслити шляхи подальшого розвитку в трансформаційній економіці України.

Дослідження багатогранної проблематики соціального захисту населення за сучасних умов здійснюють відомі вітчизняні вчені Н. Абакумова, Н. Борецька, І. Гнибіденко, І. Кравченко, Ю. Куліков, Е. Лібанова, А. Поручник та ін. Значна увага аналізу проблем соціального захисту населення приділяються в дослідженнях російських вчених Є. Аграновської, А. Зубкової, Л. Нестерова, В. Роїка, Р. Халфіної. Вагомий доробок у розробку теоретичних питань соціального захисту населення внесли західні вчені Е. Кольберг, К. Естін-Андерсон, М. Ганслі.

Аналіз останніх публікацій вказує на недостатню увагу науковців до питань зародження та подальшої еволюції соціального захисту населення в структуровану систему, що є суттєвою прогалиною у розробці теоретичних засад цього суспільного інституту.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб окреслити етапи еволюції соціального захисту населення в Україні та визначити основні напрями його трансформації у систему, притаманну ринковим відносинам.

Зародження і розвиток форм соціального захисту населення в Україні, їх змістовне наповнення відбувалися в загальноцивілізаційному руслі. Так, з виникненням в епоху пізнього неоліту сім'ї як стійкого соціального інституту, розкладом родового ладу, з першим, другим і третім великим суспільним поділом праці, появою приватної власності і додаткового продукту у східних слов'ян, сім'я стає основною виробничою ланкою. Оскільки будь-яка система, явище, процес тощо набуває значення для людини тільки у зв'язку з її потребами, інтересами і цілями, то становлення моногамної сім'ї було проявом потреби у збереженні, примноженні і передачі у спадок об'єктів приватної власності. З іншого боку, це ознаменувало появу матеріально-економічних основ соціального захисту її членів та зробило основним інститутом цього захисту.

Водночас слід мати на увазі, що еволюція соціального захисту населення та теренах України визначалась специфікою традиційного суспільства, основу якого становило селянство. Селянська община піклувалась насамперед про старих, хворих, сиріт, вдів, що привело до появи та поширення інституту старців, інституту утримання сиріт, інституту приймацтва, інституту вдів [1, ст. 12].

Сімейна і обцинна форми соціальної підтримки соціально вразливих верств населення в епоху раннього середньовіччя доповнювалася князівською, шляхом роздачі продуктів харчування в період голоду і війн, наданням притулку, медичної допомоги.

Поширення світових релігій, особливо християнства, супроводжувалось його активною участю у соціальному захисті окремих верств населення. В ці часи почала формуватися християнська концепція допомоги, засадничими основами якої була філософія любові до ближнього. Діяльність із соціального захисту з боку релігійних установ поширювалась на вдів, сиріт, неімущих осіб, хворих тощо. Суб'єктами такої діяльності були церква, парафії, монастирі. Останні виконували чотири функції: лікування; забезпечення незможних у вигляді одноразової допомоги натуральними продуктами; навчання, контролю. У XIV – першій половині XVII ст. розвиваються три основні форми підтримки знедолених: монастирська система підтримки; державна система допомоги; перші світські прояви благодійності [1, ст. 13-14].

У нашій країні велику роль у забезпеченні піклування про хворих та збіднілих, а також у поширенні освіти серед населення в XV–XVIII ст. відіграли братства–релігійно-національні організації українського заможного міщанства. Організаційною формою соціального захисту убогих, немічних, сиріт у цей період були братські та ремісничі притулки (шпитали). У містах ремісничі цехи мали свої шпитали. Братські шпитали утримувались за кошти парафіян, а ремісничі – за кошти відповідних цехів. Практикувалось об'єднання коштів невеликих цехів для утворення та утримання спільних шпиталів. У деяких містах шпиталі утримувались за рахунок плати за використання наявної на той час інфраструктури (переправа поромом, користування мостами і таке інше). Існували в Україні і шпиталі, котрі утримувались на кошти, що їх заповідали заможні люди, які відписували для цього села, млини, шинки.

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, період Руїни сформували у тодішній Україні особливу чутливість стосовно соціально вразливих верств населення. Вона була зафіксована в Конституції Пилипа Орлика 1710 р., де зазначається, що опікою козацької держави мають користуватися насамперед сироти, вдови, козаки, які відслужили свій вік, бідні люди. У XI розділі цього документа згадуються вдови і сироти як особливий прошарок, котрий належить захищати «Вдови – козачі дружини – і їх осиротілі діти, козачі господарства і жінки у відсутності їхніх чоловіків – коли ті будуть зайнятими у воєнних походах або на якихось інших військових службах, – щоб не притягалися до виконання жодних повинностей ані до громадських робіт, які входять в обов'язки посполитих, та щоб не обкладалися повітовими податками, – погоджено і затверджено» [2, с. 15].

Отже, цей період еволюції соціального захисту населення можна віднести до першого етапу. Його характерними рисами була різноманітність інституційних форм, поширення на знедолених осіб та тих, хто потрапив у складну життєву ситуацію, переважання в цій сфері соціально-економічних відносин недержавних, громадських інституцій. Водночас слід підкреслити, що переважання соціальної опіки на громадських засадах щодо окремих верств населення мало суттєві недоліки, котрі проявлялися у її періодичності, необов'язковості. Внаслідок цього вона не могла задовольнити потреби суспільства в соціальному захисті значної кількості його громадян. З іншого боку, слід мати на увазі, що на цьому історичному етапі еволюції соціального захисту населення нагромаджувався багатющий соціальний досвід організації колективних форм громадської опіки нужденних та знедолених, формувалися моральні засади про обов'язок суспільства захищати своїх громадян від негативних соціально-економічних наслідків ризиків, та про основні засади організації цього захисту.

Другий етап еволюції соціального захисту населення в Україні розпочинається в XIX ст. за умов динамічного розвитку великого машинного виробництва. Утвердження останнього супроводжувалось зростанням масштабів виробничої діяльності на якісно новій матеріально-технічній та технологічній основі, поширенням товарно-грошових відносин, розширенням економічної системи за рахунок соціальної і природної сфер, втягнуло в нові соціально-економічні відносини значні маси людей. Це спричиняло збільшення джерел соціальних і економічних ризиків, посилювало ймовірність підпадання під їх вплив значної кількості населення. Поширення великого машинного виробництва привело до подальшого зростання обсягів додаткового (понад необхідний) продукт, і формування матеріальної основи переведення частини соціального захисту населення з рівня домогосподарств на суспільний рівень. Останнє пояснюється тим, що з додаткового продукту почала вилучатись в

розпорядження суспільства певна частина, яка використовувалась на ці цілі. З іншого боку, істотно трансформувалася економічна функція сім'ї та її демографічний склад.

Капіталістична індустріалізація зруйнувала – принаймні у містах – характерний для феодалізму зв'язок між життям сім'ї і матеріальним виробництвом, а з усіх економічних та соціальних функцій залишила у багатьох сім'ях тільки функцію організації побуту. Міграція із сільської місцевості до міста значних мас населення сприяла розпадові селянських домогосподарств, які раніше мали у своєму складі представників трьох поколінь (батьки, їхні діти та внуки). Внаслідок цього люди похилого віку, непрацездатні та ін. досить часто позбавлялися засобів існування, почали стикатися з такими проявами соціальних та економічних ризиків як втрата доходів від найманої праці тощо.

Характерною рисою цього етапу еволюції соціального захисту населення є утвердження інституту соціального страхування. Основоположною ідеєю останнього є захист добробуту населення від різноманітних ризиків за рахунок грошових фондів, що формуються зі страхових платежів. Принципи солідарності, на яких ґрунтується діяльність інституту соціального страхування, дозволяє відшкодувати збитки і втрати, понесені окремою особою внаслідок настання страхового випадку, шляхом їх розподілу між багатьма людьми.

Становлення цієї складової системи соціального захисту населення в царській Росії та Україні, яка входила до неї, відбувалося під впливом комплексу соціальних, економічних та політичних факторів, що визначало суттєві зміни його інституційної сутності.

Законодавче забезпечення інституту соціального страхування перебирає на себе насамперед держава. Так, у 1861 р. в Росії було прийнято закон про допоміжні товариства при казенних гірничих заводах, відповідно до яких членами таких товариств були всі робітники заводу, відрахування від заробітку яких та внески заводів зосереджувались у страховій касі. Більш повно принципи соціального страхування населення використані у положенні 1901 р. «Временное правило о пенсиях рабочим казенных горных заводов и рудниковых работах». Згідно з цими правилами держава брала на себе відповідальність за соціальний захист робітників державних підприємств. У 1903 р. відповідним законом передбачалося відшкодування втрат потерпілим внаслідок нещасного випадку та в разі смерті годувальника – їх сім'ях – на всіх промислових підприємствах Росії. Вперше це право обґрунтовується з використанням поняття «професійний ризик». У 1912 р. Третя Державна дума царської Росії приймає пакет законів про соціальне страхування, аналогічних тим, що були прийняті в Австро-Угорщині, Німеччині, Франції.

Під час національно-визвольних змагань в Україні мали місце намагання створити систему соціального страхування, передусім робітничого класу, на засадах зближення їх економічних та соціальних інтересів з інтересами роботодавців. У липні – вересні 1918 р. у Комітеті праці, що був створений як дорадчий орган для підготовки урядових рішень, жваво обговорювалося питання щодо створення Головної Страхової ради Української держави та виконавчих страхових установ. Але справа далі обговорень не просунулась. Примітною рисою тих часів була участь професійних спілок у захисті прав та інтересів робітників. Однак за умов частого зміни влади та відповідно і зміни політики у сфері соціального захисту найманих працівників повноваження цієї структури не були стабільними. Якщо за часів Центральної Ради профспілки отримали певні права у сфері регулювання соціально-трудових відносин, то указами Міністерства праці Української держави гетьмана П. Скоропадського значно обмежувались їх функції.

Третій етап еволюції соціального захисту населення настав, коли радянська влада почала інституційне перетворення існуючого раніше соціального страхування і його заміни соціальним забезпеченням. Соціальне забезпечення поширювалось на всіх без винятку трудівників, джерелом існування яких була власна праця незалежно від того, працювали вони за наймом чи самостійно.

Однак з переходом до нової економічної політики окреслилась тенденція повернення соціального страхування до складу соціального захисту населення. Необхідність у цьому аргументувалася тим, що з переходом до нової економічної політики, держава, яка перестала бути єдиним господарем промисловості, не могла взяти на себе тягар забезпечення

всіх працюючих за наймом [3, ст. 73]. Тому соціальне забезпечення за рахунок держави було замінено забезпеченням з фондів соціального страхування, в яких акумулювалися внески, котрі сплачували підприємства, господарства та установи, що користувалися найманою працею.

Впродовж 20–30-х років минулого століття соціальне страхування в Україні було об'єктом політичної боротьби між різними угрупованнями правлячої верхівки. Внаслідок цього система соціального страхування змінювалась у бік максимального спрощення її інституціональних складових. Значний вплив на такі зміни мала точка зору про те, що соціальний ризик органічно пов'язаний із капіталізмом [4, с. 4-5].

На початку 30-х років ХХ ст. соціальне страхування в Україні, як і у решті складових СРСР, було передане профспілкам, а страхові каси і всі напруцювання у сфері страхової медицини, диференціація тарифів залежно від соціальних ризиків ліквідуються. Наприкінці цих років профспілки були звільнені від сплати пенсій непрацюючим пенсіонерам, бюджет соціального страхування консолідувався з державним. Сплата пенсій здійснювалась з державного бюджету. Внаслідок цього утворилась соціалістична модель соціального страхування, котра ґрунтувалась на централізації фінансових ресурсів, які зосереджувались і витрачались за єдиними правилами [5, ст. 29]. Фінансування цих витрат здійснювалось в основному з державного бюджету, з якого покривалось 67,3 % витрат на пенсії і 47,8 % витрат на інші соціальні трансферти [6, ст.13].

Викладене дозволяє дійти висновку, що на третьому етапі система інститутів соціального захисту населення базувалася на дотриманні принципу – страхування без сплати страхових внесків. Основний тягар фінансових витрат із соціального захисту населення лягав на суб'єкти господарювання та державний бюджет. Внаслідок цього втрачався зв'язок між особистою відповідальністю застрахованої особи і правом на отримання різноманітних допомог і пенсій.

З отриманням Україною незалежності почався четвертий етап еволюції соціального захисту населення. Його характерною рисою є трансформація попередньої системи соціального захисту населення згідно з умовами ринкової економіки. Першим кроком у цьому напрямі було прийняття Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Воно являє собою систему прав, обов'язків і гарантій, якою передбачається надання соціального захисту, що включає матеріальне забезпечення громадян у разі хвороби, повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом (далі – роботодавців), громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом [7, ст. 12].

На його основі були прийняті головні нормативно-правові акти у сфері соціального страхування: закони України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. [8, ст. 403], «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р. [9, ст. 503]. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням» від 18 січня 2001 р. [10, ст. 71], «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. [11, ст. 376], а також інші нормативно-правові акти, прийняті на виконання згаданих законів.

На основі положень цих законодавчих актів були створені державні позабюджетні фонди: фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття, фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України, Пенсійний фонд України. Здійснені інституційно-правові перетворення дозволило за умов глибоких соціально-економічних перетворень 90-х років минулого століття запустити хоча і не досконалі механізми соціального захисту, чим було унеможливлено поширення крайніх форм злиденності широких верств населення, гострих форм протистояння.

На основі викладеного доходимо висновку, що соціальний захист населення має тривалий час своєї еволюції, у складі якої виокремлюється кілька етапів. Першопричиною його існування є потреба людини у захисті від негативних наслідків ризиків різноманітного походження. Еволюція форм соціального захисту населення України протікала у загальноцивілізованому руслі та нерозривному зв'язку із розвитком соціально-економічних відносин суспільства. У цьому сенсі соціальний захист населення як суспільний інститут постає у вигляді елемента соціально-економічних відносин історичної форми організації і регуляції суспільного добробуту населення за допомогою сукупності норм і звичок, цінностей, організаційних структур, культурних імперативів, усталених норм поведінки людей.

Перспективи подальшого дослідження проблем соціального захисту населення в Україні вбачаються у розробці на основі порівняльного аналізу існуючих моделей у країнах з розвинутою ринковою економікою прийнятної для наших умов моделі такого захисту.

Література:

1. Соціальний захист населення України: монографія/ авт. кол. І.Ф. Гнибіденко, М.В. Кравченко, О.Ф. Новікова та ін.; за ред. М.В. Вакуленка, М.К. Орлатого. – К.: НАДУ, 2009.– 184 с.
2. Пахльовська О. Діти немилосердя: італійсько-українська конференція про покинуте дитинство // День. – 2010. – 2-3 лип.
3. Теттенборн З. Советское социальное страхование. – М.: Вопросы труда, 1929. – 123 с.
4. Чекин А. (Яроцкий). Социальное страхование (введение в теорию). – М.: Издание ВЦСПС. – 1924. – 27 с.
5. Роик В. Эволюция социальной защиты и формирование социального страхования// Человек и труд. – 2004. – №8 – С.17-23.
6. Чехутова В.С. Финансовые ресурсы социального обеспечения/ В.С. Чехутова, Т.В. Митькина. – М.: Финансы и статистика, 1986. – 111 с.
7. Основи законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування// Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1998, №23. Електронний ресурс: режим доступу: <http://info.rehab.org.ua/>
8. Відомості Верховної Ради України. – 1999. — №46-47.
9. Офіційний вісник України. – 2000. — №13.
10. Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №14.
11. Відомості Верховної Ради України. – 2003.- №49-51.

Руженский Н.М. Основные этапы эволюции социальной защиты населения в Украине. В статье исследуются основные этапы эволюции социальной защиты населения в контексте его дальнейшей трансформации в систему, адекватную рыночным отношениям.

Ключевые слова: социальная защита населения, формы социальной защиты населения, социальное страхование.

Ruzhenskyi N.M. The main stages of the evolution of social protection in Ukraine. *The article reviews the history and evolution of social protection in the context of its further transformation into the system which is adequate to market economy.*

Key words: social protection, forms of social protection, social insurance.

УДК 316.422(477)

Чорнодід І.С.

канд. екон. наук, доцент,
докторант Науково-дослідного економічного інституту
Міністерства економічного розвитку та торгівлі України

Особливості впровадження соціальних інновацій як фактора розвитку громадянського суспільства

Статтю присвячено особливостям впровадження соціальних інновацій за сучасних умов господарювання та його вплив на розвиток громадянського суспільства в Україні. Розкрито сутність соціальних інновацій та основні джерела соціальних інновацій в перехідних економіках.

Ключові слова: соціальні інновації, інноваційний розвиток, соціально-інноваційний потенціал, ринкова економіка, громадянське суспільство.

У ході ринкових трансформацій визначилися соціальні пріоритети державної політики, сформувалися національні моделі систем соціального захисту населення. Ринкова організаційна культура розвивається через становлення різноманітних форм власності, лібералізацію економічних відносин, демократизацію систем управління, підвищення соціальної відповідальності усіх суб'єктів господарювання. Під впливом науково-технічного прогресу змінюються зміст і характер праці, поліпшується якість людського капіталу, великого значення набуває інтелектуальна власність. Громадяни все більше усвідомлюють, що соціальне становище й добробут кожного визначають знання, вміння, досвід, інтелектуальний потенціал, а соціальними цінностями стають поняття справедливості, соціальної відповідальності, колективної солідарності, соціальний капітал, економічна культура бізнесу. Водночас із позитивними проявами існують негативні тенденції розвитку соціальних процесів: вимушене безробіття, бідність, майнове розшарування, загрозлива диференціація доходів; обмеження для певних категорій населення у доступі до суспільних благ, прав володіння, користування й розпорядження об'єктами власності; корупція, тіньові економічні відносини; неефективна система соціального захисту тощо.

Нині досить активно ведеться розробка проблем соціальних інновацій, її складових у працях таких вітчизняних вчених-економістів, як З.С. Варналій, Е.А. Лібанова, В.І. Куценко, О.А. Набатова, Л.І. Федулова, а також російських дослідників, таких як Т.І. Заславської, В.Л. Романова, В.Г. Федотової, Є.І. Ясина та ін.

Водночас, незважаючи на велику практичну значущість і науковий інтерес до проблематики соціальних аспектів інноваційного розвитку, залишається чимало невирішених питань. Оскільки соціальні інновації – це не тільки нововведення як статичний кінцевий результат творчої діяльності, а й процес перетворення новацій на соціокультурні норми і моделі поведінки, їх інституційного оформлення і інтерналізації, то у зв'язку з цим виникає необхідність дослідження інституційних механізмів соціальних інновацій [1].

Метою цієї статті є визначення джерел соціальних інновацій, що здійснюються на макрорівні, розкриття особливостей їх інституціоналізації та вплив на громадянське суспільство.

У загальному розумінні соціальні інновації – це нововведення в соціальній сфері, що сприяють вирішенню суперечностей, які виникають за умов неоднорідного та нестабільного суспільного розвитку, співіснування різних аксіологічних систем, посилення процесів соціальної мобільності [1]. На макрорівні соціальними інноваціями вважаються нові соціально-економічні інститути, результати реформ, нові соціальні практики, типові моделі поведінки тощо. Наразі найбільш розповсюдженими є три напрями трактування поняття соціальних інновацій:

- як остаточного результату творчої діяльності:

Ю. Яковець тлумачить інновації як внесення до різноманітних видів людської діяльності нових елементів, що підвищують результативність діяльності [5];

- як процес здійснення змін, переходу з одного стану до іншого.

Л. Бойко-Бойчук трактує «соціальну інновацію» як цілісний процес надходження, забезпечення підтримки і впровадження оригінальних рішень для соціальних потреб, розвиток соціальних або організаційних структур, принципів або практик [2];

- як процес перетворення нововведень на соціокультурні норми і знаки, що забезпечує їх інституціоналізацію і закріплення у сфері духовної і матеріальної культури суспільства [5].

І. Москальов під інноваційними соціальними процесами розуміє трансформацію у соціальних структурах і процесах, що приводять до зміни способу функціонування соціальної системи [9].

Основними джерелами соціальних інновацій в економіках пострадянських країнах, у тому числі України, стали:

- новації переходу до ринкової економіки. Ігнорування реальної спадщини попередньої системи, безапеляційна впевненість щодо здатності вільних ринкових відносин до саморегулювання, їх впорядкування без втручання держави зумовили в пострадянських країнах інноваційний процес, основою якого стала негативна соціальна самоорганізація. Відбулася концентрація капіталу у відносно невеликій частині населення без необхідного з її боку вкладу в забезпечення динамічного соціально-економічного розвитку країни і підвищення життєвого рівня громадян, більшість з яких швидко збідніла.

При цьому встановився стійкий негативний зворотний зв'язок: низький рівень добробуту населення, інституціоналізація бідності стали важливим чинником, що стримує подальші соціальні інновації у напрямі становлення інститутів ринкової економіки. Інституційне значення бідності полягає насамперед у тому, що під час кризи основним інструментом виживання значної частини населення стало використання неформальних інститутів та соціальних практик, які неефективні для суспільства і в цілому, але доцільні для окремого економічного суб'єкта – приховування доходів, ухилення від сплати податків, патерналістські настрої (бажання компенсувати зростання потреб за низьких доходів за рахунок допомоги держави, а не інноваційної діяльності), формування песимістичних очікувань [6].

- Новації радикальної фази ринкових реформ. Стрімкий перехід від тотального державного управління суспільством до максимально лібералізованих політичних і соціально-економічних відносин викликав хаотичне утворення безлічі різних інститутів, які не виконують функції суспільного впорядкування і розвитку та навіть діють антисоціально. Напівлегальний характер основного потоку інноваційної активності також став перепорою на шляху соціальних інновацій, спрямованих на формування ринкових інститутів унаслідок своєї нелегальності та нелегітимності і, таким чином, неможливості формалізації, нормативно-правового закріплення.

Отже, за умов обвального зростання інноваційної різноманітності соціальних процесів актуалізується соціальна функція держави, метою якої є регулювання інноваційних процесів, їх спрямування в соціально-конструктивний вектор розвитку суспільства. Тому першочерговими завданнями держави як суб'єкта соціальних інновацій мають стати узгодження інтересів різних груп і верств населення, захист прав і законних інтересів громадян, забезпечення умов їх самореалізації, активної соціально-інноваційної діяльності.

- Новації впроваджуваного закордонного досвіду. Соціальні інновації в пострадянських країнах мали телеологічний (на відміну від генетичного) характеру і засновувалися багато в чому на стратегії імпорту формальних інститутів [13]. Оскільки організаційно-правові форми виникали раніше за відповідні соціально-психологічні зрушення у масовій свідомості, інновації, зорієнтовані на створення ринкової економіки, громадянського суспільства, виявили обмеження соціокультурного характеру. Як наслідок, одні новації, що активно впроваджувалися «зверху», освою-

валися суспільством надзвичайно болісно та з суттєвими соціальними втратами, другі були адаптовані більше за формою, аніж за змістом, треті подовжують насаджатися, але відторгуються соціальним організмом [4].

Стрімке поширення новачійних неформальних практик за умови досягнення ними критичної маси і їх виживання протягом відносно тривалого часу призводить до того, що неформальні норми вкорінюються і починають руйнувати обмежуючі їх розвиток правові норми.

- Новації духовного життя. Занепад комуністичної ідеології, яка мала значною мірою елементи соціальної солідарності, призив до формування індивідуалістичних установок, поширення опортуністичної поведінки, актуалізації приватного інтересу, незбалансованого з інтересами суспільства [10]. Зростаюча орієнтація людей на індивідуальний вибір і особисті інтереси не могла опертися на універсальні ринкові цінності і на авторитет заснованих на них соціальних інститутів. Така соціальна новація породила індивідуалізм без особистої активності і відповідальності, без опори на міцні соціальні зв'язки, девальвувала такі цінності як згуртованість, колективізм, тобто саме те, що і є характеристикою справжнього громадянського суспільства – щільність та стійкість соціальних зв'язків. Відбувся прорив до соціальних відносин елементів субкультури – мовних спотворень, занепаду моральності, культу насильства, мафіозного корпоративізму тощо [8].

Крім того, населення пострадянських країн опинилося під сильним тиском західної «культури масового споживання», в якій домінують не творчі, а споживчі цінності і орієнтації, що не сприяє розвитку креативних компонентів людського потенціалу і, таким чином, обмежує можливості соціально-інноваційної діяльності [12]. Альтернативою культурі споживання мусить стати культура творчості – інноваційна культура, яка, з одного боку, формується інноваційними процесами, а з другого, формує інноваційне середовище і людський потенціал суспільства.

- Новації процесу глобалізації, пов'язані із входженням пострадянських країн до світової спільноти та мають у багатьох випадках деструктивні наслідки через низькі селективні можливості соціуму.

Джерелами соціальних інновацій можуть бути:

- параметри порядку, що виникають у процесі соціальної самоорганізації;
- зміни зовнішнього середовища;
- виникнення соціальних проблем, суперечностей (між реаліями життя, між реальністю та очікуваннями людей, між цінностями та очікуваннями споживачів тощо), які неможливо вирішити за допомогою традиційних методів;
- новації у духовній, виробничій та ринковій сферах;
- інноваційні зміни у системах і процесах соціального управління [10].

Основними напрямками інноваційної діяльності мають бути:

- розширення кола суб'єктів соціальної діяльності, залучення до процесу вирішення соціальних проблем широких верств населення, що призведе до збільшення соціальної активності і соціальної самодіяльності, а також до соціального самообслуговування населення;
- інформатизація соціальної сфери;
- збільшення розмаїтості організаційних форм і технологій задоволення соціальних потреб.

Соціальні реформи з організаційно-економічної точки зору в Україні слід розглядати як соціально-економічні проекти, що вимагають пошуку нових ресурсів, нових форм і норм взаємодії між різними соціальними групами як у правовому, так і економічному, організаційному, інтелектуальному і духовному аспектах.

Соціальні інновації – це широке поняття, що охоплює і природно-історичні зміни, які ламають традицію та відкривають шлях новому, і нові ідеї, що перебудовують суспільство, і проектну діяльність людей, яка створює нові цілі і структури. Починаючи з другої половини ХХ ст., в інноваційному процесі у світі спостерігається стійка залежність економіки, що залишається базисом суспільного устрою, від характеру соціальних відносин та інновацій у

їхсфері. Така залежність притаманна і дуже гостро відчувається і у пострадянських країнах. Їхня господарська система характеризується внутрішньо суперечливою інституційною системою, персоніфікованістю соціальних зв'язків, нееквівалентністю соціально-економічного обміну, криміналізацією суспільних відносин, домінуванням приватних інтересів, не тільки не збалансованих з інтересами суспільства, а й таких, що їм суперечать. Усе це стало суттєвою перешкодою до реалізації соціальних інновацій макрорівня, спрямованих на формування інститутів соціально орієнтованої ринкової економіки, і обумовило формування псевдоринкової кланово-олігархічної економіки кримінального типу. Крім того, досвід здійснення проектних соціальних інновацій у трансформаційній економіці вказав на те, що, впроваджуючи нововведення, необхідно враховувати не тільки потреби, а й міру можливостей суспільства, різних груп, окремої людини. Інакше новації можуть спричинити зворотну консервативну реакцію або призводити до формування гібридних форм, що заперечують саму можливість інновацій.

Література:

1. Басов Н.В. Инновация как фактор социальной самоорганизации: процессуально-пространственное моделирование / Н.В. Басов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Т. XI, № 4. – С. 185-203.
2. Бойко-Бойчук Л.В. Поняття «соціальна інновація»: типи визначень, приклади застосування / Л.В. Бойко-Бойчук // Наука та інновації. – 2009. – №3. – С. 94-99.
3. Гольберт В.В. Социально-структурные аспекты инноваций и государственные стратегии мобилизации инновационного потенциала / В.В. Гольберт // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. X, № 4. – С. 94-111.
4. Де Сото Э. Иной путь. Невидимая революция в третьем мире [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.libertarium.ru/libertarium/way>>.
5. Докторович А.Б. Социальные инновации и развитие трудового потенциала стран СНГ / А.Б. Докторович // Материалы первого инновационного форума СНГ «Международное инновационное развитие и инновационное сотрудничество». – М., 2006.
6. Заславская Т.И. Социальные результаты реформ и задачи социальной политики / Т.И. Заславская // Социетальная трансформация российского общества. – М.: Дело, 2002. – С. 170-183.
7. Экономические субъекты постсоветской России / Под ред. Р.М. Нуреева. – М.: МОНФ, 2003. – 319 с.
8. Лібанова Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства / Е. Лібанова // Економіка України. – 2008. – № 10. – С. 120-136.
9. Москалев И.В. Технологические основы социально-инновационного государственного управления [Электронный ресурс].
10. Романов В.Л. Социально-инновационный вызов государственному управлению [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://spkurdyumov.narod.ru/Romanov333.htm>>.
11. Социологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mirslouvrei.com/content_soc/INNOVACII-SOCIALNYE-377.html>.
12. Розмаинский И.В. Бедность как часть экономической ментальности субъектов постсоветской экономики в 1990-е гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <<http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/121747>>.
13. Олейник А. Издержки и перспективы реформ в России: институциональный подход / А. Олейник // МэиМО – 1997. – № 12. – С. 25-36.
14. Федотова В.Г. Социальные инновации: макро- и микротенденции / В.Г. Федотова // Вопросы философии. – 2010. – № 10. – С. 3-16.
15. Федотова В.Г. Когда нет протестантской этики... / В.Г. Федотова // Вопросы философии. – 2001. – № 10. – С. 27-44.

Чорнодід І.С. Особливості впровадження соціальних інновацій як фактора розвитку громадянського суспільства. *Стаття присвячена особливостям внедрения социальных инноваций за современных условий хозяйствования и показано его влияние на развитие общества в Украине. Раскрыто сущность социальных инноваций на основе источника социальных инноваций в переходных экономиках.*

Ключові слова: соціальні інновації, інноваційний розвиток, соціально-інноваційний потенціал, ринкова економіка, громадянське суспільство.

Chornodid I.S. The peculiarities of social innovation implementation as a factor of civil society development. *The article deals with the peculiarities of the social innovation implementation in the current economic environment and its impact on civil society development in Ukraine. The essence of social innovations and their main source in transition economies are considered.*

Key words: social innovations, innovative development, social innovations potential, market economy, civil society.

Ядранський Д.М.,

канд. екон. наук, доктор соціол. наук,
завідувач кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Інформатизація обліку персоналу

У статті запропонований авторський підхід до інформатизації обліку персоналу, який може створити інформаційне забезпечення, а також одночасно, дозволить підвищити соціальну ефективність управлінської діяльності через поєднання відбору робочої сили, відповідно до чітко конкретизованих вимог підприємства, з урахуванням характеристик та ступеня її подальшого використання. Запропонована інформаційна система стане інструментарієм для встановлення не декларативного, а реального зв'язку між індивідуальним внеском у трудову діяльність та розміром оплати праці.

Ключові слова: інформатизація, персонал, облік, праця, трудомісткість обліку, автоматизована система обліку.

Серед найважливіших завдань сучасної практики управління діяльності корпорацій є розробка, прийняття та виконання рішень, спрямованих на досягнення фінансово-економічної стійкості і ефективності функціонування підприємств за результатами проведеного дослідження діяльності. Однак, з розвитком підприємств, зростанням масштабу їх діяльності, а також зі збільшенням територіального розподілу адміністративних, виробничих, торгових і складських підрозділів помітно зросли й матеріальні, фінансові та інформаційні потоки, що спричинило збільшення навантаження працівників у частині збору, накопичення та обробки необхідної інформації й оформлення результатів її аналізу. Особливої актуальності проблема зниження трудомісткості обліку набуває за умов поширення завдань обліку на суміжні, але не притаманні раніше класичному обліку сфери, зокрема сфері обліку праці.

Зменшити трудомісткість обліку, максимально зняти суб'єктивну компоненту та скоротити витрати на здійснення облікових операцій, на нашу думку, є важливим завданням, що постає перед науковцями та практиками, які сьогодні вирішують проблеми, пов'язані із обліком. Все це зумовлює поширення використання автоматизованих систем обліку, впровадження яких заслугоує на змістовний аналіз.

Як стверджує С. Зелінський, системи автоматизації обліку персоналу за їх функціональної спрямованості можна розділити на такі основні групи:

- багатофункціональні експертні системи, що дозволяють проводити профорієнтацію, відбір, атестацію співробітників підприємства;
- експертні системи для аналізу персоналу, виявлення тенденцій розвитку відділів і підприємства в цілому;
- програми розрахунку зарплати;
- комплексні системи управління персоналом, що дозволяють формувати і вести штатний розпис, зберігати повну інформацію про співробітників, відображати рух кадрів всередині фірми, розраховувати зарплату [1, с. 62-63].

Проблемами проектування, розробки, моделювання та впровадження автоматизованих систем у систему бухгалтерського обліку займалися такі відомі вітчизняні та російські науковці як С.І. Волков, В.М. Жеребін, М.А. Ібрагимов, В.І. Ісаков, Б.С. Одінецов, В.Ф. Палій, В.І. Подольський, Р.С. Рашитов, В.С. Рожнов та ін. Однак, на нашу думку, наразі залишаються не розробленими питання з логіки впровадження нових напрямів обліку та їх інтеграція в існуючі облікові процедури та алгоритми.

Завдання, які вирішуються відділом кадрів, можна розбити на дві великі групи. Перша група пов'язана з безпосередньою роботою з людьми, а друга – з інформацією про них. Щоб

безпосередня робота з людьми була більш плідною і на неї залишалося більше часу у працівників відділу кадрів, друга група завдань має бути максимально автоматизована.

Як бачимо, існує потреба у теоретизуванні та розробці компонентної бази обліку праці з метою його автоматизації.

Насамперед слід автоматизувати завдання підбору та найму, а також поточного обліку кадрів. До задачі підбору і найму кадрів відносяться: аналіз резюме, співбесіда та відбір претендентів на вакантні робочі місця. До завдань поточного кадрового управління входять: облік персонального складу, переміщення персоналу, його навчання і перенавчання, просування по службі, трудова дисципліна, складання посадових інструкцій, формування звітності.

Крім того, вимагають автоматизації робота зі штатним розписом і планом підприємства, оперативний облік робочого часу і розрахунок зарплати, хоча це належить до компетенції інших підрозділів підприємства. Але дуже часто завдання табелювання (обліку відпрацьованого часу) покладається на відділ кадрів [1, с. 58].

Однак, очевидно, такий облік є занадто спрощеним, адже враховує серед кількісних показників тільки зовнішні формальні критерії (робочий час та заробітну плату), не характеризуючи безпосередній процес праці. З метою уникнення такої ситуації існує потреба у використанні ще двох інформаційних блоків. Запропоновані С. Зелінським напрями обліку персоналу ми пропонуємо охарактеризувати як:

- базовий рівень нами пов'язується із реалізацією завдань підбору та найму, а також поточного обліку кадрів. У такому контексті йдеться, по суті, про забезпечення процесу праці носіями робочої сили. У такому контексті аналізуються потенційна можливість персоналу використовувати власну живу працю у ході трудового процесу;
- статистичний рівень, який характеризується штатним розписом, робочим часом. Характеристики заробітної плати пропонується виключити з цього рівня. У такому контексті йдеться про набір статистичних показників, що характеризують поточний трудовий процес у ході його безпосереднього перебігу, а також відповідність базових показників вимогам трудового процесу.

Однак зазначений перелік є принципово неповним, адже не включає ані процес праці, ані її кінцевий результат. Нами пропонується ввести ще два додаткових напрями:

- процесний – такий, що характеризує безпосередній трудовий процес в його перебігу. Зазначений рівень характеризується показниками норм праці та інших кількісних показників, за допомогою яких стає можливим безпосередньо описати перебіг процесу праці та його об'єктивний результат (у вигляді фізичного об'єкту, нематеріальної цінності, послуги тощо);
- результативний (продуктивнісний) – характеризується кінцевими результатами трудового процесу як з боку суб'єкта господарювання, так і з боку суб'єкта праці. Показниками в цій групі, на нашу думку, мають виступати фінансовий результат, заробітна плата, а також показник, названий нами нормативною продуктивністю.

Цей показник пропонується визначати як похідну відповідно до виразу (1).

$$N_{\text{прод}} = \frac{\Delta R}{\Delta 3П + \Delta A}; \quad (1)$$

де ΔR – зміна результату господарської (виробничої) діяльності, $\Delta 3П$ – зміна розміру оплати праці (як на рівні окремого працівника, так і на рівні ФОП підприємства залежно від рівня аналізу); ΔA – зміна розміру амортизаційних відрахувань залежно від зміни капіталовкладень у засоби виробництва. У такому контексті йтиметься про моментну продуктивність виробничої системи (говорячи про працю конкретного суб'єкта про продуктивність системи людина-машина). Відповідна модель обліку заснована на поєднанні запропонованих інформаційних блоків, що мають входити до автоматизованої системи облікової інформації. Загальна модель (схема) оцінювання може мати вигляд, наведений на рис. 1.

Як справедливо зазначає Й. Даньків, вибір схеми базових прогностичних показників є динамічною та фундаментальною основою, яка об'єднує в собі фінансовий, управлінський,

стратегічний аналіз та менеджмент, динамічні та статичні бюджети, бухгалтерський облік і фінансову звітність підприємства [2].

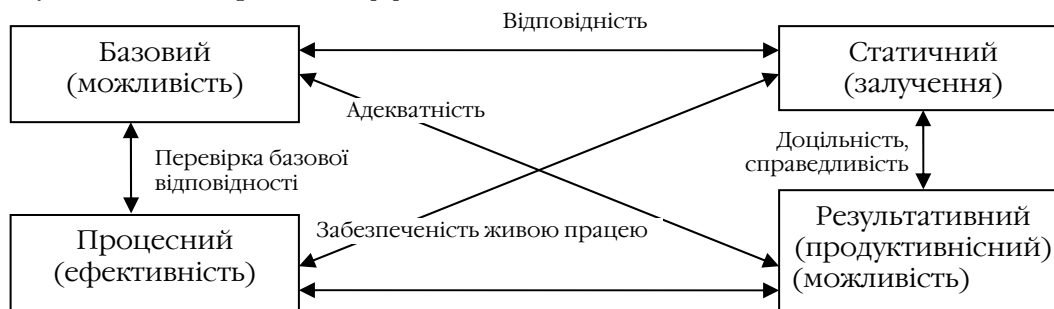

Рис. 1. Схема інформаційних блоків моделі обліку праці

На увагу заслуговує логіка інтеграції запропонованої схеми обліку праці з існуючою обліковою інформаційною системою. На нашу думку, принципи інтеграції моделі обліку праці з мають ґрунтуватися на таких засадах:

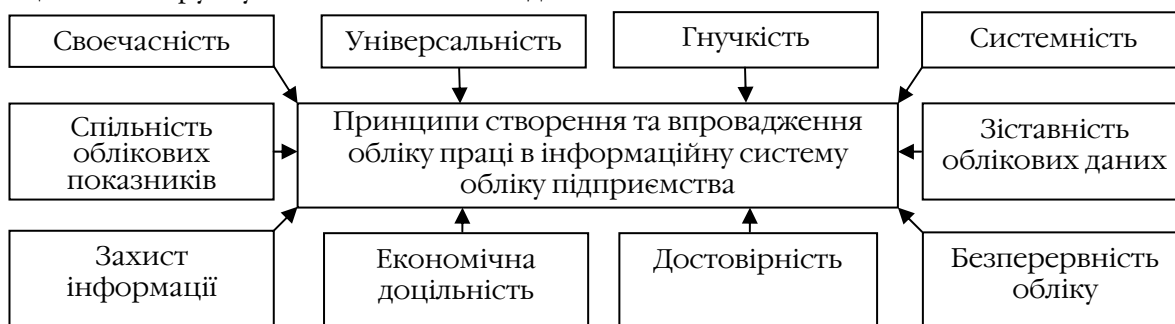

Рис. 2. Принципи інтеграції інформаційної системи обліку

Відображені на рис. 2 принципи мають забезпечити доповнення існуючої звітної інформації та дозволити поглибити розуміння причин економічних процесів. При цьому важливим завданням та основною вимогою для процесу автоматизації є точка зору, запропонована українським науковцем М.С. Пушкарем, який зазначає, що для забезпечення управлінського персоналу інформацією першочергове значення має не потік документів та їх узагальнення в реєстрах обліку (оскільки у сучасній системі бухгалтерського обліку накопичується зайва інформація (до 50 %), водночас близько 50 % інформації, необхідної для управління, не збирається і не обробляється), а моделюються потоки вихідної інформації для управлінців. [3, с. 34].

При цьому у разі встановлення діапазонів відхилень для показників, що використовуватимуться для обліку праці в автоматичному режимі, нам вбачається потенційно можливим реалізувати впровадження автоматизованих систем управління персоналом. Принципову можливість використання таких систем доводить С. Зелінський [1, с. 59-60], який вважає, що впровадження таких систем дозволить підприємству отримати організаційні, економічні та соціальні ефекти.

Організаційні ефекти, на його думку, дозволяють:

- скоротити час прийняття рішень на всіх рівнях управління підприємством;
- підвищити якість кадрових рішень;
- оперативно готувати різні звітні документи.

Економічні ефекти дозволяють:

- знизити витрати на управління персоналом;
- підвищити продуктивність праці персоналу;
- оптимально використовувати професійні якості конкретного працівника підприємства.

Соціальний ефект полягає у:

- персональному обліку пенсійних накопичень працівників підприємства;
- веденні повної індивідуальної трудової історії персоналу підприємства;
- підготовці керівного резерву та просуванні по службі найбільш перспективних співробітників підприємства.

У цілому, автоматизація процесів управління персоналом приводить до збільшення загальної культури роботи із працівниками підприємства і збільшення достовірності даних і оперативності їх обробки [1, с. 59-60]. Щоправда, на думку С. Зелінського, використання такої системи буде вигідним за умов чисельності персоналу не менше 100 осіб (а найбільш доцільним при перевищенні чисельності понад 1000 осіб) [1, с. 59]. Ми вважаємо, що справедливості останньої тези пов'язана із тим, що автор намагався використовувати досить прості об'єкти обліку – кількісні характеристики персоналу або вимоги щодо його використання. Застосування методики запропоновано на рис. 1, що дозволить суттєво збільшити інформаційне наповнення процесу управління та дозволить розширити коло запропонованих С. Зелінським ефектів.

Так, на нашу думку, до організаційного ефекту може додатися підвищення якості рішень при заміні живої праці – уречевленою; при обґрунтуванні оптимального поєднання системи людина-машина з можливістю урахування критеріїв стратегічного розвитку підприємства; забезпечити більш раннє інформаційне попередження можливих коливань у змінах чисельності тощо.

Серед додаткових економічних ефектів слід додатково виділити підвищення ефективності планування та розподілу ресурсів (зокрема трудових), збільшення прибутку за рахунок вибору максимально оптимальних співвідношень людина-машина за критерієм норми продуктивності, більш ефективний розподіл винагороди у результаті більш чіткого розуміння особистого внеску у новостворену вартість (колективне завдання).

У цьому контексті також суттєвого поштовху набуває соціальний ефект. Так, за допомогою запропонованого підходу стає можливим більш повноцінно реалізувати принцип соціальної справедливості, використовувати тільки суспільно необхідну працю, організувати більш завчасно роботу зі зміни кваліфікації тощо у зв'язку із змінами щодо запитів на живу працю, прискорити використання набутих знань (через можливість відстеження реальних компетенцій у реальному часі) та оптимізувати якість підготовки персоналу відповідно до очікуваних змін, забезпечити можливість відстеження та справедливої реалізації кар'єрних перспектив працівників.

Однак запропонована на рис. 1 схема інформаційних блоків моделі потребує обґрунтування механізму автоматизації обліку та послідовності етапів його реалізації. Насамперед ми пропонуємо створити електронну інформаційну базу даних для накопичення та зберігання звітної інформації щодо обліку персоналу. Для управління цією базою можна скористатися системою Oracle, яка до того ж (за визначенням спеціальних джерел [4]) фактично стала стандартом для державних інформаційних систем.

Як бачимо з рис. 3, запропонований інформаційний блок інтегрується до загальної облікової моделі підприємства. Інтеграція відбувається через обмін інформацією між використовуваною сьогодні базою облікової інформації підприємства та додатковою базою, яка створюється специфічною інформацією, створеною за результатами обліку праці. Відповідне поєднання баз дає можливість проводити розрахунки таких значень специфічних комплексних показників, що забезпечують менеджмент (користувачів) інформацією, необхідною для прийняття ґрунтовних управлінських та інших господарських рішень.

Таким чином, маючи можливість врахувати роботу з персоналом і потенційні можливості в рамках фінансової бухгалтерської системи, компанія, яка працює над їх збільшенням, може інформувати про відповідне удосконалення як своїх працівників, акціонерів, кредиторів і спільноту. І навпаки, якщо вона не використовує та ефективно не розвиває персонал, не розширює потенційні можливості, негативні результати невдовзі позначатимуться на прибутках компанії.

На нашу думку, запропоновані в рамках нашого дослідження підходи до інформатизації обліку персоналу можуть створити саме таке інформаційне забезпечення, а також

дозволить підвищити соціальну ефективність управлінської діяльності, адже дозволяє єдиному інформаційному модулю поєднати питання відбору робочої сили відповідно до чітко конкретизованих вимог підприємства з урахуванням характеристик та ступеня її подальшого використання. Використання запропонованої інформаційної системи дає також інструментарій для встановлення не декларативного, а реального зв'язку між індивідуальним внеском у трудову діяльність та розміром оплати праці. При цьому за допомогою засобів інформатизації певні процеси можуть відбуватися в автономному режимі, що не

впливатиме на збільшення навантаження (у тому числі інформаційного) на працівників, задіяних обліком.

Рис. 3. Модель інтеграції інформаційного блоку з обліку праці на облік підприємства

Основною практичною складністю, з якою можуть зіткнутися підприємства у процесі впровадження цієї системи у господарську практику, є необхідність залучення до введення працівників, які здійснюють оперативне управління (і які на окремих підприємствах досі з такою діяльністю не були пов'язані). З іншого боку, у разі переважно інформаційного характеру праці певної групи персоналу основну складність становитиме нормування. При цьому, ми вважаємо, що за певних умов значна частка праці працівників може бути заміненою засобами автоматизації, комп'ютерною технікою тощо, а це дає можливість використовувати у ролі показника нормативну продуктивність, запропоновану у формулі 1.

Література:

1. Зелинский С.Э. Автоматизация учета персонала: практ. посіб. / С.Э. Зелинский – Киев: ЦУЛ, 2003. – 678 с.
2. Даньків Й.Я. Алгоритм прийняття управлінських рішень на основі аналізу спеціалізованої

- фінансової звітності / Й.Я. Даньків, Я.В. Шеверя // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля // Науковий журнал № 10 (128) – 2008 частина 2 [Електронне видання] / Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VSUNU/2008_10_2/index.html
3. Пущкар М.С. Фінансовий облік: [підручник] / Михайло Пущкар. – Тернопіль: Картбланш, 2002. – 628 с.
4. Сравнительные характеристики СУБД [Электронный ресурс] : Режим доступа http://orastack.narod.ru/index_file/onebd.html.

Ядранский Д.Н. Информатизация учета персонала. В статье предлагается авторский подход к информатизации учета персонала, который даст возможность создать информационное обеспечение, а также одновременно позволит повысить социальную эффективность управленческой деятельности путем соединения отбора рабочей силы, в соответствии с четкими конкретизированными требованиями предприятия, с учетом характеристик и степени ее дальнейшего использования. Предложенная информационная система станет инструментарием для установления не декларативной, а реальной связи между индивидуальным вкладом в трудовую деятельность и размером оплаты труда.

Ключевые слова: информатизация, персонал, учет, труд, трудоемкость учета, автоматизированная система учета.

Yadransky D.N. Computerization of accounting personnel. This article proposes the author's approach to personnel accounting information, which gives the opportunity to create information management and increase the social efficiency of management by combining the selection of labor, according to clear specialized requirements of the enterprise and the nature and extent of its usage. The proposed information system will be the tool of establishing non - declarative and real connection between the individual contribution to the work and wages.

Key words: information, personnel, accounting, labor, labor capacious accounting, computerized accounting system.

УДК 3338.486.3:004.455.1CRM

Ярмоленко Ю.О.,

асистент кафедри менеджменту АПСВ ФПУ

Використання CRM-системи для вдосконалення діяльності підприємств туристично-рекреаційної сфери

У статті розкривається суть CRM-систем (Customer Relationship Management), дається характеристика її основних складових у діяльності суб'єктів туристичної сфери.

Ключові слова: маркетинг взаємовідносин, клієнторієнтовані стратегії, маркетингові інструменти та підходи.

Маркетингова діяльність у XXI ст. змінюється відповідно до реалій ринку і відрізняється оперативними діями, внесенням коректив у заплановані заходи залежно від реакції споживачів на різні маркетингові кроки конкурентів та під впливом різних факторів маркетингового середовища. Більшість компаній на ринку сьогодні усвідомили значення існуючих клієнтів для сталого розвитку і спрямовують свою діяльність на їх утримання.

Традиційні маркетингові заходи часто перестають давати очікуваний ефект. Саме тому постає проблема пошуку інноваційних підходів для здійснення маркетингової діяльності. Одним із сучасних маркетингових інструментів у цьому напрямі є CRM (Customer Relationship Management) системи, які активно застосовуються іноземними компаніями і вже популяризуються деякими вітчизняними суб'єктами.

Наразі дослідження застосування CRM-систем практично відсутнє, оскільки це досить новий інструмент для вітчизняного ринку. Існують лише теоретичні аспекти окремих елементів без їх адаптації до конкретного ринку, де дослідники зосереджують увагу на системі управління відносинами з клієнтами, їх функціях та завданнях, не даючи практичних рекомендацій М. Лянцевич, А. Марданов, Р. Мунасіпов, А. Погорелов, О. Ходак, Н. Чічкова, В. Чорний [2-7].

Тема статті актуальна, оскільки у період активного відновлення світового ринку туризму, доходи від якого у 2011 р. досягли 1030 млрд. доларів США, а кількість туристичних

прибувань – 982 млн. осіб, українські підприємства можуть підвищити ефективність своєї діяльності, застосовуючи сучасні інструменти комунікацій, і підтримати зв'язки з новими клієнтами, які з'явилися у результаті проведення Євро-чемпіонату з футболу, і використати їх як сильну сторону у своїй діяльності [8].

Мета цієї статті полягає у розкритті сутності CRM-систем та характеристика її основних складових у туристичній сфері.

Дослідження маркетингу на сучасному етапі розвитку засвідчило, що дедалі більшого значення набуває маркетинг відносин, оскільки за сучасних умов жорсткої конкуренції тільки оптимізація виробництва вже не вирішує проблему заняття провідних позицій на ринку. Особливо це помітно в сфері послуг, в якій діяльність компанії залежать не стільки від якості самих продуктів та послуг, скільки від досконалості механізмів взаємодії компанії зі своїми наявними та потенційними клієнтами.

Розвиток новітніх технологій спілкування майже всіх елементів логістичного ланцюга помітно підсилили їх вплив не тільки на виробників, а й на споживачів, адже їх рухливість зросла. Сучасний споживач змінюється під впливом сучасних комунікативних засобів, новітніх технологій, реклами, крім того, постійний дефіцит часу обмежує можливості його вибору і вимагає пристосування до сучасних вимог суспільства, в якому люди здійснюють вибір часто за допомогою Інтернету та інших науково-технічних досягнень. Але у випадку відсутності цих комунікацій на підприємстві клієнт віддасть перевагу конкуренту, що, у свою чергу, негативно позначиться на ринкових позиціях фірми. Слід зазначити, що залучення нового клієнта пов'язане з додатковими початковими вкладеннями (витратами), розміщення Інтернет-реклами, утримання сайту, отримання рекомендацій від існуючих клієнтів, участь у виставках, які повернуться через певний час у разі кількох оплачених клієнтом операцій (періодів) тощо. Тому сьогодні одне з основних завдань будь-якого підприємства – це утримання наявної клієнтської бази, особливо на підприємствах санаторно-курортного напрямку.

Зростання конкуренції у всіх галузях народного господарства спостерігається і у сфері туризму. Тому застосування сучасних досягнень техніки стає вимогою для маркетологів та власників компаній застосування сучасних технологій і одна з них – це CRM (Customer Relationship Management), що призначена для управління відносинами із зовнішніми клієнтами на всіх етапах, від першого звертання клієнта до компанії до надання йому післяпродажної підтримки.

CRM (Customer Relationship Management) – управління роботи з клієнтами. Цей термін характеризує філософію ведення бізнесу в клієнт-орієнтованій компанії, де грамотні механізми роботи з клієнтами пронизують всі процеси організації. У сфері санаторно-курортного та туристично-готельного господарства – це новий етап у відносинах зі споживачами, адже кожен з них відчуває якість цих послуг безпосередньо на собі. При задоволенні цими послугами споживачів позиції організації зміцнюються і для них відкриваються нові перспективи розвитку.

Термін «CRM» визначається як система (процес) роботи з клієнтами впродовж всього періоду співпраці з ними, спрямованої на досягнення основної мети, а саме: створення механізму по залученню нових клієнтів і розвитку існуючих. За рахунок цього досягається мінімізація людського чинника при роботі з клієнтами і абсолютна прозорість діяльності в сферах продажів, послуг маркетингу та клієнтського обслуговування. У процесі впровадження CRM-систем виділяють питання щодо: організаційної структури, орієнтованої на клієнта; бізнес-процесів і регламенту роботи з клієнтами, а також програмного забезпечення роботи з клієнтами. Основна мета при впровадженні CRM-систем – це підвищення якості обслуговування клієнтів, рівня їх задоволеності роботою компанії і, як результат, підвищення лояльності до компанії. Таким чином, успішне застосування CRM-технологій підтверджує тезу, що клієнт – найважливіша ланка виробничого ланцюга. Проаналізувавши пропозиції на ринку CRM-систем, нами розроблено схематичне зображення процесу впровадження клієнторієнтованої стратегії.

Рис. 1. Впровадження клієнт орієнтованої стратегії

Етапи впровадження CRM:

1. Розробка бізнес-стратегії. Основне завдання – знайти оптимальний порядок взаємодії компанії з клієнтами. Основний акцент у розвитку цієї стратегії – надання можливості клієнтам управляти собою, що збільшує обсяги придбання послуг.
2. Перегляд діяльності функціональних підрозділів відповідно до прийнятої бізнес-стратегії. Цей крок є одним з найважливіших при впровадженні CRM, оскільки на цьому етапі починається мінімізація витрат компанії.
3. Реінжиніринг процесів, що відносяться до роботи з клієнтами.
4. Вибір програмних продуктів для забезпечення роботи. Цей етап розглядається як підтримка нової діяльності компанії, а не як основа для впровадження CRM. При впровадженні CRM-системи компанія аналізує бізнес-процеси, технології, які вона використовує для роботи з клієнтами, визначає терміни впровадження, бюджет і плановані показники [4].

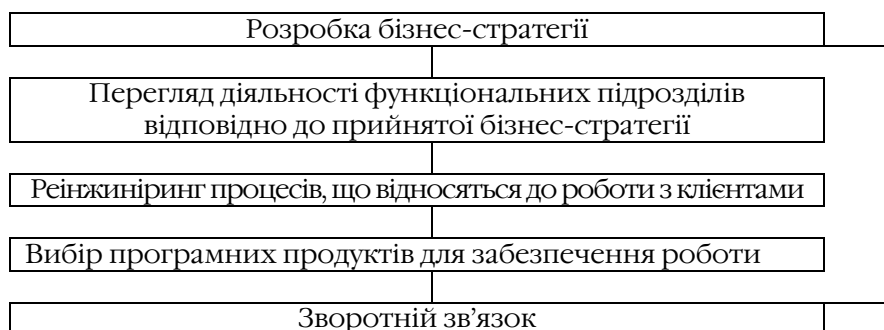

Рис.2. Алгоритм впровадження CRM-систем

Регламенти і правила роботи з клієнтами повинні чітко домінувати у пріоритетах діяльності компанії і розповсюджуватись у межах організації. І хоча основні регламенти діяльності зазвичай торкаються головних напрямів, а саме: продажі, маркетинг і сервіс, від діяльності допоміжних напрямків також багато у чому залежить ступінь задоволення і лояльності клієнта: якість наданих послуг, сервісне обслуговування, взаєморозрахунки з контрагентами.

Управляти роботою з клієнтами – це означає привертати нових покупців, а нейтральних покупців перетворювати на лояльних клієнтів, постійних клієнтів робити своїми бізнес-партнерами. Працювати за такою схемою дозволяє лише ефективне управління роботою з клієнтами. Особливо важливого значення набуває питання в такій сфері як санаторно-курортна та туристично-готельна, де рішення про придбання послуг значною мірою залежить від рівня сервісу та ставлення до споживача.

Важливим блоком маркетингової діяльності у роботі підприємства є клієнтська база, адже саме вона містить повну інформацію щодо історії взаємодії з кожним клієнтом, часу та терміну його перебування, специфіки лікування, особистих даних про споживача, асортименту придбаних послуг та багато іншого, що стає важливим активом компанії, який

потребує ефективного управління. Завдяки її використанню мінімізується дублювання інформації, координуються зусилля, спрямовані на залучення нових клієнтів, збереження старих та надання рекомендацій своїм знайомим.

Для санаторно-курортних закладів це надзвичайно важливо, оскільки споживачі, які вперше відвідують їх, придбавши путівку через державні соціальні фонди, інколи не мають повторно такої нагоди. У разі ж встановлення CRM-систем і ведення клієнтської бази з'явиться можливість підтримувати контакт з клієнтами і за допомогою цих комунікацій пропонувати їм придбати путівку за власний кошт.

У ході своєї діяльності підприємства, застосовуючи CRM-системи, можуть використувати різні методи аналізу сегментації аудиторії та ефективності каналів збуту і рекламних заходів, крім того, моделювання та аналіз системи переваг всіх клієнтів щодо каналів взаємодії та продажу послуг. Дотримання цього алгоритму дозволить ефективно впровадити CRM-систему, покращивши тим самим відносини з існуючими споживачами та залучити нових споживачів. Аналіз складових такої системи можна представити за допомогою блок-схеми, яка містить три важливих елементи, кожен з яких автоматизує роботу певного сектора (Рис. 3).

Рис.3. Функціональні блоки CRM-системи.

Будь-яке впровадження нової системи викликає ряд наслідків, при цьому головними перевагами серед них є:

- підвищення віддачі від кожного ділового контакту: цільові маркетингові та комерційні кампанії, засоби аналітики і статистики;
- забезпечення основи для прийняття грамотних і обґрунтованих рішень щодо клієнтів фірми;
- можливість адаптації і налагодження системи під внутрішні процеси компанії; інтеграція з Microsoft Word і Outlook;
- цілісний, персоніфікований підхід до відносин з діловими партнерами та клієнтами: сегментація, профілювання і класифікація;
- взаємозв'язок критичної ділової інформації з даними про продажі, клієнтів, маркетингові акції.

Наразі CRM стали основою для бізнесу зі стратегією розвитку орієнтованою на клієнта. Для отримання переваг від використання клієнторієнтованої технології потрібна комплексна корпоративна інформаційна система керування взаєминами з клієнтами, що дозволить вирішити дві основні задачі: по-перше, отримати детальну інформацію про кожного клієнта, зібрану з усіх каналів взаємодії з ним; і, по-друге, надасть кожному клієнту можливість бачити комплексну детальну інформацію про компанію і всі можливі канали взаємодії з нею.

Зупинимось більш детально на кожній з підсистем, які діють у межах кожного підприємства і проаналізуємо, що зміниться у разі впровадження в кожній з цих CRM-систем. Першою розглянемо систему продажів, яка забезпечує клієнта необхідною інформацією та надає різноманітні сервіси щодо послуг (пошук, порівняння і конфігурування товару, покупка й оплата), персоналізує клієнта, крім того, здійснює збір статистичної інформації (по користувачах, послугах, типах захворювань та ін.). Повна інформація про статус клієнтів (попередні послуги, історія хвороби, тривалість відпочинку та суть запитів до служби

підтримки, прибутковість) дозволяє обговорити з ним поточні проблеми (наприклад, затримка платежів) і знизить вірогідність помилок.

Наступна підсистема – обслуговування і підтримка. Оскільки у фахівців оздоровниць, санаторіїв та інших суб'єктів туристичного ринку при впровадженні CRM систем будуть дані про клієнтів (історії звернень та взаємин, специфікації, стану рахунків замовлень) та необхідні процедури взаємодії, вони можуть оптимально комбінувати самообслуговування та професійну допомогу з боку технічного персоналу, який має необхідні знання та досвід для відповідей на заявки та специфічні питання клієнтів.

Маркетинг – це саме та система, якій CRM-системи відкривають повномасштабні можливості щодо автоматизації, збору та обробки інформації (за сегментами ринку, профілях клієнтів, розподілу зусиль та ін.), її аналізу і візуалізації інформації, збору і нагромадження даних про маркетингові заходи і їх результати. За її допомогою можна об'єктивно оцінити ефективність маркетингових кампаній, детально дослідити споживчі профілі потенційних клієнтів, а відповідно і передбачити їх побажання і запропонувати послуги, які максимально задовольняють ці потреби, розробивши нові пропозиції для залучення й утримання найбільш прибуткових клієнтів. Найбільший економічний ефект у сфері управління процесами маркетингу системи CRM забезпечує за рахунок створення прямого ефективного взаємозв'язку між маркетинговими діями (конференції, розсилання, реклама тощо) і фінансовими результатами по кожному з клієнтів (доход, прибутковість, ризики, оборотність засобів та ін.).

Так, за допомогою системи CRM можна точно оцінити ефективність будь-яких маркетингових дій в об'єктивних фінансових показниках. Наприклад, ефективність директ-маркетингової розсилки, відсоток зворотного зв'язку, кількість переходів за наданим посиланням, приріст доходів від нових залучених клієнтів, ефективність конкретної рекламної компанії, приріст кількості клієнтів, зростання попиту на тури до конкретної країни, санаторія, рекреаційної зони тощо. Це, у свою чергу, позитивно вплине на продуктивність роботи відділу маркетингу і реклами, а отже, і на діяльність всієї організації.

Як уже зазначалось, важливим блоком в CRM-системі є співпраця і взаємовідносини, які виникають з партнерами, тому це можна виділити в окрему підсистему. Правильний вибір партнерів, підтримка і розширення взаємин з ними прямо впливає на успіх компанії. Часто навіть незначне недопрацювання хоча б одного із суб'єктів ланцюга може зіпсувати всі позитивні враження. Особливо відчутно це під час подорожей, відпочинку та лікування, оскільки рекреанти налаштовуються на безтурботне проведення часу і слід вжити всіх заходів для уникнення будь-яких неточностей.

Не менш важливим елементом з точки зору взаємовідносин є використання CRM-систем, спрямованих на співробітників. Для такого ринку як ринок туристично-рекреаційних послуг це актуально, адже численність співробітників інколи вимірюється сотнями, тисячами колег (наприклад, ЗАТ «Укрпрофоздоровниця»), а побудова правильних взаємовідносин з цими співробітниками – такий самий важливий фактор ефективності та стійкості компанії, як і відносини з клієнтами. За допомогою цієї системи швидко відбувається опрацювання скарг і запитів, контроль за мотиваційними факторами, розрахунок бонусів та премій. Об'єктивно оцінюється дотримання правил бізнесу, встановлених на підприємстві, здійснюється облік і контроль, що вивільняє час працівників відділу кадрів на спілкування з працівниками.

Використання подібних систем надають диференційований сервіс і підтримку за рахунок персоналізації клієнтів, дозволяючи запропонувати їм послуги, які користуються попитом, крім лікування ще й додаткові розважальні послуги та програми: включення до вартості туру кількох безкоштовних оглядових екскурсій, презентація мапи місцевості чи інформаційних каталогів про дану туристично-рекреаційну зону, регіон, країну.

Впровадження CRM-системи вдвічі скорочує середній час циклу роботи з клієнтами, оптимізує витрати на обслуговування клієнтів, збільшуючи обсяги повторних і перехресних продажів, що підвищує їх прибутковість і точність прогнозування продажів (до 99%) [3]. Дослідження вказує на те, що застосування нових інструментів у роботі надає не лише

додаткові переваги, а й вимагає подолання певних перешкод, а саме: фінансові обмеження – 45 %, відсутність внутрішнього попиту – 35 %, ризики перед невдачею – 10 %, небажання брати відповідальність – 7 %, корпоративні обмеження – 3 % [3]. Будь-яка компанія, котра планує впровадження системи CRM, повинна розглянути можливі складності та перешкоди і розробити заходи для їх усунення або ж мінімізації їх впливу на виробничий процес. Оскільки у нашій статті розглядається ринок туристично-рекреаційних послуг, сформулюємо специфічні перешкоди, що впливають на впровадження CRM-систем на підприємствах цього ринку і характерні саме для них. Нами встановлено кілька найпоширеніших з них та запропоновано шляхи їх подолання і адаптації з урахуванням існуючих можливостей організації (Рис. 4).

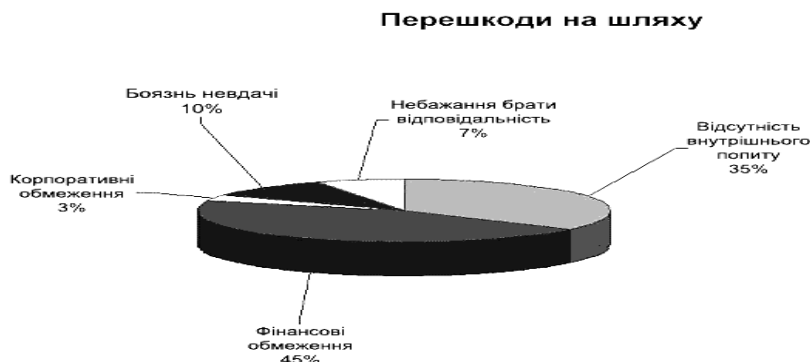

Рис. 4. Перешкоди при впровадженні CRM-систем

Основний принцип для успішного подолання перешкод – це пошук конкретних людей, що особисто зацікавлені в успішному впровадженні CRM-систем. На прикладі ЗАТ «Укрпрофоздоровниця» – це керівник департаменту маркетингу, який зможе обґрунтувати необхідність її встановлення у санаторіях.

Найбільш важливими фінансовими показниками, якими оперує керівник організації, приймаючи рішення про впровадження нової інформаційної системи, такої як CRM, є «Загальна вартість володіння» (TCO – Total Cost of Ownership) і «Повернення на інвестиції» (ROI – Return on Investment). Розрахунок загальної вартості володіння, необхідний для того, щоб оцінити всі можливо приховані витрати, пов'язані з підтримкою цієї системи у подальшому її використанні (Рис. 5).

З чого складається вартість рішення CRM?

Рис. 5 Витрати на CRM-систему

Оскільки метою підприємства, крім задоволення потреб споживачів, є отримання прибутку, тому фахівці виділяють переваги, які надає впровадження CRM-систем. Серед основних доходних параметрів, які покращують економічний стан підприємства, виділяють:

- скорочення циклу продажу у середньому на 10-15 %;
- підвищення відсотка виграних угод на 5-10 %;
- підвищення показника утримання прибуткових клієнтів на 5 %;
- скорочення часу на виконання рутинних операцій на 25-30 %;
- підвищення середньої прибутковості угод на 15-20 %;
- підвищення точності прогнозування продажів до 99 %;
- зниження витрат на продаж, маркетинг і наступну підтримку клієнтів на 10-15 %;
- підвищення ефективності маркетингових кампаній на 5-7 %;
- підвищення лояльності клієнтів;
- рентабельність середнього проекту CRM від 200 до 400 % протягом 2-3 років [5].

Сьогоднішній етап розвитку маркетингу – це маркетинг відносин, при якому взаємодія з клієнтами здійснюється через узгоджений набір процедур, спрямованих на формування лояльного ставлення не лише до товарів та послуг, а й самих підприємців. Тому концепція CRM – управління взаєминами з клієнтами – базис для побудови ефективних і довгострокових ділових відносин. На ринку туристично-рекреаційних послуг – це запорука успіху будь-якої організації. Впровадження CRM-систем впливає не лише на споживачів, а й партнерів компанії, постачальників, посередників. Часто саме від їх діяльності залежить кінцевий вибір споживачів на користь даного закладу або його конкурентів.

Література:

1. Лянцевич М. Разработка стратегии CRM: в поисках сущности управления отношениями с покупателями / М. Лянцевич // www.cfin.ru.
2. Марданов А. Нужно знать своего клиента в лицо! / А. Марданов // Методы менеджмента качества.– 2007.–№8. – С. 24–27.
3. Марданов А. Повышение эффективности клиенто-ориентированного бизнеса на основе интеграции технологий контакт-центра и CRM-систем / А. Марданов, Р. Манусипов // www.intalev.ru.
4. Погорелов А. CRM – новая философия со старыми принципами // Компаньон. Стратегии.– 2002.– №1. – С. 14–20.
5. Ходак О. CRM-технология взаимодействия с клиентами / О. Ходак // www.intalev.ru.
6. Чичкова Н. Зона ценности потребителя / Н. Чичкова // Компаньон. Стратегии.– 2002.– №1. – С. 30 – 34.
7. Чорний В. CRM – стратегия современного бизнеса / В. Чорний // Маркетинг и реклама.– 2002.– №3.– С. 14–15.
8. UNWTO World Tourism Barometer. - Madrid, 2012. – Vol. 10. – С. 1-4// www.wto.org

Ярмоленко Ю.О. Використання CRM системи для вдосконалення діяльності підприємств туристично-рекреаційної сфери. В статті розкривається сутність CRM систем (Customer Relationship Management), дається характеристика її основних складових в діяльності суб'єктів туристичної сфери.

Ключевые слова: маркетинг взаимоотношений, клиенториентированные стратегии, маркетинговые инструменты и подходы.

Yarmolenko Y.A. Using the CRM system for improvement of enterprises activity in tourism and recreation industry. The article reveals the essence of CRM systems (Customer Relationship Management). Its main components in the activity of the tourism industry are characterised.

Key words: relationship marketing, client- oriented strategy, marketing tools and approaches.

Політика, історія, культура

УДК 327(477+510)".../19"(091)

Гедін М.С.,

канд. істор. наук,
викладач кафедри історії України і філософії
Київського національного лінгвістичного університету

Українсько-китайські контакти (звід найдавніших часів до прийняття Україною незалежності): історичний нарис

У статті аналізуються історія зародження та становлення українсько-китайських відносин від найдавніших часів і до проголошення Україною незалежності.

Ключові слова: українсько-китайські відносини, православні духовні місії, українське китаєзнавство, українці в Китаї.

Україна – молода, незалежна, суверенна держава, яка співпрацює і має ділові та партнерські контакти з багатьма країнами світу практично у всіх сферах співробітництва. Наразі ця співпраця є надзвичайно важливою, оскільки кожна держава не може без неї функціонувати і бути повноцінним об'єктом міжнародних відносин. Однією з таких країн, з якими Україна має добре налагоджені партнерські стосунки, є Китай. Пропонована читачеві стаття має на меті виявити основні аспекти історії зародження та становлення українсько-китайських контактів, які стали основою для сучасного рівня відносин між країнами.

За останні роки тематика українсько-китайських історичних зв'язків викликає науковий інтерес, свідченням чого стала поява ряду праць вітчизняних дослідників. Зокрема, праця В.О. Кіктенко [10], присвячена становленню і розвитку українського китаєзнавства XVIII – початку XX ст. Автор систематизує дослідження українського китаєзнавства зазначеного періоду, проте, у той самий час, фактично не торкається історії зародження та становлення українсько-китайських відносин, що відбувалися в період до XVIII ст.

Фрагментарні відомості, що стосуються історії українсько-китайських контактів містяться в працях дослідників радянського періоду. Зокрема, П.Т. Яковлева [5] детально досліддила перший договір між Китаєм і Російською Імперією, підписаний у 1689 р., і визначила роль українського представника Андрія Білобоцького у підготовці цього міжнародного документа. Крім того, окремі науковці (Й. Коростовцев [6], Б. Карчмарик [7], Б. Кудинкин [8]) у своїх працях досліджували духовні впливи Росії та України на Китай, у контексті діяльності православних духовних місій.

У пропонованій статті ми систематизували і дослідили ключові аспекти українсько-китайських контактів від їх зародження до кінця XX ст., що стали основою для розвитку двосторонніх відносин, які сформувалися між країнами після прийняття Україною незалежності.

Коли заходить мова про Україну та Китай, відразу спадає на думку велика відстань між нашими країнами як у просторі, так і у часі. Дійсно, навіть найпростіші спостереження на географічній карті вказують на те, що між найближчими кордонами України та Китаю – понад 3 тис. км. Існують і часові відстані між нашими країнами. Вони також визначаються

тисячами, але вже не кілометрів, а років. Не одне тисячоліття в різних кінцях Євразії існували і не контактували між собою, різні суспільні об'єднання – чи то племена чи родові групи; чи великі князівства або царства [1, с. 138].

Деякі історики висловлюють думку, що ще понад 3,5 тис. років тому у різних кінцях Старого світу сталися значні історичні зрушення. У найстародавнішій країні – Єгипті за часів 17-ї династії було вигнано завойовників гіксосів і відновлено незалежність цього царства. Ця подія поклала початок новій епосі в розвитку цивілізації в зазначеному районі. У цей самий час, у Південно-Східній Азії утворилося велике Інське царство, і сформувалося ще одне середовище великої цивілізації – китайське [2, с. 14].

Проте, слід також зауважити, що практично у тих самих часових межах, у Північному Причорномор'ї, процвітала Трипільська культура. Незважаючи на те, що нині ми не можемо стверджувати, що Трипільці – наші далекі предки, все ж не має сумніву, що здобутки Трипільської культури лягли в основу культур народів, які пізніше утворили Київську Русь. Отже, можна дійти висновку, що історична відстань між українцями та китайцями не така вже й велика, якщо вона і справді була.

За стародавніми переказами, племена китайців, переходячи від кочування до землеробства, ще в епоху неоліту почали випалювати ліси в середній течії р. Хуанхе і вирощувати на нових землях зернові культури та овочі. У цей час у Китаї правив імператор Хуан-ді, дружина якого Луйцзу, показала домогосподаркам, як треба вирощувати гусінь шовковиків, потім розмотувати їх кокони та прясти з тонких прозорих ниток небачені досі тканини. Згодом, слава про ці тканини дійшла і до Європи [2, с. 17].

Сподіваючись на великий зиск, китайці ще до початку нової ери споряджали каравани і відправляли їх на південь та на захід. Захищені надійною охороною, вони один за одним прокладали шлях через широкі повноводні ріки, пустелю Гобі та високі перевали Тяньшаню, і переправляли дорогоцінні тканини через Джунгарські ворота до Середньої Азії. Початком Великого шовкового шляху було столичне на той час місто Чанань (Вічний спокій), нині Сіань (Західний спокій, адміністративний центр теперішньої провінції Шенсі). Доказом цього є монумент, встановлений нині на високому валу в центрі міста [2, с. 18].

Вихід на простори Середньої Азії дав змогу китайцям встановити торговельні та культурні зв'язки з арабами, але основний потік китайських товарів прямував до Каспію та пониззя Волги, а далі – Чорним морем та Дунаєм до Центральної Європи. Одне з відгалужень цього шляху спрямовувалося Дніпром до країн Північної Європи, не обходячи, звичайно, і стародавнього Києва, який знаходився на перехресті торговельних шляхів, і тому відігравав колосальне значення в економіці середньовіччя [3, с. 46]. Таким чином, китайці вийшли на території, де тепер розташована Україна, і познайомилися з нашими далекими предками [4, с. 12].

Таким чином, враховуючи письмові свідчення та археологічні пам'ятки, можна констатувати, що зародження контактів України з Китаєм відбулось в епоху Київської Русі домонгольського періоду [4, с. 12]. Перші письмово зафіксовані відомості про Китай в Україні містяться в праці «Християнська топографія» візантійського купця Козьми Індікоплова, написання якої датується VI ст. [4, с. 13]. В руських літописах дані про Китай з'являються в «Софийской летописи» та «Книге степенной царского родословия» [4, с. 14]. Що стосується відомостей про Україну в Китаї, то під час правління монголів (династія Мін) Україну знали під назвою «Оросат» (Русь) [4, с. 15]. За роки монголо-татарського нашестя на Київську Русь, кілька тисяч полонених воїнів було переправлено до Китаю. Частина з них використовувалася як робоча сила, а інша частина – стали воїнами особистої гвардії китайського імператора Хана Веньцуна [1, с. 142]. Новостворений гвардійський загін був поселений окремою групою на північ від столиці і наділений земельною ділянкою. Перебуваючи в умовах ізоляції від рідного краю, не маючи ні моральної, ні духовної підтримки від батьківщини, руські воїни з часом асимілювалися з місцевим населенням. Крім того, відомо, що монголи будували країну на принципах суспільно-політичного устрою Китаю, тому через васальні відносини руських князів з монголами, окремі українські володарі (наприклад, Данило Галицький) отримували імперський досвід управління [1, с. 143].

За часів утворення Російської імперії українці беруть участь в освоєнні територій Далекого Сходу, що зумовило постійні контакти з представниками китайської держави. Наприкінці XVII – у XVIII ст. представники української еліти відіграють помітну роль у розбудові дипломатичних відносин Російської імперії з Китаєм. Наприклад, у період роботи Андрія Білобоцького в посольстві Російської імперії, 27 серпня 1689 р. було підписано першу угоду Росії з Китаєм – Нерчинський договір [5, с. 23]. За цим договором встановлювались кордони держав і визначились принципи торгівлі і дипломатичних зв'язків. Підписаний договір започаткував економічні зв'язки Російської імперії з Китаєм, оскільки з цього часу розпочалися активні торгові відносини між країнами, коли Росія обмінювала гроші і товари свого експорту на чай, шовк і порцеляну.

Наприкінці XVII ст., під час заслання до м. Селенегірськ, гетьман України Дем'ян Многогрішний очолював переговори з представниками китайського імператора щодо питання про російських полонених. У цей час Російська імперія звернулася через посередників до китайського імператора з проханням дозволити відправити в район розташування полонених духовну місію та побудувати там для них православний храм. Але проблема полягала в тому, що представники Росії не мали досвіду міждержавного спілкування і не знали мов. Тому російська сторона включала до складу делегації біль освічених вихованців Києво-Могилянської академії у тому чи іншому ранзі [1, с. 142].

Переговори проходили складно, але все ж завершилися підписанням угоди про створення в Пекіні Православної духовної місії [6, с. 13]. Тодішній російський цар Петро I після наради з патріархом Адріаном дійшов висновку, що очолювати місію мусить архимандрит із України, оскільки українські духовні діячі були досить високоосвіченими.

Першу православну духовну місію у Пекіні в 1716 р. очолив архимандрит Іларіон (Лежайський), уродженець Чернігова. Окрім відправи богослужінь у російській колонії та поширення християнства серед китайців, він виконував і деякі доручення російського уряду, тобто був якоюсь мірою дипломатичним представником [6, с. 14]. Діяльність місії Іларіон спрямовував на вивчення культури, побуту, звичаїв, мови та літератури країни. Таким чином, місія певною мірою заклала основи російського наукового китаєзнавства, хоча керували нею понад 100 років винятково українські духовні особи [1, с. 143].

У 1721 р. в Іркутську, найближчому до кордонів Китаю адміністративному центрі Росії, вихованець Києво-Могилянської академії Інокентій Кульчицький засновує словянсько-російську школу, в якій через кілька років інший її вихованець Антоній Платковський відкриває монгольський та китайський класи [7, с. 16]. До роботи в школі був також причетний і Ларивон Розсохін – відомий на той час знавець маньчжурської та китайської мов, перекладач та дослідник, якого вважають піонером російського китаєзнавства [7, с. 17]. Але українське походження імені та прізвища цього сходовознавця дає нам підставу відстоювати думку про український пріоритет у галузі китаєзнавства ще в XVIII ст. Доказовим фактом розвитку українсько-китайських взаємин цього періоду також є перший в історії переклад китайською мовою книги українського автора Мелетія Смотрицького «Граматика славенския правилное синтагма», здійснений Ларивоном Розсохіним у 40-і роки. [1, с. 143].

Першим російським істориком Китаю вважають архимандрита Софронія (Грибовського), українця за походженням. На той час у Росії вже відбувалися досить значні суспільно-політичні зміни. Центри освіти та науки поступово переміщуються до Москви та Санкт-Петербурга, а Україна стає периферією. Можна було припустити, що й керівництво Православної духовної місії незабаром перейде до рук росіян. Проте Священний синод все ще не був певен, що у вихованців Московської духовної академії вистачить досвіду та вміння виконувати настільки відповідальне завдання. В 1793 р. Софроній очолив духовну місію у Пекіні. У рамках діяльності місії він вивчав історію Китаю, досліджував зовнішньополітичне становище країни, політичний та економічний устрій, судочинство, національний склад населення, філософські та релігійні погляди китайців [8, с. 34].

Взагалі, творчий доробок Софронія був своєрідним звітом про діяльність Православної духовної місії у Пекіні більш як за 100 років її існування [1, с. 144]. Він засвідчував, що українські священнослужителі не лише виконували свої пасторські обов'язки, а й приділяли

багато часу вивченню країни, в якій вони перебували. Їхніми стараннями закладалися першооснови китайської лексикографії, етнографії, географічних, країнознавчих та історичних досліджень і вони водночас сприяли встановленню взаєморозуміння та взаємовигідних торговельних зв'язків між двома країнами.

Значним фактом, що вказував на встановлення українсько-китайських зв'язків у XVIII ст., стала китайська тема в творчості Григорія Сковороди. У праці «Розмова про вищу мудрість» Г. Сковорода висловлює пошану до китайського народу, його звичаїв та філософських уявлень, підтверджуючи свою ідею єдності та рівності народів світу [9, с. 46].

На початку XIX ст. робота Православної духовної місії пов'язана з вченими Є. Тимковським та Є. Ковалевським, праці яких містили відомості про Китай [10, с. 71]. У 1830–1840 рр. 11-у місію у Китаї очолює архімандрит Веніамін – перший з українців, який володів китайською мовою [10, с. 72].

Крім того, на початку XIX ст. в Україні відбувається перша спроба викладання китайської мови, яку здійснив у Харківському університеті професор Микола Лунін. У другій половині XIX ст. в Одесі виникає центр досліджень Китаю в Україні [10, с. 83]. У цей самий час в Одесі починають видавати літературу про Китай (політичні, економічні та географічні дослідження) та перший словник з китайської мови автором якого був А. Старков [10, с. 82].

Характерною рисою розвитку китаєзнавства в Україні у XIX ст. є вивчення та опис Китаю, які були здійснені безпосередніми учасниками тих чи інших подій на Далекому Сході (військові, медичні працівники, мандрівники, географи та ін.).

На початку XX ст. завдяки М.В. Довнару-Запольському – директору Київського комерційного інституту (сучасний Київський національний економічний університет імені Василя Гетьмана) заснованому в 1906 р., відбувається становлення київської школи практичного китаєзнавства. У 1913–1914 рр. у зазначеному інституті працює видатний сходознавець академік М.І. Конрад [10, с. 88]. Тоді ж в Україні починає викладатися китайська мова. Незважаючи на те, що спочатку група, яка вивчала китайську мову, складалася з 22 студентів, започаткування вивчення китайської мови стало поштовхом до відряджень студентів до Китаю та написання ними відповідних наукових звітів про країну. На початку XX ст. у Київському комерційному інституті викладає професор К. Штейн, який згодом став дослідником економічних відносин у Стародавньому Китаї. Під час Першої світової війни та революції 1917 р. розвиток китаєзнавства в Україні тимчасово припиняється.

Після Першої світової війни поширюються відомості про Китай в Україні, формується певний рівень взаємовідносин між країнами, починається дослідження економічного і політичного становища в Китаї. У київській філії ВУНАС (Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, заснована в 1926 р. в Харкові), створюється далекосхідна секція, де працювали М. Лебедев (революційний рух Китаю) і І. Тригубов (аграрна політика в Китаї XVIII ст.). В Одеській філії ВУНАС працювали – О. Сухов (розвиток революційного руху в Китаї); І. Білякевич (економіка Китаю та Маньчжурії) [10, с. 91].

Період після завершення Першої світової війни позначився діяльністю першого українського синологів Б. Курца, який готував праці з історії російсько-китайських відносин. Найпомітнішою з них була монографія «Русско-китайские отношения в XVI–XVIII веках», що була опублікована в 1929 р. [11, с. 134]. Різні аспекти двосторонніх відносин між Україною та Китаєм були проаналізовані Б. Курцом у збірнику статей «Китайский цикл». Відомості про науковця закінчуються 1934 р., коли багатьох українських науковців було репресовано і діяльність сходознавців фактично припинилася [11, с. 135].

Українсько-китайські відносини повоєнних часів підпорядковувались курсу зовнішньої політики між СРСР та Китаєм і полягали у вирішенні питань соціально-економічної та культурної допомоги Китаю. Протягом 1949–1965 рр. між Україною та КНР відбувається науково-освітній та культурний обмін. У цей час науковцями здійснювались переклади української літературної класики – Т. Шевченка, Л. Українки та інших письменників. У 1963 р. китайський професор і літературний критик Ге Баоцзоань переклав «Кобзаря» з російської мови, а у 1968 р., після вивчення української мови – з мови оригіналу на китайську [1, с. 144].

Згодом різнопланові дружні стосунки Радянського Союзу з Китаєм, що так успішно розвивались у повоєнний період, почали поступово псуватись. Причиною цього стали суперечності між партійними керівниками країн у поглядах на шляхи будівництва соціалістичного суспільства в різних країнах та різне тлумачення окремих положень марксизму–ленінізму. Ідейні розходження, які пізніше переросли на політичні, найбільше загострилися під час прикордонних сутичок у районі острова Даманського на р. Усурі. Обидві країни внаслідок цих розходжень зазнали значних втрат, і, як наслідок, відносини між ними після цього майже припинилися [1, с. 156].

Ці події мали важливе значення і для подальшого розвитку українсько-китайських контактів. Поступово, за відсутності підтримки з боку держави, українське китаєзнавство занепадає. Головні синологічні центри зосередились у Москві та Ленінграді, а ознайомлення з Китаєм здійснювалося в межах загальної історії та археології. Зокрема, в Харківському університеті в 50-ті роки ХХ ст. доцент А. Шрамко в межах курсу археології значне місце приділяв історії Китаю. Серед науковців, які підтримували існування китаєзнавства в Україні слід відзначити Р. Бродського, Б. Ветрова, В. Волковинського та інших вчених. У 1986 р. за ініціативи науковця М. Седнева виникає республіканська філія Всесоюзної асоціації китаєзнавців, яка провела кілька наукових конференцій, запрошуючи на них китайських вчених. На цих наукових конференціях обговорювалися питання політичного розвитку Китаю другої половини ХХ ст. [10, с. 93].

Таким чином, прослідкувавши розвиток українсько-китайських контактів від часу їх зародження і до здобуття Україною незалежності, ми можемо зробити висновок, що відносини між двома країнами мають глибокі історичні традиції, які своїм корінням відносяться до часів Київської Русі і монголо-татарської навали. Незважаючи на те, що протягом багатьох століть контакти між Україною та Китаєм розвивалися в контексті відносин Китаю з Російською Імперією і Радянським Союзом, все ж вони створили якісну базу для сучасного успішного українсько-китайського співробітництва.

Література:

1. Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин. – Вип. 1.– К.: Українська видавнича спілка, 2001 – 183 с.
2. Юань Кэ. Мифы древнего Китая. – М.:Наука, 1987. – 133 с.
3. Терещенко Ю.І. Скарби історичних традицій. / Ю.І. Терещенко – К.:Темпора, 2011 – 560 с.
4. Українці в Китаї // Українська Всесвітня Координаційна Рада. – 2004.– № 2. – С.10-20.
5. Яковлева П.Т. Первый русско-китайский договор 1689 года / П.Т. Яковлева. – М., 1958. – 74 с.
6. Коростовцев И. Русская духовная миссия в Пекине. Исторический очерк / И. Коростовцев // Русский архив. – СПб., 1893. – № 4. – С. 8–20.
7. Карчмарик Б.Ф. Духовні впливи Києва на Москву / Б.Ф. Карчмарик // Православний вісник. – 1995. – № 6. – С.15-30.
8. Кудынкин Б. Духовная миссия Русской Православной Церкви в Китае, ее основание, деятельность и значение в деле образования автономной Китайской церкви. – Загорск: МДА, 1958. – 134 с.
9. Васильев Л. Проблемы генезиса китайской мысли (формирования основ мировоззрения и менталитета) / Л. Васильев. – М., 1989. – 110 с.
10. Кіктенко В.О. Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII – перша половина ХХ ст.: дослідження, матеріали, документи / В.О. Кіктенко. – К., 2002. – 194 с.
11. Кіктенко В.О. Кримінальна справа Бориса Григоровича Курца / В.О. Кіктенко // Східний світ. – 2003. – №2. – С. 134–138.

Гедин М.С. Украинско-китайские контакты с древнейших времен и до провозглашения Украиной независимости: исторический очерк. В статье анализируются история зарождения и становления украинско-китайских отношений от самых давних времен и до провозглашения Украиной независимости.

Ключевые слова: украинско-китайские отношения, православные духовные миссии, украинское китаеведение, украинцы в Китае.

Gedin M.S. Ukrainian-Chinese contacts since ancient times and prior to the proclamation of the independence of Ukraine: historical essay. The article analyses the history of origin and the development of Ukrainian-Chinese relations from ancient times to the Declaration of Independence of Ukraine .

Key words: Ukrainian-Chinese relations, Orthodox spiritual mission, Ukrainian sinology, Ukrainians in China.

УДК 070.19(477)Засів

Загорулько Р.О.,

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Внесок газети «Засів» у розвиток українського руху

У статті здійснено аналіз україномовної газети «Засів»: проаналізовано її історію, виявлено основних співробітників, проведено класифікацію публікацій, вміщених на її сторінках.

Ключові слова: періодична преса, газетна публікація, рубрика, редакція, співробітники.

Україномовна періодична преса є важливим джерелом вивчення суспільно-політичної, соціально-економічної та культурної історії України початку ХХ ст. Незважаючи на велику кількість наукових досліджень, присвячених вивченню місця та ролі україномовної періодики у боротьбі українського народу за самовизначення, окремі періодичні органи залишилися поза увагою науковців. Одним із таких видань є український часопис «Засів». Короткий час його існування в сукупності з наявністю у Києві в ці роки таких періодичних видань як «Рада» та «Рідний край», став причиною помітної недооцінки цього періодичного видання дослідниками.

Як результат, комплексного джерелознавчого дослідження газети «Засів» до сьогодні проведено не було. З українських науковців періоду незалежності загальну інформацію про «Засів» у своїх працях вмістили: А. Волобуєва [7, с. 147-148], І. Крупський [15, с. 52-53], О. Сидоренко [20, с. 4-5] та ін. А між тим, у березні 2011 р. виповнилося 100 років з моменту заснування видання.

З огляду на це, метою нашого дослідження є комплексний аналіз зазначеного часопису. Для досягнення цієї мети ми поставили перед собою такі завдання: з'ясувати основні моменти історії «Засіву», виявити провідних співробітників видання, провести класифікацію публікацій, вміщених на його сторінках.

Український часопис «Засів» був прямим спадкоємцем та логічним продовженням київської газети «Село», що видавалася з початку квітня 1909 р. і припинила своє існування наприкінці лютого 1911 р. Переїнявши програму «Села», він, разом з тим, перебрав майже всіх його співробітників. Таким чином, це був фактично старий часопис, але під новою назвою. № 1 «Засіву» побачив світ 4 березня 1911 р. Проіснував часопис трохи більше року, після чого «змушений був припинити своє існування по причині матеріального виснаження постійними грошовими карами та іншими витратами, що не могли покритися низькою передплатою» [12, с. 208-209]. 24 серпня 1912 р. побачив світ останній його номер. Всього ж за час існування «Засіву» з'явилося 65 його номерів: 42 у 1911 р. та 23 – у наступному [20, с. 5].

У 1911 р. передплата «Засіву» на рік коштувала 2 руб. 50 коп., на півроку – 1 руб. 30 коп., а на три місяці – 75 коп. Ціна окремого номера становила 5 коп. У 1912 р. ціна окремого номера залишилася такою самою, як і попереднього року, в той час як передплатна ціна зросла: 3 руб. – на весь рік, 1 руб. 60 коп. – на півроку, 85 коп. – на три місяці.

«Засів» був тижневою народною ілюстрованою газетою, зорієнтованою на українських селян та робітників: «В невеселу годину починаємо видавати нашу газету для народу, селянства та робітників... бачимо велику потребу селянства і робітництва в газеті на рідній мові. Знаємо, що селянство роскидане по глухих закутках, хуторах та селах, прагне до просвіти, до того, щоб поліпшити своє життя. Одним з засобів до того вважаємо правдиве освітлення того, що діється в світі дорогою друкованого слова, через газету. В своїй газеті будемо йти тісно з самим народом і даватимемо те, що потрібно для народу» [26].

Про напрям часопису було оповіщено у його № 1 за 1911 р.: «Засів буде газетою поступовою, подаватиме: статті й новини про сучасне жите на Україні, в Росії і за кордоном, з української і всесвітньої історії і письменства, артистичної творчості, з наук природніх,

лікарських, з сільського господарства, кооперації, техніки, гігієни і медицини, також вірші, оповідання, ілюстрації при статтях і особні. Буде містити дописи з сіл і міст, звертаючи особливу увагу на рух освітній і економічний на селі; даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціалістів: господарські, юридичні й лікарські в справах, економічних і просвітних» [29].

Першим редактором-видавцем «Засіву» був В. Товстонос. З № 41 за 1911 р. його на цій посаді змінив О. Степаненко [20, с.4]. З приводу переходу «Засіву» під редакторство нової людини у газеті містилося звернення редакції «До читачів»: «З сього числа редакція нашої газети... переходить у другі руки... з переходом «Засіву» під редакторство нової людини напрямок її не зміниться» [23].

Серед співробітників часопису були: Ю. Азовський, М. Вороний, М. Гехтер, М. Григорович, М. Грушевський, Г. Коваленко, В. Лікаренко, А. Силенко, П. Стебницький (П. Смуток), А. Терниченко, Ю. Тищенко (Ю. Сірий), С. Годосієнко, Х. Ящуржинський та ін.

Багато співробітників «Засіву» з причин конспірації підписували власні публікації монографіями та псевдонімами, що значно ускладнювало встановлення їх авторства. Серед них були: А.С., В-ив, В-ис, В-н С., Газетяр, Депутат, Закордонний, Киянин П., М.Г., Мартин, О.О., О.С., О. Ст., Робітник, С.Д., Хлібороб, Ю.А., Ю.С., Юр. Сірий та багато ін. Деякі з них вдалося розшифрувати: так, наприклад, «Ю.С.» або «Юр. Сірий» підписувався Ю. Тищенко, «О.С.» або «О. Ст.» – О. Степаненко [18].

«Засів» мав кілька постійних рубрик: «Українське життя», «По світу», «З закордонної України», «Вісти з столиці», «Селянська кооперація», «Дописи» та «Оголошення». Перші дві склалися із заміток, присвячених головним подіям, які сталися на українських землях та у світі за поточний тиждень. Велися ці рубрики колективно, тому ніколи не підписувалися певним прізвищем.

Рубрика «Українське життя», за тематикою вміщених у ній матеріалів, була однією з найбільш інформативних у газеті: у ній друкувалися короткі замітки, присвячені життю українців під Росією. Їх проблематика була такою: діяльність українських Громад та «Просвіт»; поточні події національного культурного життя (читання творів українських письменників та поетів, народні вечори, вистави тощо); інформація про заснування нових україномовних періодичних видань та про видання, які хоча і виходили російською мовою, але симпатизували українству; поява нових книжок на українській мові; українське театральне мистецтво; перепони та заборони, які чинили українській мові, літературі та культурі російські націоналісти та представники місцевої адміністрації і багато ін. Постійною складовою цієї рубрики була інформація про збір коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Газета інформувала своїх читачів про те, хто і скільки пожертвував на цю справу, як до неї поставилися в тій чи іншій українській волості та губернії, хто з представників місцевої адміністрації чинив їй перепони тощо.

Рубрика «По світу» містила інформацію про головні події, які мали місце за межами українських земель. Чільне місце в ній відводилося огляду життя Російської імперії. Крім цього, тут друкувалися матеріали із суспільно-політичного та економічного життя Англії, Франції, Туреччини, США, Китаю та багатьох інших країн. Найбільш резонансні світові події у газеті висвітлювалися в окремих статтях. Так, наприклад, у № 30 та 32 «Засіву» за 1911 р. містилися дві статті, присвячені війні, яку вели за Тріполі Туреччина та Італія. Їх авторами були Ю. Азовський [2] та Ю. Сірий [25].

У відділі «З закордонної України», який весь час існування газети вів В. Лікаренко, містилися публікації про життя українців поза межами Російської імперії. Особлива увага приділялася автором життя українців Галичини та Буковини, які тоді перебували у складі Австро-Угорської імперії. У своїх статтях В. Лікаренко писав про боротьбу галицьких українців за власні права, українсько-польський антагонізм у регіоні, утиски, які чинила українському населенню місцева австрійська адміністрація, поточні місцеві події суспільно-політичного та культурного життя тощо. Так, наприклад, кілька його публікацій були присвячені втечі українського студента М. Січинського із в'язниці, де той відбував 20-річне ув'язнення за вбивство намісника Галичини графа Потоцького – лютого ворога українства [16; 17].

Рубрику «Вісти з столиці» вів петербурзький кореспондент газети П. Стебницький (П. Смуток). У своїх публікаціях він в основному висвітлював діяльність IV Державної Думи. Крім нього, про Думу в газеті писали Ю. Азовський та С. Тодосієнко.

У відділі «Селянська кооперація» друкувалися матеріали, присвячені проблемам розвитку кооперативного руху. Серед постійних авторів були М. Гехтер та А. Силенко. Дописувачі намагалися переконати читачів у перевагах кооперації. З цією метою вони писали як суто аналітичні статті, в яких подавали власні розмірковування із зазначеної проблематики, так і статті практичного характеру, в яких містилася інформація про діяльність позичкових, позичково-ощадних, сільськогосподарських та інших кооперативних товариств. Окремі загальні публікації про селянську та робітничу кооперацію містилися в часопису поза рубрикою. Їх автором здебільшого був А. Силенко [24]. У 1912 р. статті на тему кооперації почав писати О. Степаненко [28].

Рубрика «Дописи» складалася з листів, які читачі «Засіву» писали до редакції. В них вони розповідали про своє життя, події, які відбувалися в їхньому селі чи місті, задавали свої запитання. В кожному газетному номері друкували один, зрідка два таких дописи разом із коментарями співробітників часопису. Час від часу в газеті з'являвся непостійний відділ під назвою «Листування редакції». У середньому він був присутній у кожному п'ятому номері «Засіву», де редакція давала короткі відповіді на листи читачів, рецензії на вірші, які вони прислали з проханням надрукувати у випадку «підходящості» та ін.

У ще одній регулярній газетній рубриці під назвою «Оголошення» містилася інформація про проведення передплати на провідні україно- та російськомовні видання, які підтримували українську національну ідею, давалася коротка інформація про їх напрям, перераховувалися співробітники, зазначалася підписна ціна тощо. Тут друкувалися оголошення про проведення передплати на щоденну українську газету «Рада», «Літературно-науковий вістник», український педагогічний журнал «Світло», щомісячний журнал «Українська жизнь», журнал для хліборобів «Рілля» тощо.

На сторінках «Засіву» регулярно подавалися публікації, присвячені розвиткові українського руху. Так, у полі зору співробітників часопису постійно перебували найбільш актуальні на той час для українців питання, які були тісно переплетені та нерозривно пов'язані між собою: мовне та освітнє. Характер публікацій, присвячених цим проблемам, вказує на те, що редакція газети всіляко підтримувала та заохочувала розвиток української мови, виступала за її запровадження у початкових школах. Публіцисти, які писали статті, та замітки на зазначену тематику, послідовно доводили необхідність існування української народної мови, викривали перешкоди, які чинила її розвитку місцева та центральна влада, яка не бажала визнавати українську мову самостійною мовою, а вперто вважала її малоросійським діалектом російської.

Ось що писав з приводу цього один із провідних співробітників «Засіву» Г. Коваленко: «Хто поважає народ і бажає йому добра, той поважає народній язик, живе слово народне, бо в йому єсть велика сила. Слово дає спроможність людям зрозуміти один-одного, а думки людей розумних, коли вони сказані, живим народнім словом, скоро і легко розходяться поміж людьми, і так легко зростає в народі освіта, свідомість. А хто хоче, щоб народ був невчений та нетямущий той знарошне заводить по книгах чужу, мало зрозумілу усім людям мову. Те робиться для того, щоб легше панувати над людьми... Треба щоб була одна мова для всього народу, для учених і простих, щоб живою народною мовою викладалася всяка наука і освіта» [13].

На відсутність української мови у школах нарікав Ю. Азовський: «Вчать по школах скрізь мовою російською, а та мова для наших людей незрозуміла. І виходять з школи знаючи читать та не навчившись розуміти того, що в книгах написано... З давніх давен домагаються Українці школи на рідній мові, та з тих домагань нічого не виходить. В школах на Україні заборонено вчити українською мовою» [3].

На національно-патріотичний характер видання вказують також публікації «Засіву», покликані довести окремішність українського народу. Показовою у цьому плані є стаття Ф. Коломійченка під назвою «Українці, як окрема нація», вміщена у № 16 «Засіву» за 1911 р. У ній автор наголошував на невизнанні «великоросами» та поляками українців окремим

народом протягом всього XIX ст., зауважуючи, що з початком XX ст. ситуація змінилася на краще, доказом чого вважав численні згадки української літератури та наукових досягнень в іноземній пресі [14].

Пишучи про український рух, редакція часопису не оминала своєю увагою його ворогів, висвітлювала їхні дії, спрямовані на придушення будь-яких культурницьких спроб українців заявити про себе як про окремих народ. Особливо критикували співробітники часопису представників російських націоналістичних організацій та «чорносотенну» пресу. Так, автор однієї з газетних заміток писав: «Чорносотенці, та різні чорносотенні газети завжди зводили огидливі свої наклепи на все українське, робили куди слід доноси, запевняли, що Українці в своїй роботі йдуть проти правительства, що се купка бунтарів, які домагаються неналежних прав для себе і для народу» [32]. Про ставлення російських націоналістів до українського руху засвідчує замітка, вміщена у № 10 «Засіву» за 1912 р.: «У «русском окраинном обществе» в Петербурзі відомий київській урядовець Щоголів прочитав доклад про «українофільство». Докладчиків запевняв, що український рух дуже небезпечний, бо се рух не національний, а космополітичний, навязаний Українцям од соціалдемократів і соціалістів-революціонерів. Зібранне постановило, що необхідно боротися з сепаратизмом Українців» [21].

У газеті часто з'являлися замітки про проведення обшуків у відомих українських громадських діячів. Так, наприклад, у № 12 «Засіву» за 1912 р. було надруковано замітку про обшук, проведений у Д. Марковича: «Після того, як у Житомирі потрушено багатьох місцевих Українців, потрушено також відомого українського письменника й громадського діяча Дмитра Марковича. Взято для перегляду листування й одібрано українські книжки» [31]. У № 14 часопису за цей самий рік містилася інформація про те, що «...у ніч проти третього квітня з наказу жандармського управління в Києві потрушено відому українську письменницю Олену Пчілку (Ольгу Петровну Косач)» [30].

Помітне місце серед публікацій, які друкувалися на сторінках «Засіву», посідали матеріали, присвячені українській літературі. Редакція часопису всіма силами підтримувала її розвиток. Робилося це багатьма способами. Так, наприклад, оголосивши початок підписки на газету на 1912 р., редакція зауважила, що ті люди, які передплатять видання на весь рік, безкоштовно отримають повний збірник творів І. Котляревського у трьох томах, до якого увійшли його «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль чарівник» та «Ода до князя Куракіна».

У газеті регулярно вміщувалися повідомлення про вихід з друку книжок, написаних українськими письменниками, давалася інформація про їх вартість, вказувалися місця, де їх можна було придбати. Стосувалося це як художньої, так і наукової україномовної літератури. Інформувала газета і про появу україномовних перекладів творів зарубіжних письменників В. Гауфа, Р. Кіплінга, А. Сінклера та ін.

Водночас із цим на сторінках газети регулярно публікували свої твори такі українські письменники та поети як: В. Алешко, Х. Алчевська, Т. Бордуляк, В. Винниченко, М. Вороний, М. Кононенко, М. Коцюбинський, М. Лукевич, О. Неприцький-Грановський, Х. Новицький, М. Рильський, С. Руданський, В. Самійленко, В. Тарноградський, А. Тесленко, Г. Чупринка та ін.

Так, наприклад, у № 12-14 «Засіву» за 1912 р. було надруковано оповідання В. Винниченка «Промінь сонця» [6], у № 15-16 за цей самий рік – оповідання Т. Бордуляка «Для хорого Федя» [5].

Всього за час існування «Засіву» на його сторінках було надруковано близько 80 віршів, складених українськими поетами. Найбільше у газеті публікували свою поетичну творчість О. Олесь, В. Тарноградський та Г. Чупринка. За 1911 р. було опубліковано п'ять, сім та десять їхніх віршів відповідно.

Часом у газеті друкувалися етнографічні нариси, авторами яких був Х. Яшуржинський. Вони розповідали читачеві про українські народні звичаї та релігійні свята. За час існування часопису на його сторінках було вміщено п'ять таких публікацій, дві з яких були надруковані у газеті за 1911 р.: «Великдень» [32] та «Празник Купайла» [36]. У номерах «Засіву» за 1912 р. містилося три такі статті: «Новий Рік» у № 1 [35], «Народний празник «Громниці», або Стрігнення» у № 4 [34] та «Масниця» у № 5 [33].

Відбилися на сторінках часопису і ті перешкоди, які чинила його існуванню та розповсюдженню по регіонах місцева адміністрація. Так, наприклад, у № 15 «Засіву» за 1912 р.

було вміщено анонімну статтю «Проти закону», в якій автор викривав дії поштових чиновників, які відмовляли видавати газети її передплатникам з периферії. Базувалася ця стаття на кореспонденціях, які отримала редакція часопису з регіонів. У них читачі газети скаржилися на протиправні дії чиновників. Тексти трьох таких кореспонденцій з відповідними коментарями редакції були надруковані у цій самій статті [22].

Час від часу у газеті містилися публікації, присвячені життю та діяльності відомих українців: письменників, поетів, науковців, громадських діячів тощо. Так, наприклад, у № 3 за 1912 р. вміщено статтю, присвячену 100-літнім роковинам народження Є. Гребінки, яку написав Г. Коваленко [13]. У № 8 за цей самий рік надруковано статтю Ю. Азовського, в якій він писав про Т. Шевченка та ті обов'язки, які український народ має перед ним [4]. Шевченківській тематиці була присвячена і стаття М. Грушевського, надрукована у цьому ж номері «Засіву» [10]. Крім цього, у газеті містилися біографічні матеріали про життя та діяльність В. Гречулевича [27], М. Заньковоцької [26], Л. Маціевича [19], Д. Січинського [8], І. Франка [11], М. Шашкевича [9] та ін. Всього за весь час існування часопису на його сторінках було надруковано більше десяти статей такого характеру.

Водночас у «Засіві» друкувалися некрологи, в яких редакція сповіщала читачів про смерть відомих українців, подавала їх коротку біографію. Серед таких публікацій були повідомлення про смерть Ганни Барвінок (О. Куліш), П. Житецького, А. Тесленка, Г. Шерстюка, Я. Шульгіна та ін. Інколи в газеті вміщувалися замітки про роковини смерті когось із провідників українського руху та проведення з цього приводу урочистої панахиди.

У газеті регулярно публікувалися статті та замітки, присвячені проблемам господарювання. Інформація, яка містилася в них, мала прикладний характер – могла бути використана селянами в їхньому господарстві. Так, наприклад, серію публікацій Ф. Заїкіна під назвою «Як збільшувати врожаї на селянській землі» було вміщено в 11 номерах «Засіву» за 1911 р. [1].

Час від часу на сторінках часопису вміщувалися фотоілюстрації до опублікованих у ньому матеріалів, репродукції картин іноземних художників, портрети відомих українців тощо. Всього за час існування «Засіву» в ньому було надруковано понад 70 ілюстрацій.

З викладеного бачимо, що «Засів», як і його попередник – газета «Село», був національно-патріотичним виданням, редакція якого послідовно відстоювала національну ідею, аргументовано доводила окремішність українського народу. Автори його публікацій заохочували читачів до вивчення власної історії, пропагували серед широких народних мас українську мову, літературу та культуру. Необхідність подальшого різнобічного вивчення часопису є очевидною, адже воно дасть можливість глибше зрозуміти український національний рух початку ХХ ст., переосмислити його.

Література:

1. Агроном Ф. Заїкін. Як збільшувати врожаї на селянській землі / Агроном Ф. Заїкін // Засів. – 1911. – № 1. – С. 13-15; № 3. – С. 44-46; № 4. – С. 60-61; № 5. – С. 75-78; № 6 і 7. – С. 96-99; № 8. – С. 116-118; № 9. – С. 133-134; № 10. – С. 150-151; № 11. – С. 164-166; № 13. – С. 197-199; № 14. – С. 214-216.
2. Азовський Ю. Війна Італії з Турцією / Ю. Азовський // Засів. – 1911. – № 30. – С. 463-464.
3. Азовський Ю. Духобори / Ю. Азовський // Засів. – 1911. – № 24. – С. 364-365.
4. Азовський Ю. Наші обов'язки / Ю. Азовський // Засів. – 1912. – № 8. – С. 66.
5. Бордуляк Т. Для хорого Федя / Т. Бордуляк // Засів. – 1912. – № 15. – С. 140-141; № 16. – С. 148-149.
6. Винниченко В. Промінь сонця / В. Винниченко // Засів. – 1912. – № 12. – С. 110-111; № 13. – С. 126-127; № 14. – С. 132-133.
7. Волобуєва А. Формування преси Києва (1835–1918) / А. Волобуєва, Н. Сидоренко. – К.: Темпора, 2011. – Т. 1. – 207 с.
8. Вороний М. Денис Січинський та його опера / М. Вороний // Засів. – 1912. – № 11. – С. 101.
9. Вороний М. Маркіян Шашкевич / М. Вороний // Засів. – 1911. – № 34. – С. 527-531.
10. Грушевський М. Шевченко і минушина / М. Грушевський // Засів. – 1912. – № 8. – С. 68-69.
11. До 40-літнього ювілею літературно-громадської діяльності Івана Франка // Засів. – 1912. – № 7. – С. 64.
12. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – 368 с.
13. Коваленко Гр. Про Євгена Гребінку (У столітні роковини його народження) / Гр. Коваленко // Засів. – 1912. – № 3. – С. 29-30.
14. Коломійченко Ф. Українці, як окрема нація / Ф. Коломійченко // Засів. – 1911. – № 16. – С. 237-238.
15. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України: (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) / І.В. Крупський. – Львів: Вид-во «Світ», 1995. – 184 с.

16. Л-ко В. Після втечі Січинського / В. Л-ко // Засів. – 1911. – № 38. – С. 588-590.
17. Лікаренко В. Втеча М. Січинського з тюрми / В. Лікаренко // Засів. – 1911. – № 37. – С. 573-575.
18. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, учёных и общественных деятелей: В 4-х т. / И.Ф. Масанов. – М.: Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1958. – Т. 3: Р-Я. – 415 с.
19. Памяти Левка Мацієвича // Засів. – 1912. – № 12. – С. 111-112.
20. Перелік україномовних часописів, що видавалися на території Росії на початку ХХ століття / [Упоряд. О. Сидоренко]. – Едмонтон: Вид-во Канадського інституту українських студій, 1990. – 18 с. – (Довідник № 38).
21. «Праві» про українство // Засів. – 1912. – № 10. – С. 91.
22. Проти закону // Засів. – 1912. – № 15. – С. 139.
23. Редакція. До читачів / Редакція // Засів. – 1911. – № 41. – С. 634-635.
24. Силенко А. Кооперація і земство / А. Силенко // Засів. – 1911. – № 18. – С. 274-275.
25. Сірий Юр. До наших читачів / Юр. Сірий // Засів. – 1911. – № 1. – С. 2-3, № 32. – С. 494-495.
26. Сірий Юр. До тридцятилітнього ювілею Марії Константиновни Заньковецької / Юр. Сірий // Засів. – 1912. – № 6. – С. 52-53.
27. Сірий Юр. Протоіерей В.Я. Гречулевич / Юр. Сірий // Засів. – 1911. – № 33. – С. 510-512.
28. Ст. О. Кооперативні з'їзди на Вкраїні / О. Ст. // Засів. – 1912. – № 19. – С. 174-176.
29. Товстонос В. Приймається передплата на 1911 рік на нову українську народню ілюстровану газету «Засів» / В. Товстонос // Засів. – 1911. – № 1. – С. 1.
30. Українське життя // Засів. – 1912. – № 12. – С. 107, № 14. – С. 131.
31. Чорна зграя // Засів. – 1912. – № 2. – С. 17.
32. Ящуржинський Хр. Великдень / Хр. Ящуржинський // Засів. – 1911. – № 6 і 7. – С. 88-89.
33. Ящуржинський Хр. Масниця / Хр. Ящуржинський // Засів. – 1912. – № 5. – С. 46.
34. Ящуржинський Хр. Народний празник «Громниці», або Стрітіння / Хр. Ящуржинський // Засів. – 1912. – № 4. – С. 39.
35. Ящуржинський Хр. Новий Рік / Хр. Ящуржинський // Засів. – 1912. – № 1. – С. 5.
36. Ящуржинський Хр. Празник Купайла / Хр. Ящуржинський // Засів. – 1911. – № 16. – С. 239-241.

Загорулько Р.А. Вклад газети «Засів» в розвиток українського руху. В статті проведено аналіз україномовної газети «Засів»: проаналізована її історія, визначені основні співробітники, проведена класифікація публікацій, розміщених на сторінках газети.

Ключевые слова: периодическая пресса, газетная публикация, рубрика, редакция, сотрудники.

Zagorulko R.O. Contribution of the newspaper «Zasiv» to the development of Ukrainian movement. This article presents the analysis of the Ukrainian language newspaper «Zasiv». Its history, the basic staff, the classification of the content printed in the newspaper have been analyzed.

Key words: periodic press, newspaper article, newspaper column, editorial, staff.

УДК 378.014.25(477+438)

Коваленко О.М.,

мол. наук. співробітник
відділу педагогіки і психології вищої школи
Інституту вищої освіти НАПН України

Співпраця вищих навчальних закладів Польщі й України на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету

У статті розглядається історія розвитку відносин незалежної України та Республіки Польща в галузі освіти, а також співпраця вищих навчальних закладів цих країн на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету. Висвітлюється політико-правова база забезпечення співпраці вищих навчальних закладів цих держав.

Ключові слова: навчальний заклад, університет, міжнародні договори, Болонський процес, євроінтеграція, вища освіта.

Актуальність дослідження запропонованої нами тематики полягає у сучасних глобалізаційних перетвореннях, зростанні інтересу до освітніх процесів, що відбуваються в європейських країнах, зокрема, у Польщі. Спорідненість українського та польських народів, сплетіння історичної долі, близькість культур, національних традицій слугують підґрунтям, є своєрідним каталізатором співпраці у галузі освіти і науки.

Метою нашої статті є: реконструкція основних етапів формування і розвитку українсь-

ко-польських відносин у галузі вищої освіти на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету, виявлення основних тенденцій їх розвитку у майбутньому.

Питання співпраці вищих навчальних закладів Польщі й України досліджується українськими та польськими вченими. Серед співвітчизників можна виділити таких науковців як С. Трохимчук, Л. Чекаленок, Ю. Лагутова, Б. Корольов, В. Луговий, Г. Козлакова, В. Майборода та ін. Саме ці дослідники розкривають та виокремлюють питання співпраці ВНЗ України та Польщі, аналізують спільні досягнення та прогнозують можливості подальшої співпраці. У наукових доробках польських учених А. Гаврот, М. Мазуркевич, Я. Мокляка розкриваються проблеми співпраці вищих навчальних закладів на державному рівні, аналізуються наукові доробки польських та українських авторів, порівнюються програми навчання, побудова практичних та лекційних занять тощо.

24 серпня 1991 р. Українська держава урочисто проголосила про свою незалежність. За роки незалежності в Україні були закладені конституційні та юридичні підвалини для функціонування правової держави. Попри складні економічні реформи в Україні спостерігається й економічне зростання: наприклад зросла активність неурядових організацій. Україна стала визнаним і активним суб'єктом європейської політики. А найважливіше – у незалежній Україні вже вирросло покоління вільних від ідеологічних чи національних упреджень людей, які почуваються українцями і бачать майбутнє України в об'єднаній Європі [2].

Досвід перебудови польського суспільства теж вказує на те, що не можна скоротити шляхи до становлення громадянського суспільства. Реформування системи державного устрою, і передусім зміна менталітету, вимагають надзвичайного терпіння і праці. Еволюція суспільної свідомості триває довше, ніж хотілося б реформаторам, та й витримка суспільства має свої межі.

Незалежність України прихильно сприйняла не лише еліта, а й усе населення Польщі. Польська Річ Посполита стала першою країною, яка вже 2 грудня 1991 р. визнала незалежність нашої держави. Це був прояв переконання польських політичних сил у тому, що у політичних інтересах – у їх найглибшому розумінні – Польщі належить підтримати суверенітет України і надати їй всебічну допомогу в проведенні політичних та економічних реформ. Варто наголосити, що швидкість, із якою формувалося це переконання, зробила його своєрідним феноменом. Почасти це можна пояснити усвідомленням (зважаючи на набутий досвід) унікальності історичної миті, а ще поширеною серед політиків ідеєю Мєрошевського й Гедройця [1, с. 7] про необхідність активної східної політики, спрямованої на Україну, Білорусь, Литву. Характерною рисою феномену проукраїнської політики є те, що вона не залежить від того, як розвиваються переконання політичних діячів. Прихильне ставлення до молоді Української держави з боку інституцій, що мають вплив на прийняття рішень та формують громадську думку, сприяло розвиткові взаємних контактів, але відсутність відповідних регулятивних інструментів між Польщею та Україною вимагала створення договірно-правової бази. Під час візиту президента Леоніда Кравчука до Польщі 18 травня 1992 р. був підписаний «Договір про добросусідство та співробітництво між Польщею і Україною». У ньому містилась декларація про спільність інтересів та запис договору про взаємну відмову від територіальних претензій, а також гарантії шанування прав національних меншин. Це був успіх для обох сторін і незабаром польсько-українські відносини стали взірцевими у масштабі регіону. 12 січня 1993 р. представники президентів обох країн підписали протокол про створення Консультативного комітету президентів Польщі й України для обміну думками та інформацією щодо способів розвитку добросусідської співпраці й підготовки відповідних пропозицій для Президентів обох держав. Важливою подією стало підписання 21 березня 1994 р. Міжурядової угоди про охорону пам'ятних місць і поховання жертв воєн і політичних репресій. Створений у лютому 1993 р. Єврорегіон «Карпати», а також I засідання Польсько-Української змішаної комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва у березні того самого року засвідчили прагнення урядовців перенести офіційні політичні заяви до сфери регіональної і економічної співпраці.

Розуміння стратегічного партнерства – і відповідно відносини між Варшавою й Києвом – постійно змінюється. На початку нашої співпраці особливої ваги набуло створення та

розширення механізмів політичних консультацій. Цей необхідний для обох сторін процес побудови інфраструктури взаємних відносин тривав фактично до 1996 р., а результатом його стало близько 70 міждержавних угод і договорів [4].

Серед цих договорів слід виділити договори та угоди, які були укладені в галузі освіти, а також окремі угоди між університетами Польщі та України. Всі вони стосуються безпосередньої роботи двох або більше вузів Польщі та України. Така інтенсивна робота з подальшого вдосконалення міжнародної співпраці має свої результати: вона здійснювалась насамперед відповідно до Закону України «Про Вищу освіту»[4], вимог Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, наказів Міністерства освіти і науки України та ректора університету. Згідно з цією правовою базою міжнародна співпраця університетів носила різноплановий, багатовекторний характер і зосереджувалась на таких пріоритетних напрямках як використання зарубіжного досвіду у поглибленні змісту та якості навчально-виховного процесу, особливо в галузі реалізації вимог Болонського процесу; участь у міжнародних проектах, співпраця з іноземними партнерами в рамках чинних угод, мобільність науково-педагогічних працівників та студентів університету, прийом іноземних делегацій та фахівців. Значний обсяг роботи було проведено у контексті державних програм «Популяризація європейського вибору України» та «Поглиблення співпраці із зарубіжним українством» (Варшава і Кам'янець-Подільськ).

Більш чіткими і виваженими були кроки організаційно-правового характеру. Насамперед зверталася увага на те, щоб міжнародна співпраця була в полі зору деканатів, кафедр, наукових структур університетів. Для інтенсифікації цієї роботи її показники включені до переліку рейтингових оцінок структурних підрозділів. Посилилась увага до цього питання з боку вчених рад окремих факультетів та засідань кафедр, на яких обов'язковими стали звіти науково-педагогічних працівників про результати міжнародних відряджень[5].

Тривалий час Кам'янець-Подільський державний університет співпрацює з польськими вищими навчальними закладами, зокрема, з Варшавським та Краківським університетами. Кам'янець-Подільський державний університет прийнятий у квітні 2003 р. в Євразійську асоціацію університетів. Крім того, університет отримав пропозицію від Варшавського університету стати в числі інших вишів засновником Консорціуму університетів Західної України та Варшавського університету. Підготовлено документи до вступу в Інтернаціональну асоціацію європейських університетів з центром у Парижі. Це дало змогу відпрацювати схему організації міжнародної співпраці, основою якої є проведення спільних наукових і науково-технічних досліджень; міжнародних наукових та науково-технічних конференцій, симпозіумів, конгресів, семінарів, круглих столів тощо. Університет активніше бере участь у міжнародних освітніх і наукових програмах, програмах дво- та багатостороннього обміну студентами, аспірантами, науково-педагогічними і науковими працівниками. Крім того, здійснювались відрядження за кордон науково-педагогічних кадрів для викладацької та наукової роботи на основі прямих договорів університету із зарубіжними вищими навчальними закладами та отриманих грантів. Міжнародні зв'язки стали органічною частиною навчально-виховного процесу. У контексті Болонського процесу в університеті продовжував діяти міжнародний лекторій з вивчення зарубіжного досвіду у сфері освіти і виховання.

У 2005 р. перед викладачами університету виступили колишній директор інституту «Полонікум» доктор Піотр Гарнцарек (Варшавський університет, Республіка Польща), колишній посол Республіки Польща в Україні доктор Єжи Козакевич (Варшавський університет), доктор Казімеж Вуйціцкі (Варшавський університет); проректор зі співпраці з закордоном Варшавського університету: Войцех Тегельський, директор Центру Східної Європи цього самого університету Ян Маліцкі; професори-природознавці з Республіки Польща: Войцех Новаковський (Підляська академія), Уршула Вісконська (Польська академія наук), Павло Ящук (Вейська господарська школа), Радослав Коріх (Гданський університет); французькі працівники освіти з округу Леон: Патрісія Бержірон, Жізель Мустафа, Анн Шану, Елен Дешарм, Бернадет і Мішель Роше [6].

У 2004 р. у діяльності університету значне місце посідала робота з інформування

громадськості щодо Європейської інтеграції України. Відповідно до наказу ректора це питання знайшло відображення в 41-му навчальному курсі. У науковій бібліотеці університету, бібліотеках історичного, педагогічного, природничого, економічного факультетів, факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології відкриті інформаційні виставки літератури. В університетській газеті «Студентський меридіан» за цей рік опубліковано сім тематичних сторінок під рубрикою: «Університет і світ: європейський вибір України». Важливою у діяльності колективу університету стала розбудова наукового співробітництва з польськими колегами. Основою його стали насамперед міжнародні наукові конференції, які у 2005 р. відбулися з різноманітних питань і проблем. Так, з 16 до 18 травня в університеті проходила II Міжнародна студентська науково-практична конференція «Національно-культурний аспект вивчення україністики і полоністики», на яку було заявлено 91 доповідь, у тому числі з зарубіжних навчальних закладів: Варшавського університету – 4, Люблінського університету Марії Кюрі-Складовської – 8, Торунського університету ім. Миколая Коперніка – 2, Вищої державної школи професійної ім. Яна Гродка у м. Санок – 10, Вищої державної східноєвропейської школи у м. Перемишль – 11 [7]. 14–17 травня 2005 р. відбулась міжнародна науково-практична конференція «Інформатизація освіти України: європейський вимір», у якій брали участь представники з Польщі та України.

В університеті започаткована студентська науково-практична конференція «Національно-культурний аспект вивчення полоністики і україністики». У травні 2005 р. у її роботі взяли участь студенти-україністи з міст Тирасполя (Молдова), Санока, Перемишля, Любліна, Варшави (Польща). За результатами цієї конференції видається щорічник студентських наукових праць. Участь в організації співпраці з польським українством введена до розділу перспективного плану міжнародної співпраці університету та рейтингових оцінок факультетів. З 4 до 5 червня 2007 р. у Кам'янець-Подільському державному університеті за сприяння представництва НАТО в Україні відбулась міжнародна конференція «Застосування фітотехнологій для очищення забруднень індустрії, сільськогосподарських і водних ресурсів» за участю 41 науковця, в тому числі 24 – із зарубіжних країн: Італії, США, Чехії, Канади, Польщі, Ізраїлю, Узбекистану, Казахстану, Молдови, Болгарії, Білорусі, Словаччини, Румунії [1].

З 1 до 7 липня 2005 р. в університеті відбулась «VI Міжнародна Алгебраїчна конференція в Україні». Її ініціатором виступила кафедра алгебри і математичного аналізу фізико-математичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Співорганізаторами цього міжнародного заходу стали також Інститут математики НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Варшавський університет. У конференції взяли участь понад 200 вчених, із них – 46 докторів, 28 кандидатів фізико-математичних наук, академіки Академії наук Польщі (2), Угорщини (1), НАН України (2). 30 зарубіжних учасників представляли 19 країн світу: Австралію, Англію, Білорусь, Бразилію, Іспанію, Іран, Індію, Італію, Кувейт, Канаду, Латвію, Литву, Молдову, Німеччину, Португалію, Польщу, Росію, США, Угорщину, Чехію [3]. Підсумком конференції став збірник наукових праць обсягом 6 друк. арк.

27–29 вересня 2005 р. відбулась міжнародна конференція «Україна і Велике Князівство Литовське: політика, економіка, міжнаціональні і соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі» за участю науковців з Польщі (Р. Левицький, Ю. Спілковський), з Росії (В. Назаров, Д. Малов), Франції (А. Берілович), Великої Британії (М. Перрі), Литви (Л. Степановичене) та України.

28–29 вересня 2005 р. в університеті проведено II міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальні питання корекційної педагогіки і психології», в якій взяли участь понад 160 науковців і педагогів-практиків з 16 областей України, Автономної Республіки Крим, а також фахівців з Польщі, Білорусі, Словаччини та Канади. За результатами конференції видано збірник наукових праць, який входить до переліку видань, зареєстрованих ВАК України як фаховий. Всього було надруковано понад 140 наукових праць загальним обсягом 52,5 друк. арк. У збірнику були надруковані праці фахівців з Польщі, Словаччини, Білорусі, Російської Федерації, Молдови, Румунії та України. 9–10 жовтня 2006 р. відбулась

конференція «Влада і престиж в уявленнях і повсякденних практиках у середньовічній і ранньомодерній Європі» за участю науковців з Польщі (М. Бартицький, З. Кога, Р. Щигель, П. Юсяк).

З 1 жовтня до 1 листопада 2005 р. в університеті тривала міжнародна Інтернет-конференція «Дидактика фізики і підручники фізики в умовах формування європейського простору вищої освіти», в якій взяли участь викладачі класичних та педагогічних університетів, педагогічних інститутів та інших навчальних закладів України, науковці інститутів НАН України, Польщі, Росії, Болгарії, Словаччини. Прийнято ухвалу видати збірник наукових праць за результатами роботи конференції. Подією наукового життя студентства університету стала проведена 9–10 листопада 2005 р. VI міжнародна студентська конференція «Молодь і виклики XXI ст.», в якій взяли участь 64 учасники, в тому числі представники Німеччини, Польщі, Росії, Молдови. 15–16 листопада цього самого року відбулась міжнародна науково-практична конференція «Досвід співпраці державних, недержавних та муніципальних організацій у вирішенні питань захисту дітей», в якій взяло участь 90 учасників, з них 45 гостей з дев'яти регіонів України, п'яти – з інших країн (Польщі, Росії, Литви, США, Білорусі) [8; 4]. За результатами конференції вийшов друком збірник праць українською, російською, польською та англійською мовами. 18 грудня успішно проведено міжнародний семінар «Охорона біорізноманіття в недержавних лісах Кам'янецького Придністров'я» за участю науковців з Польщі.

У 2005 р. значна увага в галузі міжнародної співпраці університету надавалася організації зв'язків із польським українством. Так, більш як 30 студентів з українського відділення Вищої державної східноєвропейської школи м. Перемишль та Вищої державної професійної школи м. Санок (Республіка Польща) побували в університеті на мовному стажуванні. Протягом 10 днів вони відвідували лекції, практичні заняття, музеї, зустрічалися зі студентською молоддю. У свою чергу, близько 30 студентів нашого університету пройшли мовну практику у містах Варшава, Перемишль, Санок (Республіка Польща). Упродовж року серед студентів університету пройшла акція: «Подаруй українську книжку», за результатами якої вищим школам у містах Саноку та Перемишлі для поповнення бібліотек було передано близько 300 українських книг [9].

Найактивніше розвивалися польські контакти у сфері науки. Збільшилась кількість викладачів, які відряджались до Польщі з метою наукової роботи з 20 у 2004 р. до 25 у 2005 р.; з 24 до 45, які виступали на зарубіжних наукових конференціях, симпозіумах, семінарах. У 2006 р. у Польщі вчені університету опублікували сім монографій та навчальних посібників [10]. Про плідність наукової співпраці засвідчує те, що у цілому в Польщі науковцями університету здійснено 88 публікацій: 57 на конференціях і у збірниках і 31 у польських фахових виданнях.

Тісна співпраця учених-фізиків університету налагодилася з колегами АН Польщі. Досить інтенсивно здійснювалися контакти у сфері природоохоронної діяльності. Досягнуто попередніх домовленостей з Академією Підляською у Шедельце, Гданським університетом, Варшавською Академією Рольничою (Республіка Польща). Ученими-психологами налагоджено ділові зв'язки з кафедрою психології Академії Педагогічної м. Кракова [11].

У цілому університетські науковці протягом 2003–2005 рр. взяли участь у роботі 30 міжнародних організацій, програм, фондів: з природоохоронного напрямку – 4, біології – 4, філології – 7, мистецтва – 2, історії – 1 та ін. У цьому контексті ректоратом, деканатами спрямовувались зусилля на розширення наукових та інших контактів студентської молоді. У 2005 р. 369 студентів взяли участь у міжнародних студентських конференціях у містах Польщі, симпозіумах, творчих конкурсах, спортивних змаганнях. Ними здобуто 17 міжнародних дипломів, завойовано 24 медалі.

Варто зазначити, що продовжувалась співпраця у сфері студентського обміну. Постійними стали обміни між студентами Кам'янець-Подільського університету та Краківської Педагогічної Академії, Інституту мистецтв ім. Матейка в організації художніх пленерів. За їх результатами у картинній галереї м. Кам'янця-Подільського в листопаді 2005 р. була проведена виставка кращих художніх робіт. Більше 30 студентів, наприклад, побувало на мовному стажуванні: літні школи, короткотермінові курси та педпрактики. У 2006 р. проведено спеці-

альні практики у Польщі для студентів таких факультетів: природничого, історичного, корекційної та соціальної педагогіки і психології. У цілому кількість викладачів, студентів, науковців, які побували в Польщі 2005 р., збільшилася порівняно з 2004 р. з 128 до 168 осіб. Інтенсивно проводився прийом польських фахівців в університеті. Вони брали участь у наукових конференціях, спільних дослідженнях, вели лекційні курси, виступали в лекторіях. За 2005 р. в університеті побувало 204 іноземних представники з 29 країн світу: найбільше з Польщі та Російської Федерації. Результати міжнародної наукової та освітньої співпраці у 2005 р. засвідчують, що польські контакти університету є вагомим чинником вдосконалення процесу навчання і виховання, популяризації європейського вибору України та зростання іміджу України як надійної держави в очах іноземної громадськості.

Польські вищі навчальні заклади визнали Україну пріоритетним напрямом співпраці. Українці та поляки зацікавлені в академічних контактах, а також у розвитку студентської мобільності та програм обміну. У 2005 р. в Києві відбувся Польсько-український академічний форум. Через рік пройшли Дні польських університетів у трьох важливих для нас містах – Харкові, Донецьку та Дніпропетровську. Цей захід було проведено у зв'язку з тим, що рівень класичних і технічних університетів у цих містах дуже високий. «Study in Poland» – освітня програма, яка існує вже кілька років. Освітній фонд «Перспективи» реалізує її спільно з Конференцією ректорів польських вузів (KRASP) у багатьох країнах. Зокрема, в Україні фонд тісно співпрацює з Клубом мерів, бере участь у міжнародних виставках, спільно з КПІ відкрили українсько-польський центр у Києві, здійснили кілька освітніх проектів у західних областях.

Найголовнішою проблемою сьогодення є поліпшення якості освіти як у Польщі, так і в Україні. Є досвід співробітництва в освітній сфері попередніх років, який маємо належним чином використати в майбутньому. На процес культурно-освітнього співробітництва безумовно позитивно впливає Європейський Союз, що всіляко підтримує такі освітні програми як TEMPUS, Erasmus Mundus, 7-а Рамкова програма.

Досвід українсько-польського співробітництва в освітній та наукових сферах у 2000–2005 рр. є переконливим доказом активізації діяльності у проведенні наукових конференцій, круглих столів, обміну викладачами та студентами, спільних заходів щодо реалізації освітніх проектів чи програм. Ці починання безумовно потребують логічного продовження в подальшій співпраці вищих навчальних закладів України та Польщі.

Література:

1. 1-1-09 Reforma nauki i szkolnictwa wyższego – «Chcemy konkurować na światowych rynkach». Rozmowa z Barbarą Kudrycką, minister nauki i szkolnictwa wyższego // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 7-12.
2. Uwagi Centrum Badań Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego Uniwersytetu Warszawskiego do założeń reformy nauki i szkolnictwa wyższego // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 13-21.
3. Ireneusz Białecki. Międzynarodowe badania, debata i polityka edukacyjna // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 22-33.
4. Ewa Okoń-Horodyńska. Edukacja dla innowacji (Czy tylko wybrani skazani są na sukces innowacyjny?) // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 34-54.
5. Jan Boguski. Rola uniwersytetu w regionalnym systemie innowacji // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 55-64.
6. Maria Wyjicka. Nauczyciele akademicki wobec zmian systemowych i strukturalnych w szkolnictwie wyższym // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 65-84.
7. Jacek Kochanowski. Komunikacyjny (polilogiczny) model zarządzania jakością w szkole wyższej // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 85-98.
8. Aleksander Kobylarek. Program doskonalenia kompetencji nauczycieli akademickich – doświadczenia hiszpańskie // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 99-116.
9. Tomasz Maliszewski. Problemy (nie)etyczne a budowanie przewagi konkurencyjnej niepublicznych szkół wyższych // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 117-133.
10. Elżbieta Soszyńska. Wzrost gospodarczy a gospodarka oparta na wiedzy // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 134-165.
11. Grażyna Niedbalska. Statystyka nauki i techniki – nowe idee, projekty i wyzwania // Nauka i szkolnictwo wyższe. – 2008. – №1(31). – S. 166-181.

Коваленко О.Н. Сотрудничество высших учебных заведений Польши и Украины на примере Камянец-Подольского государственного университета. В статье освещается история развития отношений независимой Украины и Республики Польша в сфере образования, а также сотрудничество высших учебных заведений Польши и Украины на примере Камянец-Подольского государственного университета. Рассматривается политико-правовая база обеспечения сотрудничества высших учебных заведений Польши и Украины.

Ключевые слова: учебное заведение, университет, международные договоры, Болонский процесс, евроинтеграция, высшее образование.

Kovalenko O.N. Cooperation between higher educational institutions in Poland and Ukraine on the example of Kamenets-Podilskyi State University. The article highlights the history of the relations of independent Ukraine and the Republic of Poland in the area of education, as well as the cooperation between higher educational institutions in Poland and Ukraine on the example of Kamenets-Podilsky State University. The political and legal framework of ensuring cooperation between higher educational institutions in Poland and Ukraine is considered.

Key words: school, university, international treaties, the Bologna process, European integration, higher education.

УДК 94(477)(092):32-051Шелест]"1963/1972"

Коломієць М.С.,

аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
НПУ імені М.П. Драгоманова

Політика історії П. Шелеста: на межі націоналізму й інтернаціоналізму (1963 – 1972 рр.)

У статті висвітлюється діяльність П. Шелеста у галузі відродження і збереження історичної пам'яті та духовності українського народу, охарактеризовано конкретні заходи щодо взяття під державний контроль пам'яток історії та культури, а також його сприяння вихованню молодого покоління українців в дусі патріотизму і любові до історії та культури своєї країни.

Ключові слова: Історичне краєзнавство, культура, історична правда, архіви, історична пам'ять, пам'ятки архітектури, історії та археології.

До цієї проблематики різною мірою звертались українські науковці П. Тронько [1], О. Савчук [2], В. Яремчук [3], Ю. Шаповал [4].

Головними завданнями цієї статті автор вважає дослідження і переосмислення ролі П.Ю. Шелеста в історії України, виявлення чинників політики збереження історичної пам'яті, його ставлення до історичної правди, відродження національних традицій, популяризація української історії, культури, побуту.

Переважає більшість вітчизняних науковців – істориків, культурологів, філософів, літературів, мистецтвознавців характеризують політику П.Ю. Шелеста у царині історичної пам'яті як успішну, таку, яка сприяла відродженню та збереженню кращих національних традицій, інтересу до історії. Аналіз різного роду літератури, джерел дозволяє зробити висновки про значний інтерес голови республіканської партійної організації до цих питань.

У 1963–1972 рр. в суспільно-політичному житті України відбувалися позитивні зміни, що впливали з політики реформ М.С. Хрущова. Це такі процеси як лібералізація, десталінізація, часткова реабілітація жертв сталінських репресій. Проте продовжували існувати і суттєві прикрі явища. Таким було замовчування фактів української історії (голод, масові репресії, нищення пам'яток славетного минулого нашого народу), перекручення історичної правди, істерія щодо висвітлення в літературі, ЗМІ життя та діяльності так званих українських буржуазних націоналістів, таких як М. Хвильовий, М. Грушевський, В. Винниченко. Комуністичний світогляд мав панувати в усіх ланках суспільного життя.

П. Шелест, перебуваючи на політичному олімпі історії, зумів залишити власне свій особливий слід в українській історіографії. Можна окреслити кілька проявів «відлиги» доби П.Ю. Шелеста в історичній науці України.

Політичний курс, спрямований на відстоювання інтересів України у протистоянні з московським центром і базований на своєрідній «подвійній лояльності» – загальносоюзній та республіканській, постійному маневруванні двома дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським, сприяв поглибленню українсько-орієнтованих за тональністю тенденцій у історичній науці Радянської України. Така лінія вищого партійного керівництва республіки об'єктивно сприяла вивченню та популяризації «своєї» історіографічної традиції як складника самобутньої історичної традиції.

Особливий інтерес у Першого секретаря ЦК КПУ, який вважав себе вихідцем з козацького роду, викликала козацька тематика.

Маємо свідчення про те, що П.Шелест звертався до фахівців Інституту історії УРСР для того, щоб отримати наукову інформацію про свого предка – кошового Й.Шелеста.

Аматор-історик О.А. Найда із с. Мельники Чигиринського району Черкаської області підготував довідку, в якій йшлося про те, що «Йосип Шелест був кошовим Холодноярської Січі, організатором повстання селян Правобережної України у червні 1768 р. З діда-прадіда він був запорізьким козаком з Лівобережної України. Підступно вбитий зрадником Лусконогом на Бойковому Лузі в Холодному Яру» [5, арк.12].

Отже, закономірним стало те, що П.Шелест приступив до підготовки книги «Україно наша Радянська». За задумом автора, вона мала послугувати майбутнім поколінням. У щоденнику влітку 1970 р. він пише: «Зараз працюю над матеріалом про Україну, цікавий підбір матеріалу – історія українського народу і сучасне його життя. Я відчуваю, що дехто з московських «діячів» до цієї моєї книги поставиться недоброзичливо, а то й зовсім вороже. Але я роблю корисну справу для майбутніх поколінь...» [6, с. 245].

Можна стверджувати про певні світоглядні пошуки автора. П. Шелест прагнув віднайти концепти, які б дали змогу наповнити зміст ідеї національного патріотизму як складового чинника справжнього інтернаціоналізму всупереч суслівському, казенному інтернаціоналізму. В книзі «Україно наша Радянська» автор поряд з описом досягнень радянської України підкреслює її історичну автономність у минулому та прогресивну роль козацтва: «На Дніпрі, за порогами в першій половині XVI ст. українське козацтво створило славнозвісну Запорізьку Січ, яка прославилася не лише своїм устроєм та освітою. Протягом тривалого часу Січ була центром військової сили українського народу. Тут поряdkувала громада, товариство. Всі справи – військові, господарські, покарання і помилування винних, вибори січової старшини, зовнішні зносини і т.д. – вирішувала Січова рада, на якій всі козаки користувались рівним правом» [7, с. 20].

Отже, можемо стверджувати, що Петро Юхимович прагнув підкреслити історичну автономність України, прогресивну роль козацтва в її історії.

Як і передбачав автор, книгу було піддано різкій критиці з боку вищого союзного керівництва, зокрема, генерального секретаря СРСР Л.Брежнєва та секретаря з ідеології М. Суслова. У своїй статті в журналі «Київ» (квітень 1989 р.) Петро Юхимович згадує: «Коли почалось полювання на книгу, я пішов до Брежнєва, кажу: «Що ж Ви робите?» – «Книжки не читав, відповів той. – Це зроблено за вказівкою Михайла Андрійовича – йому спеціально переклад робили».

У книзі тепло оповідалось про величезну роль козацтва, на що мені М. Суслов кричав: «Архаїзм – ці ваші козаки!» Я йому відповів: «Якби не козаки, то й тебе б тут не було – козаки закрили грудьми кордони країни від кочових орд, від турків. І ми повинні перед ними голову схилияти, а ви тут балакаєте. Це образливо. Адже патріотом великої Батьківщини не можна бути, якщо не плекати любові до Батьківщини малої – до свого села, області, краю» [8, с. 97-98].

На формування світогляду, а згодом – політичної поведінки П. Шелеста значною мірою вплинули наслідки голоду 1932–1933 рр., сталінські репресії. Над ним, як і над мільйонами інших радянських громадян, зберігався тягар складних умов 30-х років: терору, атмосфери страху, арештів, психологічного тиску, голодної смерті. За цих умов він переосмислює цінність людського життя, намагається говорити про значення історичної об'єктивності.

На сторінках свого щоденника він згадує сумну сторінку, жахливу трагедію нашого народу: «У той час у 1932–1934 роки, на Україні був страшний голод. У селах вимирали від голоду сім'ями, навіть цілими селами. В багатьох місцях, було навіть людоджерство – це була трагедія. Але все-таки колись стане відомо, скільки від голодної смерті в ті роки загинуло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але про це сором'язливо мовчать» [9, с. 65].

У своєму щоденнику перший секретар ЦК КПУ згадує також про репресії, що торкнулись його близьких: «З листа дізнаюся, що рідний брат Люби (першої дружини Шелеста, котра трагічно загинула) Микола – науковий співробітник Харківського інженерно-економічного інституту був заарештований з політичних мотивів. Репресований і мій небіж, Володя Коробко». Згодом додає: «На роботу Любу нікуди не беруть, оскільки вона сестра репресованого за політичними мотивами брата, трохи не «ворога народу» [10, с. 67].

У своїх інтерпретаціях значення історичного знання П. Шелест випереджав ортодоксальних партійних ідеологів. Він вважав, що для виховання підростаючого покоління недостатньо висвітлювати бойові й трудові традиції, подвиги героїв громадянської і Великої вітчизняної воєн. На його думку, варто спиратись і на події більш ранніх періодів історії України.

Прихильність П. Шелеста до історії сприяла й удосконаленню методів організації та комунікації в історичній науці. Насамперед, вона стала більш чутливою до зовнішніх, міжнародних чинників. Так, у 1966 р. у світі святкували 100-річчя з дня народження М. Грушевського. Через рік під егідою ЮНЕСКО проводилось святкування 150-річчя з дня народження М. Костомарова, що не залишилось поза увагою влади. У свою чергу, відзначення на високому рівні у 1971 р. ювілею А. Кримського активізувало наукові пошуки в Україні.

Зміни політичних обставин в Україні на початку 1960-х років сприяли підвищенню якісних стандартів в історіописанні. Санкціоноване «згори» національне розкріпачення офіційного образу українського минулого спонукало до переосмислення власної історії України в напрямі посилення її національних акцентів. Таким чином, з'явилися приводи для певної обмеженої реабілітації підданих офіційному остракізму істориків. У 1966 р. пролунали заклики щодо необхідності «здійснити уточнення в характеристиці Костомарова». У 1967 р., у рік святкування 150-річчя з дня народження вченого було проведено кілька заходів, що вказували на поступове усталення нового образу М. Костомарова. В окремих публікаціях була зроблена спроба переоцінки його історичних, етнографічних, фольклористичних поглядів. У дусі політичної та історіографічної кон'юнктури доби П. Шелеста дослідниками позитивно було оцінено характеристику М. Драгоманова щодо історії Запорозької Січі. Активізувалися дослідження про відомого дослідника М. Грушевського. Стимулом до конкретних заходів у цьому напрямі стало наближення 100-річного ювілею історика, який широко був відзначений за кордоном. Політичне керівництво України шукало аргументи на користь таких дій. Про це засвідчує доповідна записка секретаря науки та навчальних закладів Цветкова від 20 листопада 1970 р. до П. Шелеста. В ній наголошувалось: «Відомо, що більшість праць М. Грушевського пройняті націоналістичною концепцією (...). У той же час деякі праці містять великий фактичний матеріал з історії України і мають наукову цінність (...) Розглянути питання про перевидання з розгорнутими коментарями окремих праць Грушевського, зокрема, з історії Київської Русі, Визвольної війни, археографічних досліджень» [11, арк. 7].

За вказівкою Петра Юхимовича з приводу ювілею у 1966 р. було опубліковано дві спеціальні статті – нарис науково-популярного характеру «Михайло Грушевський», історика І. Бойка та літературознавця С. Кирилюка в тижневику «Літературна Україна» історика І. Бойка та літературознавця С. Кирилюка у тижневику «Літературна Україна» та наукову розвідку Ф. Шевченка, присвячену проблемі повернення М. Грушевського в Україну у 1924 р. та опубліковану в «Українському історичному журналі» [12, с. 12].

У цих публікаціях було подано узагальнюючий образ творчої і політичної біографії вченого як «відомого буржуазного історика й політичного діяча XIX – початку XX ст.». Наприкінці 60-х років ЦК КПУ розглянув питання про перевидання праць М. Грушевського.

П. Шелест погодив Доповідну записку, підготовлену секретарем з питань ідеології Ф. Овчаренком від 15 грудня 1969 р., в якій йшлося про «можливість доручити Інституту

історії АН УРСР розглянути питання про перевидання з розгорнутими коментарями окремих праць М.Грушевського, зокрема, з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу та деяких його археографічних досліджень і свої пропозиції подати до ЦК КПУ» [13, арк.7]. Однак навіть за умов лояльності П. Шелеста здійснити ці наміри не було можливості.

Існують певні відомості (зокрема згадана Доповідна записка Цветкова) про намір переглянути усталені оцінки й лідера марксистських істориків 20-х років М. Яворського. Серед частини істориків дебатовалося питання про ставлення до наукової спадщини. Було вирішено, що «перевидавати його праці недоцільно», оскільки «вміщений у дослідженнях Яворського фактичний матеріал за умов нинішнього розвитку історичної науки втратив наукову цінність» [14, арк.7].

Петро Юхимович розумів необхідність очищення історичної науки від найбільш одіозних елементів догматизму, вульгаризації та спрощень позитивістського підходу, що мали місце за доби сталінізму. Практично, голова республіки був одним з небагатьох партійних функціонерів, хто цікавився минулим України, трагізм українства, державницькі вікові змагання. На переконання П. Шелеста, правдива інтерпретація минулого мала базуватись на сумі різних за походженням документальних матеріалах. Він виступив прихильником повернення у розпорядження українських істориків документів, які через певні обставини перебували в закордонних сховищах і не були доступні для широкого загалу. П. Шелест долучився до справи повернення в Україну архіву В. Винниченка. 21 липня 1969 р. він запише в щоденнику: «Стало відомо, що у Колумбійському інституті є щоденники Винниченка. Треба мати їх для історії, для нащадків. Але думаю, що це не підтримає Москва, іще можуть звинуватити у націоналізмі» [15, с.310].

Архів та щоденник В. Винниченка після його смерті згідно із заповітом підлягали поверненню в Україну, в 1951 р. вивезені Г. Костюком до бібліотеки Колумбійського університету. Їх передано у право власності Українській вільній академії наук й віднесено до Бахметьєвського архіву. Там зберігались, окрім щоденників, листи до 1920 р. ЦК КП(б)У, звіт про поїздку до України, підшивки газети «Нова доба» й матеріали, що стосувалися суду над вбивцею С. Петлюри, декларація В. Винниченка з приводу проекту Конституції 1936 р. та багато інших матеріалів, що розкривали постать В. Винниченка як політика-державника.

Аби не мати неприємностей з Москви, ЦК КПУ ухвалив соломонове рішення 20 листопада 1970 р.: відділ науки і навчальних закладів направив П. Шелесту доповідну записку, в якій йшлося: «Поділяємо думку КДБ про те, що будь-яке звернення наукових установ республіки до так званої Української вільної академії УВАН і тому недоцільне. Вважаємо за можливе доручити Центральній науковій бібліотеці АН УРСР направити лист на адресу директора архіву російської та східноєвропейської історії та літератури Колумбійського університету з проханням про надання в наше розпорядження копії архіву Винниченка [16, арк.1].

У досліджувані роки політика історії передбачала підготовку колективних багатотомних синтезів та енциклопедій, головна мета яких закріпити «правильну» ідеологічну лінію. Затвердити й поглибити офіційне бачення історичних подій і представити історичний процес з «презумпцією авторитетності», витворити один загальний і тотальний образ історії. Крім того, така форма підготовки видань передбачала жорсткий контроль авторського тексту. В 1960-х роках в Україні було започатковано кілька наукових фундаментальних проектів, також тривала робота з написання Української Радянської Енциклопедії.

УРЕ стала величезним науковим здобутком на той час. П.Шелест часто особисто зустрічався з головним редактором видання М. Бажаном. 24 листопада 1967 р. він запише в щоденнику: «Прийняв головного редактора Української енциклопедії М. Бажана – йде тиск, щоб він не давав розгорнутої енциклопедичної довідки на М. Хрущова, С. Косіора, М. Скрипника, В. Чубаря та інших політичних діячів (...). Як грубо в нас дозволено втручатися в історію, викривляти і фальсифікувати її. Дав вказівку об'єктивно висвітлювати діяльність» [17, с. 247].

З приходом П. Шелеста до влади значно активізувалася робота з підготовки унікального видання «Історія міст і сіл Української РСР». Після ухвалення 29 травня 1962 р. ЦК КПУ постанови «Про видання Історії міст і сіл Української РСР» була проведена певна підготовча робота: затверджені редколегії томів, складено перелік населених пунктів, про які мали бути

написані нариси, сформовано штат. До підготовки роботи залучили близько 100 тис. авторів, серед яких, крім науковців, були краєзнавці-аматори, вчителі, журналісти. Підготовка роботи відзначалася ентузіазмом. Серед широкого громадського загалу цей проект отримав назву «народний літопис». До підготовки кожного тому в середньому долучалося 1,5 – 5 тис. авторів. Так, над томом «Полтавська область» працювало 1,5 тис. осіб. Серед них: 66% вчителів, 8% – викладачів вузів, 5% – архівістів, 4% – журналістів [18, с.78-79].

Майже 12 років тривала робота над багатотомником. Найбільш відповідальним періодом виявились 1964–1967 рр. Це був час написання робочих варіантів рукописів і підбір ілюстративного матеріалу, редагування.

Водночас підготовка видання стримувалась матеріальними труднощами, а також прямим саботуванням окремими високопосадовцями. До ЦК КПУ та УРСР постійно надходила різного роду інформація цього плану. Так, 15 вересня 1964 р. відповідальний секретар Головної редколегії І.Слабеев інформував органи влади: «Відсутність коштів на придбання паперу, передрук текстів, виготовлення ілюстрацій та на відрядження прикріплених фахівців обласного центру вже зараз гальмує завершення роботи над томами (...). Орієнтовні розрахунки показують, що витрати на підготовку томів «Історії міст і сіл Української РСР» мають становити 81,857 крб. [19, арк.7].

12 травня 1968 р. на етапі завершення видання праці старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР П.Балковський інформував П.Тронька про те, що «...з 57 нарисів рукопису тому «Херсонська область» підготовлено тільки 40, проте переважна більшість з них ще в районних комісіях на доробці, (...) в них недостатньо використані архівні джерела, література та рівень викладу потребують поліпшення» [20, арк. 143].

А завідувач редакції «Історії міст і сіл...» В.Кулаковський повідомляв 11 лютого 1971 р. уряд про те, що зривалися терміни друку тому «Хмельницька область», через те, що обласна редколегія не забезпечила вчасного та якісного доопрацювання нарисів та довідок, 20 нарисів потребують доопрацювання, не готовий ілюстративний матеріал та вступна стаття [21, арк.28-29].

П.Шелест регулярно цікавився творчим та організаційним процесом багатотомника. 25 січня 1964 р. у щоденнику він пише: «Провів нараду із завідувачами відділами ЦК Шевелем і Кондуфором (...), обговорили організацію видання історії міст і сіл республіки. Це велика справа, яка залишиться на віки в історії України. Були і противники цієї справи, і перш за все Грушевський» [22, с. 166].

Видання мало відповідний суспільний резонанс, широко рецензувалось та обговорювалось серед наукової громадськості. Його концепція відповідала, насамперед, забезпеченню ідей будівництва соціалізму і пропаганді соціалістичного способу життя. У зв'язку з цим, більша частина текстів стосувалась радянського часу. У кожному районі, окрім райцентрів виділялись окремі селища міського типу та села, але не більше п'яти. Решта населених пунктів перераховувалась відповідно до їх входження до конкретної сільської ради. Інколи назва населеного пункту могла бути згадана у загальній статті про область чи район у зв'язку з конкретними історичними подіями. Про їхню історію не було нічого написано. Подібна ситуація й відносно населених пунктів, які зникли назавжди і залишилися лише в пам'яті старожилів. Здебільшого це стосувалося хуторів, колоній, виселок тощо.

Активізація краєзнавчого руху в досліджувані роки не в останню чергу була зумовлена підтримкою різного роду починань вищого керівництва ЦК КПУ і особисто П.Шелеста. У цьому плані відбулось кілька знакових подій. 21 грудня 1966 р. розпочало свою роботу Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, як громадська пам'ятко-охоронна організація, що успадкувала цінний набутий досвід у цьому напрямі наприкінці 20–30-х років. Ця організація за тогочасних умов наступу на демократичні здобутки періоду за періоду відлиги залишалася тим своєрідним осередком, через який провідна українська інтелігенція активно продовжувала роботу стосовно збереження національної історично-культурної спадщини, популяризації багатотомних народних традицій [23, с. 14].

У 1960-х роках УТОПІК ініціює реалізацію кількох національно-культурних програм, а також підключилася до реалізації Державної програми щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва.

П.Шелест схвалив ініціативу української інтелігенції щодо увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з цією проблемою. Про необхідність таких кроків неодноразово наголошували провідні науковці, діячі культури. 24 листопада 1964 р. професор В.Голобуцький направив листа до П.Тронька, в якому детально обґрунтував історичне значення Січі і подав конкретні пропозиції щодо увічнення пам'яток [24, с. 16].

Подібне зацікавлення української інтелігенції цим напрямом роботи сприяло ініціювання доповідної записки секретаря ЦК КПУ А.Скаби та заступника Голови Ради Міністрів УРСР П.Тронька ЦК КПУ від 20 серпня 1965 р. про необхідність увічнення сторінок історії запорозького козацтва. У ній, зокрема, зазначалось, що пам'ятні місця й пам'ятники і повинен охоронятися державою майже повністю зруйновані, а деякі з них (перші козацькі укріплення на Томаківці, Чортотлику та ряд інших залиті Каховським морем. Сотні цінних, часом неповторних експонатів (...) не взяті на облік, розпорошені по різних культурно-освітніх та наукових закладах СРСР, нерідко загублені, або зберігаються в непристосованих сховищах музеїв і приватних колекціях [25, с. 17].

Подані пропозиції знайшли свою підтримку у П.Шелеста. ЦК КПУ та РМ УРСР ухвалили відповідно 31 серпня та 18 вересня 1965 р. постанови, якими оголошувалась територія о. Велика Хортиця у м. Запоріжжі Державним історико-культурним заповідником. Розгорталась робота щодо взяття на облік пам'яток. Лише у 1969 р. пам'яткоохоронці Сумщини облікували 983 пам'ятки [26, арк. 15-16].

П. Шелест неодноразово давав доручення органам державної влади на рахунок того, щоб було прискорено роботу щодо взяття пам'яток під охорону держави, а також відселили ті організації та установи, які за характером своєї діяльності не були споріднені з призначенням цих приміщень. 4 лютого 1968 р. Київська міська рада інформувала голову республіки: «За вашим дорученням, питання про збереження території та споруд Київського братства та Київської академії на Подолі (XVII–XVIII ст.) нами неодноразово розглядалося (...). Враховуючи велике культурно-історичне значення Державного музею-заповідника «Київська академія» та здійснення заходів по упорядкуванню, збереженню та використанню пам'ятників цього комплексу, поступово відселяються організації, перебування яких на території музею-заповідника несумісне з його роботою (...). Також заборонено спорудження на зазначеній території нових будинків для Вищого військово-морського училища» [27, арк. 9].

У 1968 р. було взято під охорону 23705 пам'ятників з 24 тис., наявних в Україні [28, арк. 77-78].

У досліджуваній період постійно зростали обсяги державного фінансування пам'яткоохоронної роботи. Протягом 1964–1968 рр. воно зросло майже у 8 разів, відповідно зі 100 тис. до 891 тис. крб. [29, арк. 80-81].

На жаль, започаткована робота так і не отримала свого логічного завершення. Відставка П.Шелеста у 1972 р. вплинула негативним чином на реалізацію Державної програми. 20 серпня 1973 р. новостворений ідеологічний ЦК КПУ підготував доповідну записку «Про серйозні недоліки, допущені при будівництві історико-культурного заповідника на о. Хортиця та впорядкування зазначеного комплексу», в якій констатувалось, що «...заходи щодо увічнення пам'яті запорізького козацтва набрали надмірного розмаху. Спорудження пам'ятних знаків у місцях, пов'язаних з історією запорізького козацтва, штучно форсується. Мали місце елементи захоплення козацькою старовиною, ідеалізація Січового самоврядування (центральне місце відводилось діорамі «Козацька Рада», 60 м) та військових звітяг запорожців (діорама про захоплення козаками на чолі з Сагайдачним фортеці у м. Кафа) здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні пережитки...» [30, с. 86–90].

За доби Шелеста великого поширення набули народні музеї, які створювались за ініціативою Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, окремих наукових установ чи науковців, ентузіастів-аматорів, які працювали на громадських засадах. Було створено кілька історико-етнографічних музеїв просто неба, так званих скансенів, які вважались найбільш раціональною та дієвою формою комплексного показу явищ народної архітектури, побуту, знарядь праці у їх природному оточенні.

У 1964 р. було започатковане будівництво музейного комплексу у Переяславі-Хмельницькому, створено Державний музей декоративно-прикладного мистецтва, у 1966 р. ство-

рено Українське товариство охорони пам'яток історії та культури і музей народної архітектури та побуту у Львові. У 1969 р. – музей народної архітектури та побуту у с. Пирогів під Києвом, у 1970 р. Закарпатський музей народної архітектури та побуту в Ужгороді. Це співіснування взаємовиключних дій і заходів відбиває політику того часу: політику фасаду, спрямовану на прославлення досягнень радянської влади у національному питанні та внутрішнього тиску на представників національних кадрів та інтелігенції. У результаті цього склалась парадоксальна ситуація: за ідентичні культурні досягнення нагороджували орденами й медалями. А інших викликали до КДБ та переслідували. Так, у той час, коли тисячі киян разом з партійними діячами, іноземними гостями аплодували у травні 1969 р. на концерті просто неба українському хору «Гомін» під керівництвом Л. Ященка, одягненому у національні строї з колекції І. Гончара, самого хранителя викликали до КДБ і висунули звинувачення в націоналізмі [31, с.313].

Окремо слід наголосити на ролі П. Шелеста в організації спорудження в с. Пирогів Музею народної архітектури та побуту України. 4 лютого 1969 р. ЦК КПУ ухвалив спеціальні заходи, які передбачали комплекс робіт щодо виявлення пам'яток народного будівництва – житлових, громадських, господарських, виробничих та інших будівель, відповідного побутового начиння, виробів народного мистецтва, ремесла, знарядь праці тощо. Значення цієї роботи важко переоцінити, оскільки вона, чи не вперше в Україні, ознаменувала собою початок систематичного виявлення, дослідження, фіксацію пам'яток народної культури [32, с. 31].

П. Шелест надавав великого значення цій роботі. На це вказує і його запис у щоденнику 14 травня 1970 р.: «...Розглядав питання, пов'язані зі створенням етнографічного музею України, а також меморіалу на честь Запорозької Січі на острові Хортиця. Все це необхідно для історії нашого народу, для виховання патріотичних почуттів» [33, с. 325].

Як і всі попередні здобутки та ініціативи по збереженню пам'яток історії та культури, і, насамперед, ті, котрі здійснювались під егідою П. Шелеста, зазнали нищівної критики з боку наступних чільників влади. Ідеологи русифікації виявляли неабияку стурбованість діяльністю мережі етнографічних музеїв, які, на їх думку, вирізнялись яскраво вираженою національною спрямованістю. Музей народної архітектури та побуту України постійно зазнавав перевірок, у тому числі і на кшталт політичної благонадійності його працівників. У відповідній записці ЦК КПУ від 11 грудня 1972 р. за підписом В. Маланчука, В. Іващенко, С. Безклубенка вказувалось, що проведена перевірка виявила наявність у роботі музею «суттєві організаційні та ідейно-політичні прорахунки та недоліки» [34, арк. 137].

Подібна негативна оцінка окремих національних проектів, здійснюваних за участю УТОПК, накладала свою оцінку і на діяльність Товариства в цілому. 3 жовтня 1972 р. «Про роботу українського товариства охорони пам'яток історії та культури, відзначила в його діяльності прояви милування старовиною, захоплення патріархальщиною, нечіткі ідейні позиції [35, с. 89-90].

Отже, підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що Петро Шелест у своїй політиці історії українського народу проявив себе як мудрий політик, громадянин і справжній патріот своєї землі. Так, він звеличував славні і героїчні сторінки національної історії, намагався відродити інтерес молодого покоління до вивчення і збереження культури, побуту та звичаїв нашого народу, а також залишити прийдешнім поколінням найкращі зразки української культури та побуту.

Література:

1. Тронько П. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П. Тронько. – К., 2000. – 270 с.
2. Савчук О. Збереження національної історико-культурної спадщини в контексті краєзнавчого руху кін.1950-х-поч.1990-х років. НАН України. Інститут історії України. Всеукраїнська спілка краєзнавців / О. Савчук. – К.: Рідний край, 1997. – 72 с.
3. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / В. Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 18. – 488с.

4. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, матеріали / Шелест Петро / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень, Центр іст. політології; Упоряд. В.К. Баран; Ред. Ю.І. Шаповал. — К.: Генеза, 2003. — 807 с.: фотогр.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.330, оп.1, спр.7, арк.12.
6. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, матеріали... / Шелест Петро. — С. 245.
7. Шелест П. Україно наша Радянська / Шелест Петро. — К.,1970.— С.20.
8. Київ. — 1989. — №10. — С.94.
9. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, матеріали... / Шелест Петро — С. 245.
10. Там само. — С. 67.
11. ЦДАГО, ф.330, оп.1, спр.7, арк.7.
12. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их — початку 1970-их років.с.59 / В. Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. — Вип. 18. — 488 с.
13. ЦДАГО, ф.1, оп.25, спр.364, арк.7.
14. Там само.
15. ЦДАГО, ф.1, оп.25, спр.364, арк.1.
16. Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, матеріали... / Шелест Петро. — С. 247.
17. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду... / П. Шелест. — С.310.
18. Тронько П. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» / П. Тронько. В 26 т. — Киев: Наукова думка, 1981. — С.78-79.
19. ЦДАВО України, ф.2, оп.10, спр.3534, арк.7.
20. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф.р.-3912, оп.1, спр.10, арк.143.
21. ЦДАВО України, ф.2, оп.13, спр. 5531, арк.28-29.
22. Петро Шелест: Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, матеріали...— с.166.
23. Савчук О. Збереження національної історико-культурної спадщини в контексті краєзнавчого руху кін.1950-х-поч.1990-х років. — С. 14.
24. Там само. — С.16.
25. Там само. — С.17.
26. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф.р. 7446, оп .1, спр .17, арк. 15.
27. ЦДАГО України, ф.1, оп. 25, спр. 17, арк. 9.
28. ЦДАВО України, ф.2, оп.10, спр. 3354, арк. 77-78.
29. ЦДАВО України, ф.2, оп.10, спр. 3354, арк. 80-81.
30. З любов'ю до України: зб. статей. — К.: Рідний край,1995. — 264 с.
31. Майстер, або Терни і лаври Івана Гончара / упоряд. та авт. щоденник нотаток Н. Поклад; кер. проекту та авт. передм. В. Яременко. — К.: МАУП, 2007. — 701 с.: іл., портр.
32. Савчук О. Збереження національної історико-культурної спадщини в контексті краєзнавчого руху кін.1950-х-поч.1990-х років. — С.31.
33. Петро Шелест. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, матеріали...- С. 325.
34. ЦДАГО, ф.1, оп. 32, спр. 657, арк. 137.
35. З любов'ю до України: зб. статей — К.: Рідний край,1995. — С. 86-90.

Коломиец М.С. Политика истории П. Шелеста: между национализмом и интернационализацией (1963-1972). В статье рассматривается деятельность П. Шелеста в сфере возрождения и сохранения исторической памяти и духовности украинского народа, характеризуются действия П. Шелеста в отношении взятия под государственный контроль памятников истории и культуры, а также его содействие делу воспитания молодого поколения украинцев в духе патриотизма и уважения к истории и культуре своей страны.

Ключевые слова: историческое краеведение, культура, историческая правда, архивы, историческая память, памятники архитектуры, истории и археологии.

Kolomiets M.S. Politics of P. Shelest's history: between nationalism and internationalization (1963-1972). The article describes P. Shelest's activity in the period of revival and presents the historical memorable notes and spirit of the Ukrainian people. P. Shelest's actions against state control of monuments of history and culture, as well as his contribution to the education of the young generation of Ukrainians in the spirit of patriotism and respect for the history and culture of their country are characterized.

Key words: historical ethnography, culture, historical truth, archives, historical memory, monuments of architecture, history and archeology.

УДК 929 Драгоманов(494.42)''1876/1889'':323.1(477)

Литвин І.В.,

канд. істор. наук,
викладач кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Третьякова А.С.,

студентка 5 курсу кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Женевський період життя та діяльності Михайла Петровича Драгоманова

У статті проаналізовано особливості женецького періоду життя та діяльності Михайла Петровича Драгоманова, визначено наслідки впливу цього видатного діяча на розвиток українського суспільно-політичного руху.

Ключові слова: М.П. Драгоманов, Женевський гурток, суспільно-політичний рух.

На сучасному етапі розвитку України як і впродовж всієї її історії гостро постають далеко не нові для нашого суспільства проблеми. А саме – розвиток демократії, удосконалення адміністративного поділу держави, вирішення національних проблем (розвиток культури та мови), визначення зовнішньополітичного курсу.

Шляхи для вирішення цих питань розробляли чимало вчених та громадських діячів зі світовим ім'ям – М. Шашкевич, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, І. Франко та ін. До них належить і М. Драгоманов, який підніс на новий щабель теоретичну думку національного розвитку України. Саме тому сьогодні постає необхідність детального вивчення життя і діяльності Михайла Петровича Драгоманова в «женевський період», який вважається періодом політичного прозріння вченого.

Об'єктом дослідження є життя та діяльність М.П. Драгоманова у 1876–1889 рр.

Предметом дослідження цієї статті є публіцистична, просвітницька та суспільно-політична діяльність Драгоманова у досліджуваній період.

Вивчення окремих аспектів життя і діяльності М.П. Драгоманова в «женевський період», і у тому числі його розробок історії суспільно-політичного руху, займалися його сподвижники – М. Павлик та І. Франко [21]. Пізніше цією проблематикою займалися О. Кістяківський [10], С. Грушевський, В. Лукеренко, В. Сокуренько, В. Сарбей, Р. Іванова [8,9], П. Федченко [29], В. Довгич [7], А. Катренко [28], Ф. Скакун [25], Т. Андрусак [5], які висвітлили різні аспекти діяльності мислителя. Вчені проаналізували всі напрями діяльності М.П. Драгоманова, але наразі саме «женевський період» у житті Драгоманова залишається мало дослідженим, а тому потребує детального вивчення.

Від'їзду вченого за кордон сприяли фактори, які умовно можна поділити на ті, що сприймалися Драгомановим як місіонерські та ті, що спричинялися царатом. Місіонерські завдання Драгоманов Михайло Петрович вбачав у впровадженні мрій Старої громади, яка вже давно сподівалася на заснування власного друкованого органу на чолі з ерудованим та самовідданим редактором та молодих українських соціалістів, які саме в особі вченого побачили найавторитетнішого свого ватажка. Але чи міг знати Михайло Петрович, що така висока честь коштуватиме йому занадто високу ціну, що він вже ніколи не повернеться на Батьківщину. Все ж головним поштовхом до еміграції Драгоманова до Женеви стали кілька заходів, впроваджених царським урядом, який хотів позбутися небезпечного «підбурювача умів». Через таку оцінку діяльності вченого царським урядом Михайло Петрович був

позбавлений можливості викладати, займатися науковою та публіцистичною діяльністю, що лишало його без засобів до існування.

Вчений неодноразово чинив супротив не правочинним звинуваченням проти себе. Намагався відстоювати свої погляди та право на їх розвиток на рідній землі з користю для власного народу.

Враховуючи плани старогромадівців, а також С. Подолинського й О. Терлецького вирішено було заснувати закордонне науково-публіцистичне видання на чолі з Михайлом Драгомановим. За попередніми задумами, йшлося про випуск «товстого журналу» «Громада» українською та російською мовами з додатками – популярними брошурами для простого народу та «летючими листками» (фейлетонами) на злободенні теми [8, с.63].

Місцем для організації видавництва М. Драгоманов обирає Женеву. Саме у Швейцарії навколо нього збирається група однодумців, яка утворила женевський гурток. До нього входили, крім самого М. Драгоманова, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Павлик, Ф. Вовк, Я. Шульгін [16, с. 283].

У 1878 р. Драгоманову нарешті вдалося розпочати видання «Громади» – першого в історії української преси вільного безцензурного видання. Протягом 1878–1881 рр. виходять п'ять номерів журналу «Громада», який став для України тим, чим «Колокол» Герцена для Росії.

Михайло Петрович мав на меті поширити знання про українську культуру, мову, традиції, побут по всій Європі. Для цього, не шкодуючи власного часу, видавав літературу багатьма європейськими мовами, а також привернув увагу європейської спільноти на проблему придушення прав українського народу на самовизначення в складі Російської та Австрійської імперій.

У «Громаді» з'являється політична програма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України.

«І в справах політичних ми бажаємо:

- Рівні права для всякої особи.
- Надмінної волі слова, печаті й науки, зборів і товариств
- Безперешкодної самоправи автономії для кожної громади у її справах.
- Повної самостоячести для вільної спілки федерацій і громад на всій Україні» [2, с. 283].

Крім «Громади», Драгоманов сам редагує ще один журнал «Вольное слово». Часопис почав виходити у червні 1881 р. як щотижневий зошиток, а згодом публікувався двічі на місяць.

Вже у другому номері «Вольного слова» з'явилося ім'я Драгоманова. Коли в Росії було інспіроване створення П. Шуваловим «Земського союзу» («Товариство земського Союзу і самоуправління»), газета оголосила себе його органом і з 37 випуску Михайло Петрович стає її фактичним редактором. З початку року до травня 1883 р. він перебував на посаді офіційного редактора цього видання. Видання «Громади» й вміщені статті Драгоманова у «Вольном слові» привернули увагу всієї Європи, оскільки його дослідження були спрямовані в русло історичних традицій українського народу. Зокрема, не поділяючи поглядів П. Куліша, який вважав козаків лише «розбишаками», Драгоманов доводив, що козаччина за своїм устроєм наближалася до вільних європейських держав.

Радикальна частина ініціативної групи, а саме – С. Подолинський, О. Терлецький, М. Зібер відстоювали революційне спрямування «Громади», але сам Драгоманов тоді ще не був крайнім радикалом і схилився спочатку до ліберального характеру видання [29, с. 108]. Трохи згодом під впливом позиції соратників погляди М. Драгоманова радикалізуються, але він так і не сприйняв їх захоплення ідеєю революції та збройного повстання.

У «Громаді» та брошурах учасники «женевського гуртка» активно пропагували концепцію так званого громадівського соціалізму. Вона прагнула увінчати в собі ідеї західноєвропейських соціалістичних вчень, традиції українського суспільного життя та досягнення української політичної думки. Автором цієї концепції та ідейним натхненником, на думку більшості вчених, є саме М. Драгоманов, який прагнув протиставити її надмірному захопленню української прогресивної молоді марксизмом та російським нігілізмом.

Російська ліберальна преса, виражаючи острах «освічених класів» і буржуазії, вишуквала навіть міжнародні гарантії, які б «захистили Росію кордоном від проникнення соціалістичних ідей, що йшли із Західної Європи, від планів творених у Женеві» [12, с. 307]. Така

пропаганда могла підштовхнути свідоме населення до активних дій, які б суперечили політиці самодержавства.

Характерними для поглядів вченого тієї доби були принципові виступи проти терору як непотрібної «школи крові» та сподівання на успіх мирного наступу на самодержавство.

З точки зору історичної перспективи жодне принципове неприйняття терору – це позиція, яка за тих суспільних умов вимагала політичної мудрості й громадянської відваги, зважаючи на конкретний стан політичної ситуації, вона викликала зрозумілий осуд.

Проте Драгоманов не закликав український народ сидіти зі складеними руками. Натомість він пропонував об'єднуватися, думати і діяти з метою примножити свою силу та виборювати своє право на свободу [9, с. 157].

Активна пропаганда ідей громадівського соціалізму і радикалізм політичних поглядів М. Драгоманова та його послідовників викликали спочатку нерозуміння, а потім і несприйняття у ліберально-поміркованих діячів Київської громади.

Ці суперечності призвели до того, що у 1886 р. відбувається остаточний розрив М. Драгоманова із Старою громадою, яка припинила фінансування проєктів «жєневського гуртка» [16, с. 162].

Ще раніше стався розрив з російською демократичною еміграцією, якій не подобались національно-свідома позиція М. Драгоманова та його критика російського шовінізму, в тому числі й чільних діячів ліберального та демократичного руху.

За умов скрутного матеріального становища, в якому опинився «жєневський гурток» внаслідок відмови у допомозі з боку Старої громади, С. Подолинський пропонує М. Драгоманову свою допомогу. Останній певний час вагався, оскільки був не повністю згоден з радикально-революційною позицією С. Подолинського.

За кошти С. Подолинського було видано два номери журналу. Я. Корнійчук зазначає, що: «Спільне видання «Громади» М. Драгомановим, С. Подолинським та М. Павликом було результатом деякого компромісу між ними. Він був досягнутий за умови, що кожен з них матиме можливість вільно друкувати в журналі свої погляди. Хоча Подолинський підтримував видання матеріально, воно за своїм напрямом не відповідало його поглядам. Він не міг публікувати тут свої праці і почав друкувати їх «на власний рахунок» [12, с. 304]. Свої революційні плани він частково реалізує, виданням соціалістичних брошур-метеликів і не полишає думки щодо видання повноцінного журналу.

Погляди Михайла Петровича та багатьох його соратників на методи побудови громадівського соціалізму розійшлися. Відтоді Драгоманов розраховує лише на підтримку українського руху в Галичині, хоч не втрачає надії на еволюцію суспільно-політичних поглядів з боку наддніпрянських діячів. У 1886 р. він публікує статтю «Напередодні нових смут», де висуває ідею створення української радикальної партії. Ця ідея знайшла широку підтримку серед галицьких українців, які були готові до відкритої політичної боротьби за права українського народу [8, с. 73].

Саме навколо нього протягом 70-х років XIX ст. у Галичині згуртувалося вузьке коло представників старшого покоління та молоді, до якого, зокрема, належали М. Павлик, І. Франко і разом з ним почало європеїзувати галицьких русинів. Ця група започаткувала так звану радикальну політику в суспільному житті Галичини, «головним завданням якої було ознайомлення народних мас з насущними політичними питаннями з метою викликати в народі інтерес до політичних, суспільних і національних ідей» [9, с. 53].

Залишений без джерел фінансової підтримки М. Драгоманов, незважаючи на загальноєвропейське визнання та науковий авторитет, потрапляє у доволі скрутне матеріальне становище і у 1889 р. приймає пропозицію стати професором загальної історії новоствореного Софійського університету в Болгарії. Саме у Софії 20 червня 1895 р. серце визначного українського вченого, політичного та громадського діяча Михайла Петровича Драгоманова зупинилося [16, с. 340].

Отже, «жєневський період» життя та діяльності М.П. Драгоманова справив значний вплив на розвиток суспільно-політичної думки як в Україні, так і в Європі у цілому. Його статті, опубліковані на сторінках «Громади» та «Вольного слова», широко розповсюджували ідеї культурно-національної автономії України. Це сприяло піднесенню української свідомості.

Саме видавнича та публіцистична діяльність Михайла Петровича активізувала громадське життя галицьких українців, що стало предтечею до утворення перших політичних партій на західноукраїнських землях.

Очевидно, що окремі думки М.П. Драгоманова за нових історичних умов сприймаються критично, але система наукового мислення вченого була вільна від будь-якої політичної кон'юнктури, тому й нині здатна дивувати нас тривкістю і нескінченністю її основних положень.

Література:

1. Жуковський А., Грінченко Б.Д., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу / А. Жуковський та інші / НАН України, Ін-т української археографії. – К., 1994. – 284 с.
2. Болотова Г., Драгоманов М.П. Документи і матеріали 1841 – 1994 / Г. Болотова та інші / Інститут української археографії та джерелознавства ім. Грушевського. – Львів, 2001. – 731 с.
3. Драгоманов М.П. Пропаший час // Українці під Московським царством (1654 – 1876) / Передм. М. Павлика // Пам'ять століть. – 2002. – № 5. – С. 3 – 19.
4. Драгоманов М.П. Автобіографія (1841 – 1889 гг.). – К.: Криниця, 1917. – 59 с.
5. Драгоманов М. П. Листи до І. Франка і інших: У 2 т. 1881 – 1895 / Вид. І. Франко. – Львів, 1906. – 5 с.
6. Андрус'як Т.Г. Шлях до свободи // Михайло Драгоманов про права людини / Фонд сприяння розвитку української правової думки та пропаганди державницьких традицій «Право для України». – Львів: Світ, 1998. – 189 с.
7. Депенчук Л.П., Лук М. І. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – 207 с.
8. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова: навч. посіб. для спец. «Українознавство», «Політологія», «Історія світової публіцистики» / М-во вищої і середньої спец. освіти України, Навч.-метод. кабінет з вищої освіти, Київський держ. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К.: НМК ВО, 1991. – 155 с.
9. Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 223 с.
10. Іванченко Р.П. Раби Києва не мовчали... До 150-річчя від дня народження М. П. Драгоманова. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. – 47 с.
11. Кистяковский Б.А. М.П. Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М.П. Политические сочинения. – М., 1908. – Т. 1. – С. IX – LXXVII.
12. Крутлашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Прут, 2000. – 487 с.
13. Пам'яті М. Драгоманова. 1895 – 1920: 3б. ст. – Харків, 1920. – 112 с.
14. Панько Т.І. Нація і мова в системі поглядів М. Драгоманова і М. Грушевського: Текст лекцій / М-во вищої і середньої спец. освіти УРСР, Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів: ЛДУ, 1991. – 53 с.
15. Український національний рух XIX століття (По сторінках праць Михайла Драгоманова): навч. посіб. / А.М. Катренко, Ю. В. Беззуб; Київський військовий гум. ін-т, Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 51 с.
16. Федченко П.М. Михайло Драгоманов: Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1991. – 362 с.

Литвин И.В., Третьякова А.С. Женеvский период жизни и деятельности Михаила Петровича Драгоманова. В статье проанализировано особенности женеvского периода жизни и деятельности Михаила Петровича Драгоманова, определены последствия влияния этого великого деятеля на развитие украинского общественно-политического движения.

Ключевые слова: М.П. Драгоманов, Женеvский кружок, общественно-политическое движение.

Lytvyn I.V., Tretyakova A.S. Geneva period in Mykhailo Petrovych Drahomanov's life and work. The characteristics of the Geneva period in Mykhailo Petrovych Drahomanov's life and work are analyzed in the article. The consequences of influence of this great leader on the development of Ukrainian political and social movement are defined.

Key words: M.P. Drahomanov, Geneva club, socio-political movement.

УДК 323.1(477)

Овчаренко В.П.,

здобувач кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Політико-етнологічні аспекти державотворчих процесів у незалежній Україні

У статті подано політико-етнологічний аналіз особливостей здійснення державної етнополітики незалежної України, її законодавчого забезпечення і врахування в ній регіональних чинників.

Ключові слова: державна етнополітика; поліетнічність; етнічні спільноти; етнічний регіоналізм; між-національні відносини; українська (титольна) нація; національні меншини; корінні народи; етнічні групи.

Розв'язання складних проблем державотворення за умов нового – незалежного поліетнічного суспільства, яким воно є в Україні, неможливе без поглибленого вивчення його політико-етнологічних аспектів. Їх недооцінка чи нехтування, як засвідчує практика, призводять часто до загострення політичної нестабільності, зародження міжнаціональних конфліктних ситуацій, що порушує міжетнічний мир і злагоду, несе небезпеку територіальній цілісності держави.

Концептуальні засади політико-етнологічних досліджень зазначеного напрямку закладені у працях таких відомих вітчизняних учених, як О. Антонюк, О. Биков, І. Варзар, К. Галушко, В. Євтух, О. Картунов, Г. Касьянов, В. Котигоренко, Ю. Куц, І. Курас, О. Майборода, О. Малиновська, В. Мицик, Л. Нагорна, П. Надолішній, І. Онищенко, М. Пірен, В. Ребкало, Ю. Римаренко, С. Римаренко, В. Скуратівський, В. Трощинський, Л. Шкляр, М. Шульга та ін.

Цілком очевидно, що реальні суспільні моделі і практичні дії, пов'язані із становленням незалежної України, особливо у першій половині 1990-х років, виривати із загального контексту її державотворчих процесів є методологічно неправильним. Повною мірою це стосується і такого феномену українського суспільства, як його поліетнічність. Остання, з одного боку, залежить від змісту та пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики держави, а з другого, – сама впливає на ці чинники. З цим необхідно постійно рахуватися, насамперед, чинній владі.

У Конституції України 1996 р. є, хоч і не перераховуються всі існуючі етнокомпоненти суспільства (та це й не є її завданням), все ж, у ст.11 вказується на основні з них, де поряд з українською нацією названі «всі корінні народи і національні меншини України» [1, с. 6].

Принциповим з точки зору політичної етнології є врахування в державотворчій діяльності характерних рис етнонаціональної структури сучасного українського соціуму. Провідними вченими – фахівцями ця структура визначається так: «українська етнонація, національні меншини, етнічні спільноти з невизначеним статусом, представники окремих етносів» [2, с. 5].

Вузловим моментом теми статті є суто політико-етнологічний підхід до врахування ключової особливості етнонаціональної структури сучасної України – її багатоетнічності. Чи дійсно правомірно кваліфікувати її як поліетнічну державу, що стверджують відомі фахівці у даній галузі? Вочевидь, це є максимально об'єктивним визначенням, адже в Україні протягом віків разом з чисельно переважаючим титульним етносом – українцями проживають і інші етноси. Вони співіснують у межах одного спільного етнополітичного і, водночас, етносоціального державного утворення [3, с. 103].

Водночас слід відзначити досить помітний рівень етнічної різноманітності (тут часто вживається ще й термін «мозаїчність») в Україні. Він чітко відбиває етнонаціональну структуру її окремих регіонів, які незавжди співпадають з державним адміністративно-територіальним поділом. Зазначений рівень, якщо його індексувати за складом всього населення

держави, вимірюється сьогодні коефіцієнтом 0,37, що поступається таким показникам по Румунії і Словаччині, але перевищує по Польщі та Угорщині [4, с. 8-9].

Необхідно також мати на увазі, що поліетнічність в Україні характеризується історично сформованою нерівномірністю та несистемністю навіть у тих регіонах, де вона реально домінує. До типово поліетнічних – за діючими нині науковими критеріями можна віднести тільки деякі з них, а саме: Буковину, Закарпаття, Донбас, Житомирщину, Крим, Одещину, Харківщину. Але й вони різняться за формами розселення національних меншин: компактністю і дисперсністю (розсіяністю у загальному масиві населення); домінуванням сільських або міських жителів; проживанням у прикордонні із своїми етнічними батьківщинами чи у територіальному віддаленні від них [5, с. 242].

У державотворчих процесах останніх двох десятиліть в Україні суттєву роль відіграють багато факторів, не останню з них мають питання лінгвістичні. Тому, при розгляді особливостей багатоетнічності в нашій державі необхідно враховувати різючі порушення пропорцій структури населення з числа національних меншин (з рідною мовою спілкування) щодо загальної структури культурно-інформаційного середовища великих міст. Там у традиційно домінуючому російськомовному ареалі протягом десятиліть продовжуються процеси мовної асиміляції не лише етнічних меншин, а й самих українців. Ключовий політико-етнологічний аспект цього питання лежить в історичній площині спочатку нав'язаного, а далі вже і безальтернативного застосування у міжетнічних взаємодіях українсько – російської двомовності. В результаті остання виступає невід'ємним чинником інституційного забезпечення функціонування поліетнічності в Україні. А на думку деяких провідних фахівців з етнології та етнополітики, таке становище із вибіркоким застосуванням мов вказує якщо не на етнолінгвістичну дискримінацію, то принаймні на його іноетнічну акультурацію, а в деяких випадках – асиміляцію [6, с. 164].

Можна було б наводити ще багато додаткових характеристик і аргументів на користь специфічності та нетиповості (у порівнянні з іншими європейськими державами) поліетнічності в Україні. Але тут слід мати на увазі і той момент, що далеко не всі держави світу впоралися із проблемою гарантування міжнаціонального миру та злагоди між різними етнічними спільнотами у своїх суспільствах. Як засвідчує світова практика, поліетнічність може виявляти себе не тільки чинником міжнаціонального взаємозбагачення та соціальної гармонії. Вона, з огляду на певні причини, часто стає джерелом протистоянь і прямої ворожнечі. Ось одне з резолюційних свідчень, що міститься у спеціальному документі ООН: «Конфлікти на етнічному ґрунті можуть супроводжуватися насильством і руйнуванням, викликати у відповідь дії репресивного характеру, ставити під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створювати небезпеку втягнення в них сусідніх країн» [7, с. 87].

Міжнародний досвід, насамперед європейських держав з багатоетнічним складом населення, вказує на необхідну функцію і Української держави виявляти і вирішувати проблеми етнонаціональних меншин. Цілком закономірно, що стратегічні напрями етнонаціонального розвитку сучасної України знайшли своє відображення в її головних державних актах – Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. та Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р. [8, с. 119]

Політико-організаційне структурування деяких етнічних спільнот України розпочалося ще з середини 1980-х років. Та взаємопов'язані з широкоформатною поліетнічною активізацією процеси становлення Української держави, в тому числі як головного інституту етнополітики, належним чином розгорнулися тільки із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. Саме відтоді належним чином активізувалися і стали цілком реальними, а не гіпотетичними процеси відродження та подальшого розвитку національної самосвідомості, культури, традицій і звичаїв етнічних спільнот, що проживають на українських теренах [9, с. 518-519].

Невід'ємною складовою державотворчих процесів у незалежній Україні, що стосується їх політико-етнологічних аспектів, цілком об'єктивно і органічно стало створення відповідної законодавчої бази, покликаної регулювати етнонаціональну сферу. Її основоположну правову основу склали такі законодавчі акти: «Декларація прав національностей України» (1991 р.) [10]; Закон УРСР «Про освіту» (1991 р.) [11]; Закон України «Про громадянство

Україні» (1991 р., 2001 р.) [12]; «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) [13]; «Закон України про біженців» [14] і, що особливо важливо, відповідні положення Конституції України (1996 р.). Дотримання норм та приписів зазначених законодавчих документів служить збереженню міжетнічного миру у сучасному українському суспільстві і є запорукою дотримання політико-етнологічних стандартів співжиття громадян різних національностей [15, с. 45-48].

Цьому ж служать і такі підзаконні акти як Укази Президента України «Про фонд розвитку культур національних меншин України» (1992 р.) [16], «Про додаткові заходи щодо державної підтримки національного книгодрукування і книгорозповсюдження» [17]; документи Кабінету Міністрів України – Постанова КМУ «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР» (1992 р.) [18]; Концепція культур національних меншин (1995 р.) [19] та ін.

Характерною політико-етнологічною тенденцією зміцнення нормативно-правової системи і регулювання міжнаціональних відносин слід вважати впровадження у вітчизняне законодавство та практику державотворення норм і стандартів міжнародного права у цій сфері. Так, ще у листопаді 1995 р. Україна, ставши членом Ради Європи (РЄ), взяла на себе зобов'язання керуватися серед інших такими важливими спеціальними документами як Рамкова конвенція про захист національних меншин [20] і Європейська хартія регіональних мов або мов меншин [21]. Відповідно до вимог ст. 9 Конституції України «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Отже, зазначені міжнародні документи після їх ратифікації трансформуються на юридично повноправний елемент українського законодавства, яким належить керуватися у прийнятті управлінських рішень у етнонаціональній сфері.

Природно, що у контексті висвітлення теми нашої статті провідне місце посідають етнополітичні аспекти державотворчих процесів. І необхідно вказати, що в Україні ще у 1990-і роки сформовані достатньо розвинуті системні структури із забезпечення державою дієвості механізмів регулювання міжнаціональних відносин. Наш вітчизняний позитивний досвід у цій царині був відзначений найавторитетнішими міжнародними інституціями – такими, як ООН, ОБСЄ, РЄ та ін. [22, с. 223, 229].

Якщо аналізувати державотворчі процеси у незалежній Україні з позицій політико-етнологічної методології, то вони зводяться до таких загальних засад: врахування взаємозв'язку загальногромадянських і національних прав людини; існування єдиного українського громадянства; право кожного громадянина вільно визначати свою національну належність; визнання юридичної рівноправності етнічних груп у державотворчих процесах; політична, економічна та ідеологічна багатоманітність; дотримання принципів національного інтересу та національних пріоритетів у загальнодержавному, а не етнічному значенні; врахування поліетнічного та полікультурного плюралізму; збереження генофонду українського народу; взаємодія і взаємовплив політичного, економічного, правового, соціального й національного чинників у суспільстві; рівноправність і взаємовигідне співробітництво з іншими країнами, міжнародними організаціями та незалежними експертами у галузі міжнаціональних відносин [4, с. 4, 46-49].

Ставиться зовсім не риторичне, а ключове для нашої статті питання: «А навіщо потрібний політико-етнологічний підхід до висвітлення державотворення у суверенній Україні?» Ми вважаємо, що такий підхід необхідний, аби забезпечити сутнісний зміст розкриття визначеної тут проблеми. Адже саме політична етнологія виступає як макроструктурна дисципліна, що займається пізнанням найбільш масштабних і складних етнополітичних феноменів – таких, як вплив етнічних чинників на процеси державотворення. У цьому плані винятково важливими для нас є міркування відомих вчених І.М. Варзара, Ю.І. Римаренка і І.Ф. Кураса з приводу органічного зв'язку теоретичної та прикладної етнології. Вони ще «на зорі» незалежної України (1993 р.) зазначали, що новаційні поняття етнологічного ґатунку «набули особливого значення» і «мають стати вагомими», зокрема, для виміру «етнополітичного простору України...» Це потрібно для того, аби об'єктивніше «розібратися, кого в Україні власне можна вважати етносом, а кого – субетносом, кого «корінною», кого «некорінною» націями, кого «національною меншиною», кого «нацією», кого «національною

(етнічною) групою», вірного визначення того, хто є хто в Криму у пропорційних співвідношеннях російсько-українського та іноетнічного населення, з одного боку, і корінного – кримсько-татарського народу, – з другого [23, с. 6-7].

Окремо хотілося б зазначити ще й таке: політична етнологія має об'єктом свого дослідження закономірності політичного життя поліетнічних спільнот. Вона покликана аналізувати громадсько – політичне співжиття різностадійно сформованих народів – етносів у багатонаціональній державі; вивчати взаємодію різноманітних засад та підходів у виробленні і утвердженні громадського і державного консенсусу у поліетнічному суспільстві. Політична етнологія за своїм науковим спрямуванням і профілем повинна досліджувати етнотривалі закономірності зі специфікою та особливостями. Це, насамперед, такі комплекси питань: про принципи співвідношення чи поєднання у процесах державотворення таких його ключових форм, як унітаризм, федералізм, автономізм тощо; про гармонізацію засад центральнодержавної юрисдикції і регіонального (місцевого) підпорядкування в країні з поліетнічним населенням.

Слід вказати на ще одне, на нашу думку, вкрай важливе завдання політичної етнології. Йдеться про виявлення логіки та механізмів динамізації, а далі – взаємовпливу, взаємопереливання, взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників у контексті соціально-політичних ускладнень (у тому числі – громадських заворушень, революцій, війн) з метою запобігання чи ліквідації етнополітичних і міждержавних конфліктів на спільних геополітичних територіях. До речі, фахівці з політичної етнології доводять, що конфліктогенний потенціал етнічності за умов багатонаціонального соціуму зумовлюється особливостями модернізаційних періодів. Саме такий переживає сучасна Україна із здобуттям незалежності – у 1991 р., коли змінилися соціальні ролі, і зв'язки, політичні і професійні орієнтації, і т. і., а конкретна особа – громадянин прагне зберегти або відновити власну належність саме до «своєї» етнічної групи [7, с. 72]. Мова тут йде про категорію, яка належить до понятійно-категоріального апарату політичної етнології, – «етнонаціональну ідентичність». Етнологи вивчають і це специфічне явище у всіх його іпостасях і проявах, зазначаючи, що усвідомлення приналежності до певної нації забезпечує відчуття захищеності та громадянської самодостатності, є додатковим джерелом патріотизму і національної гордості. Коли ж на цьому ґрунті виникають порушення, негативи, деформації, то вони за певних умов можуть породити прояви агресивного націоналізму, міжетнічної нетерпимості, ксенофобії. За таких обставин криза національної самоідентифікації може обернутися на конфліктогенний фактор впливу [24, с. 67].

Необхідно враховувати і таку політико-етнологічну особливість України, коли криза національної ідентичності, що торкнулася деяких етнічних спільнот після 1991 р., зумовлена чи підсилена не тільки багатоетнічністю, а й регіональними відмінностями, які склалися історично. Так, зокрема, східні регіони опікуються переважно проблемами економіки, західні – культурними та релігійними. Що ж стосується Криму, то його багатонаціональне населення, до того ж з домінуванням російського етносу, все ще знаходиться на стадії пошуків своєї нової ідентичності [25, с. 530].

Як ми вже зазначали, в процесі новітнього українського державотворення питання національної ідентичності гостро актуалізується і через невизначеність структурного складу нації, кого до неї включати, а які етнотелементи суспільства ще не визначилися щодо цього. Тут знову ж таки у центрі уваги перебувають національні меншини, оскільки це питання безпосередньо пов'язане із забезпеченням їм допуску до процесів державного будівництва, а отже, до офіційної влади. Якщо цього держава не забезпечує, то цілком можливе виникнення конфліктогенних ситуацій на цьому політичному ґрунті. На такі обставини аргументовано вказували російські етнополітологи ще в 1990-х роках [26, с. 43].

Задля справедливості слід відзначити, що в сучасній Україні не спостерігалось досі проявів такої етнічної дискримінації. Однак це не дає підстав вважати, ніби подібних загроз у нас не існує. На жаль, десь на латентно-потенційному рівні вони присутні й іноді нагадують про себе. Так, якщо згадати минулі чи ще давніші виборчі кампанії, особливо – до Верховної Ради України, Верховної Ради АР Крим та деяких органів місцевого самовряду-

вання, то помітною була активізація еліт певних етнічних угруповань, які наполегливо – часто всупереч чинному законодавству – порушували питання, щодо надання державою політико-правових преференцій за етнонаціональною приналежністю [27, с. 97-99].

Прикметним є те, що мережа – система вітчизняних інститутів – центральних і місцевих структурних органів етнополітичного управління в Україні формувалися паралельно і одночасно із структуруванням національних меншин у громадські об'єднання різного рівня та масштабу. Цей процес розпочався на межі 1990-х років і триває досі, він має свою непросту історію. Саме з того часу офіційно етнонаціональну політику віднесено до функцій державного управління. Цілком зрозуміло, що запровадження цих новацій передбачало і спонукало створення у системі виконавчої влади мережі спеціальних інституцій етнополітичного регулювання на всіх адміністративних рівнях, включаючи конкретну роботу з національними меншинами, у тому числі через представників від їх громадських організацій. У нашій державі у даній сфері головним органом виконавчої влади став Державний комітет у справах національностей та міграції. Ми навели тут ту його назву, під якою він функціонував найдовше, адже за останні 20 років цей державний орган було піддано 15 різноманітним організаційно-структурним змінам – від Міністерства до департаменту і навіть управління (сьогодні у складі Міністерства культури України) [28, с. 350-354]. Звичайно, це не могло не позначитися негативним чином на здійсненні деяких напрямів державної етнополітики в Україні.

На думку багатьох політиків, державних експертів, фахівців з етнології, необхідно якнайшвидше відновити повноцінну діяльність і вищого органу виконавчої влади у сфері етнонаціональної політики, і всієї владної вертикалі, що опікується цими питаннями в Україні на регіональному та місцевому рівнях. Від цього держава і суспільство тільки виграють.

Повертаючись до позитивних моментів нашої проблемної теми, справедливим буде вказати на якісно новий етап етнонаціонального та державотворчого розвитку України, який вималювався на порубіжжі XX і XXI ст. Цей етап, як ніколи раніше, невідкладно вимагає більш поглибленої взаємодії і подальшої конструктивної співпраці органів державної влади та громадських організацій національних меншин, передусім у вирішенні питань подолання ще існуючих проблем у сфері забезпечення їх прав і свобод, у цьому контексті потрібно відзначити помітну організуючу роль зазначених вище громад [29, с. 41].

У цілому позитивно оцінюючи діяльність громадських об'єднань етнонаціональних спільнот сучасної України, слід констатувати активну участь переважної більшості з них у державотворчих процесах, сприянні громадсько-політичній консолідації та корисній для суспільства міжетнічній взаємодії. Доречно згадати, що з метою підвищення ролі неурядових організацій національних меншин у державотворенні та соціально-політичному житті в цілому, врахування багатьох важливих політико-етнологічних проблем Указом Президента України від 23 липня 2000 р. було утворено Раду представників громадських організацій національних меншин при Президентові України [30]. Слід відзначити, що ця Рада відіграла помітну роль у патріотичному згуртуванні етнонаціональних спільнот України. На жаль, на сьогодні такий важливий для суспільства громадський орган відсутній. Доцільно було б відновити і його діяльність.

Підсумовуючи викладене вище із врахуванням досвіду 20-річчя незалежності України, можна зазначити, що в нашій державі складається (і перебуває у стані подальшого вдосконалення) така система, за якої становлення місцевого самоврядування, етнічна самоорганізація значною мірою забезпечують самостійність суб'єктів етнополітики вже на першому базовому рівні. Стосовно координації співпраці між структурами державної виконавчої влади та етнічними громадами на різних рівнях дедалі більшу роль у перспективі відіграватимуть різного типу дорадчі органи, які особливо ефективні на місцевому рівні. У процесі становлення сучасної системи етнонаціональної самоорганізації цей механізм вдосконалюється, зростає його ефективність та дієздатність [16, с. 109-111].

Політико-етнологічний розгляд досвіду України засвідчує, що тенденції і загальна спрямованість розвитку ситуації у сфері етнополітики визначатимуться і належною наповненістю суб'єктів її державного управління, і здатністю цього управління самоорганізо-

уватися і адаптуватися до змін у міжнаціональних відносинах. Це, насамперед, стосується засад вироблення і дотримання єдиної – загальнодержавної етнополітики з одночасною підтримкою самостійності органів регіональної державної влади. Для цього, вочевидь, слід ширше залучати самі національні меншини та їх організації до процесів ухвалення важливих для них же самих рішень. Такий порядок посилюватиме, як засвідчує і міжнародний досвід, функціональну мобільність виконавчої вертикалі у масштабах всієї Української держави. Тому актуальним завданням у подальшому видається планомірне вдосконалення практики взаємодії владно-управлінських структур і органів з відповідними структурами етнополітичної самоорганізації громадян України.

Література:

1. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Преса України, 1997. – 79 с.
2. Євтух В.Б. Етнополітична структура українського суспільства /В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова: Довідник. – К.: Наукова думка, 2004. – 342 с.
3. Євтух В.Б. та ін. Етносоціологія: терміни та поняття / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, К.Ю. Галушко та ін. навч. посіб. – К.: Фенікс, 2003. – 280 с.
4. Розвиток етнополітичних відносин в Україні: Стан. Тенденції. Перспективи. – Львів: Світ, 2007. – 525 с.
5. Майборода О. Залежність характеру міжетнічних відносин в Україні від факторного впливу / О. Майборода // Міжнаціональні відносини і національні меншини України. – К.: Головна спеціал. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 282 с.
6. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В.О. Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.
7. Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень українсько-американського Бюро захисту прав людини: – К., 1998. – Вип. 21. – 455 с.
8. Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матер. Всеукр. наук.-практ. конфер. – К., 2004. – 256 с.
9. Основи етнополітології: підруч. / за ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
10. Декларація прав національностей України // Вісник Верховної Ради України. – 1991. - № 53. – Ст. 799.
11. Закон УРСР «Про освіту» // Закони України. – К., 1996. – Т. 1. – С. 414-433.
12. Закон України «Про громадянство України» // Закони України. – Т. 2. – С. 217-226
13. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Закони України. – К., 1996. – Т.3. – С.362-363.
14. Про біженців: Закон України від 24 грудня 1993 р. №3319 – XII // Вісник Верховної Ради України. – К., 2001. – С.45-48.
15. Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні. – К., 2001. – 352 с.
16. Про фонд розвитку культур національних меншин України: Указ Президента України від 29 квітня 1992 р. № 279 // 36. Указів Президента. – 1992. – №2. – 30 черв.
17. Указ Президента України від 19 листопада 2000 р. №1217/2000 «Про додаткові заходи щодо державної підтримки національного книговидання і книгорозповсюдження» // Президентський вісник. – 2000. – №41.
18. Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АР: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. – №42.
19. Концепція культур національних меншин: Постанова Кабінету Міністрів від 31 травня 1995 р.) // Інформ. бюл. Міністерства України у справах національностей, міграції та культур. – 1995. – №2. – С.35 – 37.
20. Рамкова конвенція про захист національних меншин // 36. договорів Ради Європи. Українська версія. – К., 2000. – С. 163-170.
21. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 // Вісник Верховної Ради України. – 2000. – №3. – С. 23-24.
22. Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві. – К., 2004. – 287 с.
23. Етнополітичний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії (Вступ). – К., 1993. – 800 с.
24. Нагорна Л. Криза національної самоідентифікації, як чинник конфліктогенності // Етнополітичні конфлікти у посттоталітарному просторі. – К., 1999. – 279 с.
25. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
26. Дробіжева Л.М. Демократизация и образы национализма в Российской Федерации. 90-х годов / Л.М. Дробіжева, А.Р. Аклаев, В.В. Коротаева, Г.У. Солдатова. – М., 1996. – 382 с.

27. Права людини в полі етнічному суспільстві. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, – 2004. – 200 с.
28. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Л.І. Лойко. – К.: ПЦ «Фоліант». – 2005. – 633 с.
29. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К., 2002. – 272 с.
30. Урядовий кур'єр. – 2000. – 24 лип.

Овчаренко В.П. Политико-этнологические аспекты государствовороческих процессов в независимой Украине. В статье представлен политико-этнологический анализ особенностей осуществления государственной этнополитики независимой Украины, его законодательного осуществления и учитывания в нем региональных факторов.

Ключевые слова: государственная этнополитика; полиэтничность; этнические общности; этнический регионализм; межнациональные отношения; украинская (титульная) нация; национальные меньшинства; коренные народы; этнические группы.

Ovcharenko V.P. Ethnopolitical aspects of state processes in independent Ukraine. The article presents the ethnopolitical analysis of the peculiarities of the state ethnic policy of the independent Ukraine, its legislative implementation, and regional factors in it.

Key words: state ethnopolitics; polyethnicity, ethnic communities, ethnic regionalism, international relations, Ukrainian (title) nation, national minorities, indigenous peoples, ethnic groups.

УДК 327.7(47+57:73):331.075.1(100)МОП"1962/1970"

Чернявський Л.С.,

канд. істор. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Протистояння радянських і американських профспілок у міжнародній організації праці: 1962–1970

У статті аналізується ідеологічна боротьба між радянським профцентром ВЦРПС і американським профцентром АФП–КВП у Міжнародній організації праці у період «холодної війни» з 1962 до 1970 р.

Ключові слова: Міжнародна організація праці (МОП), Міжнародне бюро праці (МБП), Генеральна конференція МОП, профспілки СРСР, ВЦРПС, Американська федерація праці – Конгрес виробничих профспілок (АФП–КВП).

На початку 60-х років ХХ ст. завдяки зусиллям радянських делегацій, а також через об'єктивні обставини, в МОП за умов «холодної війни» почала складатися обстановка на користь СРСР і країн «соціалістичного табору». З 1962 р. в МОП розпочався новий етап протистояння між СРСР і США, в якому помітну роль відіграли профспілки.

У «Директивах радянської делегації на 46-у сесію Генеральної конференції МОП» (червень 1962 р.) ЦК КПРС дав представникам профспілок установку «проводити активну наступальну лінію» [1, арк. 38]. З цієї сесії радянська делегація повернулася у піднесеному настрої. Директиви ЦК КПРС були повністю виконані. Як відзначалося в звіті делегації про підсумки сесії, спрямованому до ЦК КПРС [Там само, арк. 78-104], ця сесія «...стала до певної міри рубежем у діяльності МОП і підвела певний підсумок цілому періоду в історії організації»: вона «...пройшла в умовах значного послаблення позицій західних держав», а її результати свідчили про «...помітну зміну співвідношення сил в МОП в сприятливому для СРСР напрямі». Характер роботи і результат конференції багато в чому визначило те, що з основних питань позиція СРСР і соціалістичних країн підтримувалася багатьма країнами, що розвиваються.

Перед 46-ю сесією «західняки» (так радянська делегація у своїх звітах іменувала представників західних країн на конференціях МОП) зробили спробу провести «провокаційну вилазку» проти радянських профспілок. До МОП надійшла скарга від пенсіонерів Ки-

тайсько-східної залізниці (у 1952 р. права на КСЗ радянський уряд безоплатно передав урядові КНР) щодо їх звернення до ВЦРПС з приводу невивплати їм пенсій від СРСР. Це звернення залишилося без наслідків, оскільки, як зазначалося у скарзі, профспілки СРСР були «...не захисниками трудящих, а підсобними урядовими організаціями, що діють в усьому виключно згідно директив держави» [2, арк. 76-79]. Цей лист було інспіровано, щоб дати привід для виступів у МОП проти радянських профспілок. У зв'язку з цим «західняки» в одне з рішень Генконференції спробували внести положення щодо права емігрантів на отримання пенсій від покинутих ними країн. Обговорення цього питання пройшло в атмосфері гострої політичної боротьби і завершилося «...небувалою в умовах МОП поразкою для західняків» [1, арк. 79]. За підсумками роботи 46-ї сесії радянська делегація дійшла висновку про зміну обстановки, що «триває в МОП на користь соціалістичних країн»; позиція ж «західняків» виглядала як «ар'єргардна оборона»: вони прагнули по можливості згорнути дебати з усіх питань [1, арк. 87].

На 47-й сесії Генконференції МОП (червень 1963 р.) радянська делегація уперше змогла добитися надання поста заступника голови конференції своєму представникові С.А. Сліпченку (заступник міністра закордонних справ УРСР) [3, арк. 58]. На цей момент група країн, що розвиваються, з Азії і Африки разом з соцкраїнами становила в МОП вже більше половини країн-членів. Це стало важливим чинником у гострій дискусії, що розгорнулася на конференції з питання щодо участі в МОП Південноафриканської Республіки (ПАР). На конференції делегати деяких африканських країн поставили питання про виконання резолюції 45-ї сесії Генконференції МОП (1961 р.), в якій урядові ПАР пропонувалося добровільно покинути МОП (статут не передбачав виключення) до тих пір, поки він не припинить політику апартеїду [1, арк. 63]. Через день після цього головуючий на конференції представник профспілок США Р. Фолл надав слово підприємцеві з ПАР. На знак протесту представники країн Африки і Арабського Сходу влаштували останньому обструкцію, скандуючи «злочинець і вбивця!» протягом усього його виступу.

На знак солідарності з делегатами Африки зал засідань покинули делегації соціалістичних, більшості азіатських і низки латиноамериканських і європейських країн. Через кілька днів міністр праці Нігерії оголосив декларацію 32 делегації країн Африки, в якій констатувалося, що на знак протесту проти поведінки Р. Фолла делегати від африканських країн повністю припиняють свою участь у роботі конференції, після чого вони демонстративно покинули зал засідань. Наступного дня на прес-конференції представники африканських країн заявили, що усі їх делегації покидають Женеву [4].

Це викликало розгубленість серед представників західних країн і керівництва МОП: вони явно недооцінили того, наскільки далеко можуть піти делегації країн Африки в їх рішучості боротися за видалення ПАР з конференції. Прагнучи якимось чином виправити положення, «західняки» спробували внести окремі пом'якшувальні резолюції щодо ПАР. Проте Сліпченко, використовуючи своє право віце-голови конференції, не дав згоди на обговорення цих резолюцій при відсутності делегацій африканських країн. Через ситуацію, що склалася, «західняки» змушені були погодитися на вимогу ВФП позбавити повноважень делегата профспілок ПАР; у результаті більшістю голосів було прийнято рішення про невізнання його повноважень. Це вигнання частини південноафриканської делегації з сесії радянська делегація розцінювала як «велику перемогу прогресивних сил в МОП» [3, арк. 66]. Радянська делегація за підсумками 47-ї сесії дійшла висновку, що йде процес «подальшої консолідації і зміцнення прогресивних сил в МОП» і триває поступове «послаблення пануючого впливу західних країн в організації» [3, арк. 71].

Незабаром, у серпні 1963 р., спеціальний помічник Гендиректора МБП Д. Морса П.Д. Орлов доповідав у Москву [3, арк. 81-92], що загальні підсумки 47-ої сесії Генконференції МОП «дуже стурбували імперіалістичні держави». Делегація США була в крайньому стані через побоювання, що обурення політикою апартеїду в ПАР притягне увагу і до становища негрів у США. Проте, доповідав Орлов, багато «західняків» схильні були розглядати особливий характер 47-ої конференції лише як епізод і розраховували, що чергова

48-а конференція в 1964 р. «...набуде звичайної рутинної спокійної форми і проходитиме без будь-яких особливих хвилювань і ексцесів».

Ці надії «західняків» частково виправдалися – але тільки відносно 48-ї сесії, що відбулася в червні 1964 р. і пройшла відносно спокійно. Проте вже на наступних сесіях Генконференції МОП – у 1965 і 1966 рр. – події набули для «західняків» дуже небажаного характеру. Це було пов'язано, передусім, з хвилею антиамериканських настроїв, що піднялася у відповідь на агресивну політику США у «третьому світі». США почали чинити безпрецедентний тиск на Кубу: незабаром після закінчення 48-ї сесії Генконференції МОП, у липні 1964 р. Організація американських держав під тиском США прийняла рішення щодо розриву країнами-членами цієї організації дипломатичних і торговельних відносин з Кубою. У квітні 1965 р. США розпочали військову інтервенцію у Домініканську Республіку, що викликало негативну реакцію як у США, так і в інших країнах. Але особливе обурення у світі викликала ескалація війни США у В'єтнамі, що почалася в лютому 1965 р.

Під час роботи 49-ї сесії Генконференції МОП (червень 1965 р.) СРСР за підтримки делегацій країн, що розвиваються, вирішив посилити тиск на США. Глава радянської профспілкової групи П.Т. Піменов виступив з різкими звинуваченнями на адресу США з приводу їх агресивної політики, закликавши конференцію «ужити максимальних зусиль», щоб негайно покласти край агресивній війні США у В'єтнамі [5, р. 55-57]. Після виступу П.Т. Піменова між радянською і американською делегаціями розгорілася гостра дискусія. Не менш різкими були і критичні зауваження П.Т. Піменова на адресу МОП. Вони зводилися до того, що представники профспілок соціалістичних країн не могли брати участь у роботі провідних органів МОП, оскільки внаслідок політики західних держав не мали своїх представників у Адміністративній раді, де переважали профспілки Заходу. Таку ситуацію, вважав Піменов, не можна було визнати нормальною, і це становище треба було змінити наступного року при виборах нового складу Адмінради.

Останнє зауваження Піменова було не просто побажанням: СРСР проводив ретельну підготовку до того, щоб змінити положення, що склалося, і забезпечити собі представництво в керівних органах МОП. Цього значною мірою вдалося добитися вже на наступній, 50-й сесії Генеральної конференції МОП, яка відбулася в 1966 р.

На цій сесії Піменов знову виступив з гнівним засудженням агресивних дій США у В'єтнамі, Домініканській республіці і проти Куби як таких, що створюють серйозну загрозу загальному миру і міжнародній безпеці. Він закликів учасників конференції зажадати «припинити ці злочинні дії» [6, р. 190-191]. Цього разу американці не стали вступати в дискусію, тим більше, що у перший же день роботи сесії найбільш антикомуністично налагоджена частина американської делегації – профспілкова група на чолі з Р. Фоплом – покинула зал засідань, оголосивши бойкот конференції. Це було зроблено на знак протесту проти обрання на пост голови конференції представника Польщі Л. Хайна, кандидатура якого пройшла більшістю в один голос (184:183) [7, р. 206-208]. «Західняки» виявляли побоювання, що встановлені регламентом прерогативи голови конференції у разі обрання на цей пост представника комуністичних країн будуть використані проти них. Напередодні Генконференції МОП 1966 р. головні особи, відповідальні за просування політики США в організації, на своїй зустрічі прийшли «...до одностайної думки щодо неприпустимості виборів комуніста головою конференції» [8, р. 1525].

Відразу ж після оголошення результатів виборів Р. Фопл зателефонував президентові АФП-КВП Дж. Міні і, повідомивши про те, що сталося, заявив про свій намір піти разом з усією профспілковою групою з конференції, на якій головуватиме представник тоталітарної країни. Міні санкціонував цей крок Фопла [7, р. 208].

Але найбільша і найнеприємніша несподіванка на цій сесії чекала делегацію США при виборах нового складу Адмінради, до якої у результаті двох турів голосування було обрано на трирічний термін кандидата радянських профспілок П.Т. Піменова. Уперше в історії МОП представник профспілок соціалістичної країни з'явився в Адмінраді МОП. У зв'язку з цим керівництво ВЦРПС констатувало: «...Обрання представника радянських профспілок до Адмінради

МОП стало великою поразкою політики керівництва АФП-КВП <.> і вираженням визнання тієї великої ролі, яку відіграють радянські профспілки і ВФП у міжнародному профрусі» [9, арк. 5-6].

Для участі в цьому голосуванні профспілкові делегати США перервали свій бойкот і Р. Фопла також переобрали до Адміністрації. Але наступного ж дня після цього делегація профспілок США була остаточно відкликана з конференції головою АФП-КВП. Виконавча рада АФП – КВП схвалила дії Міні і прийняла рішення закрити своє представництво в Женеві, а також дала вказівки Р. Фоплу не брати участь у засіданнях ради, коли на них буде присутній представник радянських профспілок П.Т. Піменов.

Результати 50-ї сесії Генконференції МОП привели до значного посилення позицій радянських профспілок, і не лише в МОП. Зміна їх статусу в МОП сприяла підвищенню їх престижу в міжнародному профспілковому русі у цілому. Починаючи з 1966 р., реформістські профспілки Західної Європи почали змінювати своє ставлення до контактів з радянськими профспілками. У 1966 р. Об'єднання німецьких профспілок (ФРН) пішло на встановлення контактів з ВЦРПС, Британський конгрес тред-юніонів збільшив двосторонні обміни з радянськими профспілками. Інші західноєвропейські профцентри також почали брати участь у програмах обмінів профспілковими делегаціями. Таке положення не змогло значною мірою порушити навіть введення військ країн Варшавського договору до Чехословаччини в серпні 1968 р. Було скасовано кілька візитів західних профспілок, але досить скоро status quo було відновлено. Вже влітку 1969 р. керівництво ВЦРПС відзначало, що «...переважна більшість керівників профцентрів західних країн вважали чехословацьке питання пройденим етапом, який аж ніяк не має впливати на розвиток двосторонніх зв'язків між ними і ВЦРПС» [10, арк. 20].

На 53-й сесії Генконференції МОП (червень 1969 р.) найважливішим питанням, яке з точки зору ВЦРПС мало «принципове значення», стали чергові вибори до Адміністрації МОП і інші керівні органи цієї організації на період з 1969 до 1972 р. [Там само, арк. 6]. Головними супротивниками переобрання представника радянських профспілок до Адміністрації МОП виступили керівники АФП-КВП, які надавали цьому питанню не менш принципового значення. На цю сесію прибув уперше і в єдиний раз (в історії МОП) голова АФП-КВП Дж. Міні, що виступив напередодні виборів на пленарному засіданні конференції з антирадянською промовою [11, р. 124-126]. Піменов у своєму виступі [Ibid. – р. 185-186] не став вступати в полеміку з Міні, загостривши увагу делегатів на досягненнях СРСР (головним чином в ліквідації безробіття), а також розвинув тезу щодо необхідності надання ефективнішої допомоги країнам, що розвиваються. Після цього радянська профделегація могла з повним правом заявити, що виступ Міні прозвучав на конференції «дисонансом», у дусі розпалювання холодної війни [10, арк. 4].

Під час конференції делегації АФП-КВП і МКВП вели активну обробку представників профспілок, прагнучи не допустити обрання представника ВЦРПС до складу Адміністрації. Не менш активну роботу проводила і радянська делегація. ВЦРПС, надіславши на початку 1969 р. листи 68 національним профцентрам і трьом міжнародним об'єднанням, в яких викладалася позиція радянських профспілок з цього питання і повідомлялося про намір знову виставити кандидатуру Піменова до складу ради. Були проведені переговори із зарубіжними профделегаціями, що відвідали СРСР, а також при виїздах представників ВЦРПС в інші країни. На початку роботи конференції були проведені зустрічі і бесіди з делегатами більшості профцентрів, представлених на конференції, а за кілька днів до виборів делегація радянських профспілок організувала прийом для представників профспілок різних країн [Там само, арк. 6-7].

Така активність дала свої результати. Кандидати від МКВП отримали в Адміністрації десять місць, кандидати, яких підтримував ВЦРПС, два місця (від ВФП – Піменов, від Африки – профспілковий діяч з Марокко). Останні були обрані небувалою до цього більшістю. Якщо врахувати, що вибори проходили в період антирадянської кампанії, пов'язаної з чехословацькими подіями, то це була дійсно серйозна перемога ВЦРПС. У цілому результати голосування засвідчували, що авторитет радянських профспілок у міжнародному профрусі значно зріс і зміцнився. Під час конференції продовжували розвиватися контакти радянсь-

ких профспілок з окремими профспілками, що входили до МКВП. Як «нове явище» в розвитку відносин між профспілками СРСР і країн Заходу, делегація профспілок СРСР, що брала участь у роботі 53-ї сесії Генконференції МОП, відзначила «...прояв бажання до активної співпраці з радянською делегацією і взагалі з ВЦРПС з боку профцентрів, що входять до МКВП» [Там само, арк. 20]. Слід зауважити, що на підтримку кандидатури Піменова проголосували і деякі представники профцентрів, що входили до МКВП [Там само, арк. 7].

Така політика західноєвропейських профспілок викликала роздратування в керівництві АФП–КВП. Зрештою, у 1969 р. воно вийшло з МКВП. Але оскільки МКВП була координуючим органом значної групи профспілкових діячів у МОП, то це рішення АФП–КВП послабило її можливості щодо впливу на події в Женеві. У США почали замислюватися щодо способів чинення тиску на МОП [12, р. 112-113, 119].

Тим часом, позиції радянських профспілок у МОП продовжували зміцнюватися, що у черговий раз продемонструвала 54-а сесія Генконференції МОП (1970 р.). На сесії при додаткових виборах до групи трудящих Адміністрації кандидатура МКВП зазнала фіаско, а було обрано голову Федерації праці ОАР, що співробітничав з ВФП. Цей факт, як вважали у ВЦРПС, наочно засвідчив, що «...МКВП вже не має повної монополії в групі трудящих МОП», а сесія в цілому продемонструвала, що «авторитет радянських профспілок в МОП <...> продовжує неухильно зростати» [13, арк. 30-33].

У 1970 р. сталася подія, що змусила керівництво АФП-КВП розпочати чинити тиск на МОП, щоб скоригувати її політику в потрібному для США напрямі. Радянський Союз виступив з вимогою надати його представникові пост одного із заступників Гендиректора МБП. СРСР, як друга держава за розміром сплачуваного в МОП внеску (після США), мав повне право висунути таку вимогу, яку і було задоволено: обраний при енергійній підтримці США на пост Гендиректора МБП англієць У. Дженкс змушений був призначити на пост одного із своїх заступників представника БРСР П. Астапенка. Дж. Міні, дізнавшись про це призначення, заявив, що це може стати «останньою краплею», оскільки «ця людина матиме під своїм контролем сотні службовців, <...> і він використовуватиме своє положення, щоб зробити кожного службовця комуністичним агентом» [12, р. 115]. Міні в цьому призначенні вбачав достатню основу, щоб зажадати скасування сплату фінансового внеску США до бюджету МОП. У зв'язку з цим ВФП у вересні 1970 р. заявила різкий протест «проти підступних дій АФП-КВП в МОП», засудивши ці дії як «серйозний і неприпустимий тиск США на міжнародну організацію» [14, с. 270-271].

Зрештою, уряд США за наполяганням керівників АФП-КВП у листопаді 1977 р. прийняв рішення вийти зі складу МОП (куди він повернувся лише у 1989 р.). Однією з головних причин такої наполегливої позиції АФП-КВП, як небезпідставно вважає У. Галенсон, був «...зростаючий вплив радянських профспілок як в МОП, так і за її межами» [12, р. 137].

У досліджуваний період лідери АФП-КВП, з одного боку, і керівники ВЦРПС, – з іншого, використовували трибуну Міжнародної організації праці для проведення ідеологічних кампаній один проти одного. Відповідно до директив ЦК КПРС, радянська делегація використовувала сесії Генеральної конференції МОП для мобілізації громадської думки на підтримку зовнішньополітичних акцій радянського уряду, спрямованих на зміцнення миру, розрядку міжнародної напруженості, забезпечення мирного співіснування і співпраці держав з різними соціально-економічними системами, ліквідацію колоніалізму і його наслідків, для популяризації переваг соціалістичної системи та ін. Боротьба, що відбувалася на Генконференціях МОП, виявила ту обставину, що молоді держави Азії і Африки почали схилитися до підтримки СРСР, позиція якого їм більше імпонувала. Це стало багато в чому визначальним чинником того, що наприкінці 60-х – у 1970-х роках. МОП стала одним з тих майданчиків, де позиції СРСР домінували над позиціями США – його ідейного супротивника в роки «холодної війни».

Література:

1. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 5451, оп. 43, спр. 1469.
2. ДАРФ, ф. 5451, оп. 43, спр. 1299.
3. ДАРФ, ф. 5451, оп. 43, спр. 1507.

4. Гончаров В. Буря во Дворце наций [Текст] / В. Гончаров // Новое время. – 1963. – №25. – С. 29-30.
5. International labour conference. Session 49th. Geneva 1965. Record of proceedings [Text]. – Geneva: International labour office, 1965. – LXIX, 767 p.
6. International labour conference. Session 50th. Geneva 1966. Record of proceedings [Text]. – Geneva: International labour office, 1967. – LXXIII, 855 p.
7. Windmuler, J. P. The Foreign Policy Conflict in American Labor [Text] / J. P. Windmuler // Political science quarterly. – 1967. – Vol. VXXII. – №2. – P. 205-234.
8. AFL – CIO Executive Council statements and reports, 1956-1975 [Text]. V. 1-5. – V. 3. (1963-1967). – Westport (Conn.); London: Greenwood press, 1977. –P. 1121-1708.
9. ДАРФ, ф. 5451, оп. 71, спр. 210.
10. ДАРФ, ф. 5451, оп. 71, спр. 277.
11. International labour conference. Session 53d. Geneva 1969. Record of proceedings [Text]. – Geneva: International labour office, 1970. – LXVIII, 798 p.
12. Galenson, W. The international labor organization. An American view [Text] / W. Galenson. – Madison: The univ. of Wisconsin press, 1981. – XI, 351 p.
13. ДАРФ, ф. 5451, оп. 71, спр. 304.
14. Отчет о деятельности Всемирной федерации профсоюзов. Май 1969 – апрель 1973. Представлен VIII Всемирному конгрессу профсоюзов. – Варна, 16-22 октября 1973 г. [Текст] – М.: Профиздат, 1973. – 671 с.

Чернявский Л.С. Противостояние советских и американских профсоюзов в Международной организации труда (1962–1970 гг.). В статье анализируется идеологическая борьба между советским профцентром ВЦСПС и американским профцентром АФТ–КПП в Международной организации труда в период «холодной войны» с 1962 по 1970 г.

Ключевые слова: Международная организация труда (МОТ), Международное бюро труда (МБТ), Генеральная конференция МОТ, профсоюзы СССР, ВЦСПС, Американская федерация труда — Конгресс производственных профсоюзов (АФТ–КПП).

Chernyavsky L.S. Opposition of the Soviet and American trade unions in the International Labour Organization (1962–1970). *The ideological struggle between Soviet Trade Unions center of the All-Union Central Council of Trade Unions and American Trade Unions center AFL-CIO in the International Labour Organization during the cold war from 1962 to 1970 is analyzed in the article.*

Key words: the International Labour Organization (ILO), the International bureau of labour (ILB), General Conference of the ILO, Trade Unions of the USSR, the All-Union Central Council of Trade Unions, American Federation of Labor — Congress of industrial organizations (AFL-CIO).

УДК 351.751.5(477-25)"185/190"

Юрченко В.В.,

канд. істор. наук, заступник керівника центру науково-перспективного розвитку, виховної роботи та міжнародних зв'язків Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі

Матеріали особового походження як джерело дослідження діяльності цензури у Києві в другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті розкриваються інформативні можливості спогадів та щоденників як джерела дослідження історії та діяльності цензурних установ та становища друкованого слова в Києві у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: спогади, щоденники, цензура, преса.

Після проголошення незалежності України історики отримали можливість не лише розширити тематику своїх досліджень, а й ввести до наукового обігу нові типи історичних джерел, які з різних причин залишалися поза увагою дослідників. Серед них документи особового походження. Якщо спогади дипломатів, партійних, державних та військових діячів досліджувалися і використовувалися при написанні наукових праць, то щоденники і спогади цензорів та представників друкованого слова залишалися поза увагою дослідників.

Метою цієї статті є джерелознавчий аналіз матеріалів особового походження як джерела дослідження історії та діяльності цензурних установ та становища друкованого слова в Києві у другій половині XIX – на початку XX ст.

© Юрченко В.В., 2012

Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їх походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій та явищ. Нерідко матеріали особового походження містять такі відомості, яких немає в інших джерелах. Використання їх у практиці науково-дослідницької роботи допомагає подолати схематизм при висвітленні історичних подій.

Спогади є найчисленнішим різновидом джерел особового походження. Їх цінність, як джерела, залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що їх він описує, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати перебіг подій, від часу написання мемуарів. Спогади, створені за живими слідами подій, як правило, точніше передають їх характер і зміст. У спогадах, написаних через багато років, на характер авторської оповіді негативно впливають не лише притуплення гостроти пам'яті автора, а й ті зміни, що відбулися за минулий час у його поглядах, сприйнятті дійсності. З цього приводу відомий радянський дипломат І. Майський писав: «Кожного автора спогадів підстерігає дві головні небезпеки. Перша – це занадто велика довіра до своєї пам'яті. Людська пам'ять – недосконалий інструмент: вона довільно утримує одні і випускає інші – часто не менш важливі факти і моменти, що, звичайно не може не відобразитися на характері картини, яка закріпилася в пам'яті. Друга небезпека – це схильність дивитися на явища минулого, нерідко далекого минулого, очима сучасного, зображувати події минулого так, як вони сприймалися б автором зараз, багато років потому. Якщо мемуарист недостатньо озброєний для боротьби з вказаними небезпеками, він легко може допустити ненавмисне спотворення істини, яке буде не менш шкідливим, ніж свідомо неточність» [1, с. 9-10].

Цінність щоденників полягає в тому, що вони пишуться по гарячих слідах подій, як правило, у той самий день, коли вони відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість істориком, спираючись на них, визначити ставлення авторів до тих чи інших подій. Щоденники за своєю природою мають переважно інтимний, довірливий характер. Вони доступні під час їх створення для тих, хто їх пише і для небагатьох осіб із найближчого оточення. На відміну від них, спогади пишуться для широкого кола читачів. У таких випадках автор ставить перед собою певну мету, підбирає і впорядковує матеріали, потрібні для певної мети.

Найважливіше значення для аналізу цих видів джерел мають особистості їх авторів. Індивідуальні якості автора спогадів та щоденників, а також осіб, для яких безпосередньо вони призначалися, впливають на зміст та достовірності даних джерел і тим самим визначають їх об'єктивне науково-історичне значення. Стать, вік, характер, стан пам'яті, світогляд автора проявляються в цих матеріалах.

Для написання цієї статті нами були використані спогади відомого українського громадського діяча, видавця газет «Громадська думка» (1906) і «Рада» (1906–1914) та місячника «Нова Громада» (1906) Євгена Чикаленка (1861 – 1929) [2]. Ці спогади охоплюють період з 1861 до 1907 р., тобто 45 років життя Є. Чикаленка і є своєрідним вступом до його «Щоденника». У передмові до спогадів Чикаленко наголошує: «...я пишу про те, що я бачив, що я чув, що я переживав у своєму житті...» [2, с. 26].

Вперше «Спогади» вийшли у двох книгах у Львові у 1925–1926 рр., а «Щоденник» – у Львові, у 1931 р. Друге видання «Спогадів» було здійснене у Нью-Йорку в 1955 р., на основі якої було підготовлене сучасне видання «Спогадів», власне яке ми і використовуємо.

Основною частиною своєї книги життя Є. Чикаленко бачить «Щоденник». «З 1907 року почав я провадити щоденник. Записував я переважно те, що торкалося газети «Рада», яку я видавав протягом десяти років, і писав обережно, щоб не підвести людей і себе, бо «время було люте» [2, с. 30].

Спогади писалися в еміграції, і коли «Щоденник» творився, як зізнавався автор, «езопівською мовою», то спогади писала вже цілком вільна людина, в системі свого автентичного мислення. Саме в «Спогадах» можемо побачити систему мислення не лише самого автора, а й покоління, причому у повній автентичності та ясності. Є. Чикаленко завжди був у центрі літературних і громадських подій, їх безпосереднім учасником. Він знав багатьох письменників, журналістів, видавців, редакторів, цензорів, брав участь у важливих українських справах і був свідком важливих подій початку ХХ ст.

Особливий інтерес мають спогади цензорів з провінції, які розповідають про свою

професію. Цензор одеського цензурного комітету О. Єгоров писав, що становище керівника з цензурою у провінції ще більш скрутне, ніж у самому Петербурзі. Там будь-які сумнівні питання і непорозуміння вирішуються швидко на місці внаслідок особистих переговорів голів комітетів з начальником Головного управління. А провінційним цензорам доводилося листуватися на величезній відстані з центральною владою, що доставляло значні незручності... [3, с. 140].

Спогади цензорів А. Єгорова та С. Щоголева хронологічно охоплюють період, який передувє введенню у дію нових законів про пресу 1905–1906 рр. і характеризують ті зміни, які відбулися у пресі після Маніфесту 17 жовтня 1905 р., який проголосив свободу слова. «З опублікуванням Маніфесту 17 жовтня 1905 р. доконституційна епоха зі всім її законодавством, завдяки проголошенню згаданих у ньому свобод, повинна була ліквідуватися. Ніхто, проте, навіть сам центральний уряд, не міг конкретно сказати, що належить вважати законним, що незаконним, а уже від нас, цензорів, а також від діячів друкованого слова тим паче не можна було вимагати розуміння кордонів між дозволеним і забороненим, і був такий момент, коли ні ті, ні інші не знали як бути...» [3, с. 157-158].

Після оприлюднення Маніфесту, Головне управління в справах друку у своєму циркулярі губернаторам від 19 жовтня 1905 р. стверджує, що Маніфест мав послугувати основою для вироблення закону на зміну чинного нині Статуту про цензуру і що «...аж до видання цього закону всі законоположення, що визначали діяльність установ і осіб цензурного відомства залишаються в повній силі; саме ж ставлення цензури до друкованих творів повинно корінним чином змінитися...» [4, арк. 288]. Ось як охарактеризував цей період цензор А. Єгоров: «Віднині немає більше різниці між звільненими в обох столицях від попередньої цензури періодичними виданнями і такими в провінції, які, як і перші, виходять вже без попереднього перегляду цензури...і як ті, так і інші, караються вже *post factum* за скоєні ними діяння злочинного характеру кримінальними законами і відповідними статтями про покарання. Таким чином, Сизифова праця цензорів, яка зобов'язувала їх до того не допускати у пресі жодного рядка без перегляду і схвалення, замінений перевіркою вже віддрукованого матеріалу, з порушенням у випадках виявлення в ньому діянь «злочинного характеру» законним способом переслідування судовим порядком» [3, с. 158]. Далі він пише, що з великим інтересом стежив за тим, як скористається своєю самостійністю звільнене друковане слово і був розчарований, бо «...вирвавшись із-під цензурного ярма, що тяжіло над ним стільки років, він як розгнзуданий кінь, рвався вперед, нерозбірливо попираючи все, що траплялося на його шляху...» [3, с. 159].

24 листопада 1905 р. отримали силу закону «Тимчасові правила про періодичну пресу». Попередня цензура для видань, що виходили у містах, адміністративні стягнення, грошові застави і стаття 140 були відмінені. Відповідальність за злочини у галузі друку визначалася судом. Було введено явочний порядок заснування періодичних видань. Київський цензор С. Щоголев писав, що закон про свободу друку від 24 листопада 1905 р. «створив у Росії десятки мильних пузирів – органів української преси (не тільки на півдні, але і в столицях)... Більшість цих органів не дожило до наших днів і загинуло від худосочія і безгрошів'я» [5, с. 54].

У боротьбі з цензурою видавці, редактори і книготорговці використовували різні прийоми і винахідливість, що давали можливість обійти закон, а інколи йшли на пряме порушення цензурних правил. Серед інших заходів застосовувалася система «сидячих редакторів». «Сидячий редактор» давав газеті лише своє ім'я, підписуючи її; тримався він на випадок арешту, фактичним же редактором звичайно був секретар редакції. В той час у кожній газеті «сидячих редакторів» було два – три, а то і більше. Ці редактори були придумані газетами як противага штрафам, придуманим царським урядом для загнзудання друку замість відміненої в 1905 р. попередньої цензури. Становище було таким: попалася газета, значить або платить великий штраф, або редактора у в'язницю. Для бідних провінційних видань було вигідніше утримувати «сидячих редакторів», ніж платити одночасно великі штрафи» [6, с. 279].

У газеті «Рада» від першого до 66-го номера зазначалося, що редактором-видавцем газети був Б. Грінченко, хоча фактично її редагував Ф. Матушевський. Він контролював редакційно-видавничий процес у «Раді», правив зміст і мову рукописів, спілкувався з видавництвами тощо.

Юридичний статус цензора у Росії у другій половині XIX ст. був досить високим. Вони займали посади VII–IV класів по «Табелю про ранги», мали великі чини і відповідний грошовий прибуток. Іноді цензорська посада приносила не основний, а додатковий заробіток. «Цензорами іноземних газет і журналів, – пише С. Майський, – були люди досить поважні, всі з вищою освітою, які, крім цензури, де вони були зайняті тільки зранку, і у чергові дні по вечорах, працювали ще і в інших установах: у міністерстві іноземних справ, в університеті чи вчителями середніх навчальних закладів. Ці цензори володіли усіма європейськими і азійськими мовами, і серед них були навіть видатні лінгвісти-поліглоти, які вільно говорили на 15 – 20 мовах, а один навіть на 26 мовах» [7, с. 303].

Разом з тим багато чиновників не володіли необхідними для цензурування друкованих творів знаннями. Цензор одеського цензурного комітету О. Єгоров писав у своїх спогадах: «...недостатньо ще бути освіченою людиною, щоб зрозуміти цензорську премудрість, для подолання якої необхідно володіти особливим складом розуму і нюхом нишпорки. Тож багато поважних людей, що займали цензорські посади, не розуміли висунутих до них вимог» [3, с. 138].

На практиці особисті якості того чи іншого цензора мали дуже велике значення, тому що від цих чиновників залежала не лише доля літературного твору, а й долі авторів, видавців, робітників редакції і друкарні. Один і той самий твір різні цензори могли оцінювати по-різному, оскільки керувалися вони не стільки законом, скільки особистим поглядом, секретними циркулярами і вказівками начальства. Чиновник цензурного відомства М. Щербінін писав: «...подвійність поглядів на статті, які подавалися до друку, визначалася появою у пресі статей, які були заборонені одним комітетом і дозволені іншим. Природно, що це повинно було породжувати у видавців озлоблення проти цензурного відомства, звинувачення в свавіллі, насиллі, сумніви у законності розпоряджень» [8, с. 57]. Багато що залежало і від генерал-губернатора. Наприклад, до 1897 р. посаду київського генерал-губернатора займав гр. О.П. Ігнат'єв, брат міністра внутрішніх справ М.П. Ігнат'єва. А у 1897 р. його змінив М.І. Драгомиров. Наскільки протилежні були погляди і характери двох вищих представників влади у краї того часу можна побачити з їх ставлення до гласності і друку. Ось що з цього приводу писав у своїх спогадах київський цензор з іноземної цензури М.Г. Мардар'єв: «У той час як гр. Ігнат'єв ставився до друку нетерпимо, майже вороже, був дріб'язковим і придишливим при доповідях цензорів, М.І. Драгомиров любив і поважав друковане слово, завжди спокійно і уважно вислуховував їх доповіді і накладав лаконічні резолюції, які нерідко вражали самих доповідачів своєю справедливістю і лібералізмом...Взагалі, гр. О. Ігнат'єв не дуже любив гласність і не симпатизував пресі, і від нього часто виходили розпорядження не пропускати у місцевих газетах то того, то іншого. Вступивши в управління південно-західним краєм після того як пішов гр. О. Ігнат'єва, М. Драгомиров енергійно взявся за розробку місцевих питань, які вже давно вимагали свого вирішення, знайшовши собі прекрасного помічника в особі керуючого справами своєї канцелярії» [9, с. 204].

20 січня 1910 р. голова уряду Російської імперії П. Столипін видав свій реакційний циркуляр «Про іногородців та сепаратизм», який розв'язував руки цензурі у переслідуванні нею будь-яких українських видань, що були пов'язані з українофільством. Ось як згадував у своєму щоденнику про цей час Є. Чикаленко: «Особливо лютує проти українства головний цензор професор Тимофій Флоринський, давній принципіальний наш ворог. Він не тільки допікає нам судовими процесами, а ще й підмовляє губернатора, через свого помічника Щоголева, що разом з тим служить і чиновником особливих доручень при губернаторові, і той штрафує нас за всяку дрібницю» [2, с. 116].

Використовуючи дружні стосунки з цензорами, редактори могли розраховувати на деякі поступки при розгляді статей. Редактори намагалися також використати у власних цілях різних впливових осіб і шукали покровителів у цензурному відомстві, щоб уберегти свій журнал.

Деяких цензорів можна було підкупити. За певну суму вони закривали очі на «нецензурний» матеріал, що йшов у номер. Хабарі давалися в різних формах. Так, Є. Чикаленко у своїх спогадах писав: «...з цензурою полагодили діло «миром» себто з того часу ми стали для неї дійною короною, мусіли щомісяця платити хабара цензорів Сидорову та секретареві Опатовському, як і російські газети платили» [2, с. 310-311]. Редактор «Киевского телеграфа»

О. Молчанов передруковував із закордонного революційного журналу «Вперед» статті в «Киевском телеграфе», користуючись тим, що цензор отримував від видавництва щомісячний хабар 50 крб. [10, с. 125].

Цікавими є спогади чиновника цензурного відомства С. Майського, який знайомить читачів з діяльністю «Чорного кабінету», що діяв при цензурі іноземних видань. Туди доставлялася із поштамту вся кореспонденція і розбиралася секретними чиновниками, які за почерками і адресами визначали, чи потрібно даний лист перлюструвати, тобто відкрити, прочитати і знову закрити, чи ні. Пізніше, коли кількість кореспонденції значно зростає, відбиранням листів, які підлягали перлюстрації, почали займатися поштові чиновники у самій експедиції поштамту під керівництвом таємного чиновника, добре знайомого з технікою визначення цінності листа за почерком, адресою і за зовнішнім виглядом. Профільтовані листи надходили у спеціальних ящиках у «Чорний кабінет», де вони розкривалися, прочитувалися і знову заклеювалися. Перлюстрації підлягали всі листи чиновників: міністрів і їх заступників, генерал-губернаторів, начальників головних відділень... Виняток складали листи міністра внутрішніх справ і лише до того часу, поки він займав цю посаду... Крім листів чиновників, які являли «загальнодержавний інтерес», перлюстрації підлягали листи «політичні», тобто листи емігрантів і «лівих діячів» [7, с. 305-306].

Усього особовий склад «Чорного кабінету» у Петербурзі складався разом з начальником М.Г. Мардарьєвим із 12 осіб, у Москві – з 7, Варшаві – з 5, в Одесі – з 5, у Києві – з 4 (на чолі з К.Ф. Зіббертом), у Харкові, Ризі, Вільно, Тифлісі, Томську було всього по дві особи [7, с. 305].

Вхід до «Чорного кабінету» був замаскований великою жовтою шафою, через яку «секретні» чиновники із службового кабінету старшого цензора проходили у «святая святых» [7, с. 303].

Таким чином, використані спогади містять інформацію, якої немає в офіційних документах: вони дають уявлення про закулісну сторону подій, особливо суттєву в цензурній справі; виявляють причини появи та наслідки багатьох підзаконних актів, уточнюють відомості, які наводяться в документах; допомагають відчутти дух епохи, атмосферу того часу.

Література:

1. Майский И.М. Воспоминания советского посла / Майский И.М. – М.: Наука, 1964. – С. 9-10.
2. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907): Документально-художнє видання / Передмова В. Шевчук / Євген Чикаленко. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
3. Егоров А.Е. Страницы из прожитого / А.Е. Егоров // Цензура в России в конце XIX – начале XX века. Сб. воспом. – М., 2003. – С. 135-160.
4. ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 4а, 429 арк.
5. Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / С. Щеголев – Киев: Типография товарищества И.Н. Кушнерев и Ко, 1914. – 160 с.
6. Волков И.А. 20 лет по газетному морю / Волков И.А. // Цензура в России в конце XIX – начале XX в.: Сб. воспом. – М., 2003. – С. 273-280.
7. Майский С. Черный кабинет / С. Майский // Цензура в России в конце XIX – начале XX в.: Сб. воспом. – М., 2003. – С. 302-308.
8. Щербинин М.П. Воспоминания / М.П. Щербинин // Цензура в России в конце XIX – начале XX вв.: Сб. воспом. – М., 2003. – С. 57-59.
9. Мардарьев Н.Г. Нечто из прошлого / Н.Г. Мардарьев // Цензура в России в конце XIX – начале XX в.: Сб. воспом. – М., 2003. – С. 202-212.
10. Ясинский И.И. Мои цензора / И.И. Ясинский // Цензура в России в конце XIX – начале XX в.: Сб. воспом. – М., 2003. – С. 124-135.

Юрченко В.В. Материалы личного происхождения как источник исследования деятельности цензуры в Киеве во второй половине XIX – в начале XX ст. В статье раскрываются информационные возможности воспоминаний и дневников как источника исследования истории и деятельности цензурных учреждений и положения печатного слова в Киеве во второй половине XIX – начале XX в.

Ключевые слова: воспоминания, дневники, цензура, пресса.

Yurchenko V.V. Personal memories and diaries as a source of censorship research activity in Kiev in the second half of the XIX - early XX century. The information capabilities of memories and diaries as a source of research of the history and activities of the censorship institutions as well as the state of a written word in Kiev in the second half of the XIX - early XX century are considered in the article.

Key words: memoirs, diaries, censorship, press.

Автори номера

Андрєєв

Микола Варфоломійович,

доктор фізико-математичних наук, професор кафедри менеджменту Академії праці і соціальних відносин (далі – АПСВ ФПУ)

Антонюк

Анна Віталіївна

головний спеціаліст вділу активної підтримки безробітних Києво-Святоши мнського районного центру зайнятості

Гедін

Максим Сергійович,

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України і філософії Київського національного лінгвістичного університету

Головко

Анна Ярославівна,

аспірант кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Гончар

Лариса Костянтинівна,

старший викладач кафедри соціальної роботи та практичної психології АПСВ ФПУ

Загорулько

Ростислав

Олександрович,

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кобзиста

Олена Олександрівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ

Ковалев

Михаил Николаевич,

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетинга Гомельського філіала УО ФПБ «Международный университет «МИТСО»

Коваленко

Оксана Миколаївна,

молодший науковий співробітник відділу педагогіки і психології вищої школи Інституту вищої освіти НАПН України

Коломієць

Марина Сергіївна,

аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Коляда

Олена Володимирівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки і підприємництва Національного університету Державної податкової служби України

Куценко

Віра Іванівна,

доктор економічних наук, професор, завідувач відділом суспільних проблем сталого розвитку ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України»

Литвин

Ірина Валеріївна,

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

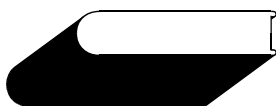
Лук'янов

Володимир Сергійович

кандидат економічних наук, помічник-консультант депутата Верховної Ради України

- Лютый
Вадим Петрович,** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології АПСВ ФПУ
- Носова
Євгенія Анатоліївна,** кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту АПСВ ФПУ
- Овчаренко
Володимир Петрович,** здобувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Плахотнікова
Марія Василівна,** кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Східноєвропейського університету економіки і менеджменту
- Попов
Юрій Николаевич,** доктор економічних наук, професор Академії труда и социальных отношений, заслуженный деятель науки РФ, вице-президент Международного института социального аудита (Париж)
- Руженський
Микола Мусійович,** кандидат економічних наук, професор кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
- Стівак
Віктор Миколайович,** доктор політичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВ ФПУ
- Третьякова
Аліна Сергіївна,** студентка 5 курсу кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Харкянєн
Людмила Василівна,** кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту АПСВ ФПУ
- Чернявський
Леонід Сергійович,** кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- Чорнодід
Ігор Степанович,** кандидат економічних наук, доцент, докторант Науково-дослідного економічного інституту Міністерства економічного розвитку та торгівлі України
- Юрченко
Вікторія Валентинівна,** кандидат історичних наук, заступник керівника Центру науково-перспективного розвитку, виховної роботи та міжнародних зв'язків Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі
- Ядранський
Дмитро Миколайович,** кандидат економічних наук, доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)
- Ярмоленко
Юлія Олександрівна,** асистент кафедри менеджменту АПСВ ФПУ

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (A4) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом *Times New Roman 14 pt* в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтю (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

- 1) УДК;
- 2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);
- 3) дві рецензії:
  - одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;
  - друга – зовнішня;
- 4) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socovita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

- роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;
- електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.